

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

BAHAR SPRING 2026 • SAYI ISSUE 117

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

BAHAR SPRING 2026 • SAYI ISSUE 117

Sahibi Owner
Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütevelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK

Editör Editor
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yayın Kurulu (Alan Editörleri) Editorial Board (Field Editors)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK • Marmara Üniversitesi (Tarih)
Prof. Dr. Yunus KOÇ • Hacettepe Üniversitesi (Tarih)
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türk Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Uluslararası İlişkiler)
Doç. Dr. Nergis DAMA • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (İktisat ve Sosyal Politikalar)
Doç. Dr. Djumaniyazova Feruza DJUMANAZAROVNA • Özbekistan Bilimler Akademisi (Doğu Bilimleri)
Dr. Murat YILMAZ • Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu Üyesi (Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ve Editör Yardımcısı Managing & Assistant Editor
Dr. Emine Sıdıka TOPTAŞ

Dil Editörü (Türkçe) Language Editor (Turkish)
Dr. Öğr. Üyesi Mikail CENGİZ

Yabancı Dil Editörü (İngilizce) Foreign Language Editor (English)
Dr. Öğr. Gör. Ahmet Şahin ATA

Yönetim Merkezi Management Center
Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19 Çankaya/Ankara
Tel : (0 312) 216 06 00 • Faks : (0 312) 216 06 09
www.ayu.edu.tr
bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Yayın Türü
3 aylık, yaygın, süreli

Tasarım&Baskı Design&Printed by
SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
+90 (312) 472 37 73
www.sfn.com.tr

Basım Yeri: ANKARA
Basım Tarihi: 30/04/2026

ISSN: 1301-0549
E-ISSN: 2822-6348

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALIYEV
Millî Bilimler Akademisi/Kırgızistan
Dr. Serdar ÇAM
Kültür ve Turizm Bakanlığı/Türkiye
Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Pál FODOR
Macaristan Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi/Macaristan
Prof. Dr. Edward FOSTER
Talisman/ABD
Prof. Dr. Osman HORATA
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Ergin JABLE
Priştine Üniversitesi/ Kosova
Prof. Dr. Lars JOHANSON
Almanya
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK
Kazakistan Dil Kurumu/Kazakistan
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Marmara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Abdulvahap KARA
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Marmara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Farhad MAKSUDOV
Özbekistan Bilimler Akademisi/Özbekistan
Prof. Dr. Kenjehan MATIJANOV
Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü/Kazakistan
Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNOV
Bilimler Akademisi/Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV
Uluslararası Türk Akademisi/Kazakistan
Prof. Dr. Mahir NAKİP
Çankaya Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Elman QULIYEV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi/Azerbaycan
Doç. Dr. Berdi SARIYEV
Ankara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Uli ŞAMİLOĞLU
Nazarbayev Üniversitesi/Kazakistan
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK
Marmara Üniversitesi/Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi/Türkiye
Doç. Dr. Nikolay N. TELİTŞİN
Saint- Petersburg Devlet Üniversitesi/Rusya
Prof. Dr. Musa YILDIZ
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Özbekistan Dosyası Duyurusu

Saygıdeğer okurlar,

bilig'in yeni sayısını size sunarken, Özbekistan dosyası hazırlıkları ile ilgili çağırımızı size duyurmak istiyoruz.

2026 yılında Türk devletleri bağımsızlıklarının 35. yıl dönümünü kutlamaktadırlar. 35 yıllık bağımsızlık dönemi neticesinde Türk devletleri bağımsızlıklarını ve egemenliklerini sağlamlaştırıp, ulusal bütünlüklerini ve toplumsal refahlarını artırmak suretiyle uluslararası toplumun saygın birer üyeleri hâline gelmişlerdir. Bu süreçte Türk devletleri aralarında bölgesel bir iş birliği başlatarak bunu Türk dünyası bütünlüşmesine dönüştürmeyi de başarmışlardır. Bu münasebetle *bilig* Yayın Kurulu olarak Kazakistan dosyasının ardından Özbekistan'ın bağımsızlığının 35. yıl dönümü münasebetiyle Doç. Dr. Feruza Djumaniyazova editörlüğünde "Özbekistan Dosyası" hazırlamayı kararlaştırdık.

Bu dosya kapsamında; kültürel miras, sosyoloji, tarih, edebiyat, iktisat, uluslararası ilişkiler ve eğitim başta olmak üzere sosyal bilimlerin tüm disiplinlerinden Özbekistan odaklı özgün makaleler yayınlamayı hedeflemekteyiz. Özbekistan'ın kalkınma sürecini, uluslararası iş birliklerini, tarihi ve kültürel zenginliklerini, Türk dünyası bütünlüşmesi açısından önemini konu alan makaleler öncelikli olarak değerlendirilecektir.

Gönderilecek çalışmaların; yerel veriyi küresel literatürle harmanlaması, eleştirel bir bakış açısı sunması ve pratik çözüm önerileri barındırmasını; uluslararası okuyucu kitlesine hitap eden, özgün saha araştırması veya teorik derinliği olan makaleler olmasını bekliyoruz.

Makale Gönderimi

Özbekistan dosyası için hazırlanan çalışmaların, *bilig* Yayın İlkeleri'ne uygun olarak hazırlanması ve dergi yönetim sistemi üzerinden sunulması gerekmektedir. Yazarların, çalışmalarını sisteme yüklemeye önce yazım kurallarını ve yazar yönergelerini bilig.yesevi.edu.tr adresinden incelemeleri önemle rica olunur.

Seçim Kriterleri ve Hakem Süreci

Yayın Kurulu, *bilig* Makale Yönetim Sistemi üzerinden gönderilen çalışmaları akademik nitelik, özgün değer ve dosya temasına uygunluk kriterleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutacaktır. Ön inceleme sonucunda uygun bulunan çalışmalar, dergi işleyişine bağlı olarak çift kör hakem (double-blind peer review) sürecine alınacak ve hakem değerlendirmeleri olumlu sonuçlanan çalışmalar dosyada yer bulacaktır.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Editör

Announcement Regarding the Uzbekistan Dossier

Dear readers,

As we present the latest issue of *bilig* to you, we would like to announce our call for submissions regarding the Uzbekistan special issue.

In 2026, the Turkic states will celebrate the 35th anniversary of their independence. Over the course of these 35 years of independence, the Turkic states have consolidated their independence and sovereignty, enhanced their national unity and social welfare, and have become respected members of the international community. During this process, the Turkic states have also succeeded in initiating regional cooperation among themselves and transforming this into the integration of the Turkic world. In this context, the Editorial Board of *bilig* has decided to prepare the “Uzbekistan Dossier”, edited by Assoc. Prof. Dr. Feruza Djumaniyazova, to mark the 35th anniversary of Uzbekistan’s independence, following the Kazakhstan Dossier.

Within the scope of this journal, we aim to publish original articles focused on Uzbekistan from all disciplines of the social sciences, particularly cultural heritage, sociology, history, literature, economics, international relations, and education. Articles addressing Uzbekistan’s development process, international cooperation, historical and cultural riches, and its significance in terms of the integration of the Turkic world will be given priority.

We expect the submitted works to integrate local data with the global literature, offer a critical perspective, and include practical solutions. We look for articles that appeal to an international readership and feature original field research or theoretical depth.

Submission of Articles

Manuscripts prepared for the Uzbekistan issue must be formatted in accordance with Publication Guidelines of *bilig* and submitted via the journal’s management system. Authors are strongly encouraged to review the formatting guidelines and author instructions at bilig.yesevi.edu.tr before uploading their manuscripts to the system.

Selection Criteria and Peer Review Process

The Editorial Board will subject submissions sent through the *bilig* Article Management System to a preliminary review based on criteria of academic quality, originality, and relevance to the journal’s scope. Submissions deemed suitable following the preliminary review will undergo a double-blind peer review process in accordance with the journal’s procedures, and those receiving positive reviews will be included in the issue.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ
Editor-in-chief

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Tursynkhan Zakonuly Kaiyrken, Abdulvahap Kara

Xuan Zang'ın Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun
Devlet Adamı Portresi / 01-24

*The Statesman Portrait of the Western Turkic Khaganate Tong Yabgu in
Xuan Zang's Travel Notes*

Umut Başar

Toplumdilbilim Açısından Günümüzde İran'da Azerbaycan Türkçesinin Görünümü / 25-52
Sociolinguistics Perspective of Azerbaijani Turkish in Iran Today

Zhaozhong Jiang

Influence of Türkic North Pole Star Tradition on Chinese Culture / 53-70
Türk Kuzey Kutup Yıldızı Geleneğinin Çin Kültürüne Etkisi

Ayşegül Baykul, Selen Işık Maden

Determinants of Carbon Dioxide Emissions in the Organization of Türkic States:
An Environmental Sustainability Perspective / 71-100

*Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinde Karbondioksit
Emisyonlarını Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi*

Melike Boztilli, İsmail Barış

Turkish Single-Mother Families in Germany: Support Systems and Acculturation
Orientations / 101-132

Almanya'daki Türk Tek Anneli Aileler: Destek Sistemleri ve Kültürleşme Oryantasyonları

Abdullah Üstün

Geç Antik Çağ Müverrihlerinin Karadeniz'in Kuzey ve Kuzeydoğusundaki
Arazi Kullanımı Üzerine Verileri / 133-161

Data of Late Antique Historians on Land Use in the North and North-East of the Black Sea

Songül Karaca

Bir Nazire Meselesi: Şeyhî ve Nesîmî'nin "Yok" Redifli Gazellerinin Zemin Şiiri / 163-179
A Nazire Issue: The Groundwork Poem of Şeyhî and Nesîmî's Gazels with the "Yok" Rhyme

Yayın İlkeleri / 181-196

Araştırma Makalesi / Research Article

Xuan Zang'ın Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi*

Tursynkhan Zakonuly Kaiyrken**
Abdulvahap Kara***

Öz

Bu makale, Xuan Zang'ın Batı Göktürk Kağanlığına yaptığı ziyareti inceleyerek, kağanlığın 7. yüzyılda Doğu ile Batı arasındaki kültürel ve manevi ilişkilerdeki rolünü ele almaktadır. Kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında makalenin amacı, Batı Göktürk Kağanlığı'nın ve özellikle de Kağan Tong Yabgu'nun Xuan Zang'ın yolculuğundaki rolünü ve önemini vurgulamaktır. Bu bağlamda, Xuan Zang'ın Batı Göktürk Kağanlığı'nın siyasi merkezi olan Çu ve Talas bölgelerinden geçerek izlediği güzergâhın önemi ve bu durumun onun yolculuğuna olan etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca, Xuan Zang'ın Tong Yabgu Kağan ile olan etkileşimi, kağanın ona sağladığı destek ve bu desteğin Xuan Zang'ın yolculuğuna olan katkısı ortaya konmaktadır. Makalede bununla birlikte Xuan Zang'ın seyahatnamesinin ışığında Batı Göktürk kağanı Tong Yabgu'nun devlet yönetimi ve kişisel özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Xuan Zang, Batı Göktürk Kağanlığı, Tong Yabgu, Budizm, İpek Yolu.

* Makale, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Öğretim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından AP14871737 no ile onaylanan "Eski ve Orta Çağlarda Sirderya, Talas ve Yedisu Bölgesindeki Şehirlerin Tarih Coğrafyası: Çince ve Arapça Kaynaklar" projesi çerçevesinde yazıldı.

Geliş Tarihi: 09 Ağustos 2024 – Kabul Tarihi: 25 Eylül 2025

Atıf: Kaiyrken, Tursynkhan Zakonuly, ve Abdulvahap Kara. "Xuan Zang'ın Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 01-24, <https://doi.org/10.12995/bilig.8298>.

** Prof. Dr., Lev Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi, Doğu Çalışmaları Bölümü – Astana/Kazakistan, ORCID: 0000-0002-3808-4989, kairkentz@mail.ru

*** Sorumlu yazar; Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-9270-6761, karavahap@gmail.com

The Statesman Portrait of the Western Turkic Khaganate Tong Yabgu in Xuan Zang's Travel Notes*

Tursynkhan Zakonuly Kaiyrken**

Abdulvahap Kara***

Abstract

This article examines Xuan Zang's visit to the West Turkic Khaganate and discusses the role of the Khaganate in the cultural and spiritual relations between East and West in the 7th century. In the light of the information obtained from the sources, the aim of the article is to emphasize the role and importance of the West Turkic Khaganate, and especially the role of the Khagan Tong Yabgu in Xuan Zang's journey. In this context, the importance of Xuan Zang's route through the Chu and Talas regions, the political center of the Western Turkic Khaganate, and the impact of this situation on his journey are discussed. In addition, Xuan Zang's interaction with Tong Yabgu Khagan, the support provided by the Khagan and the contribution of this support to Xuan Zang's journey are revealed. In addition, in the light of Xuan Zang's travelogue, the article tries to determine the state administration and personal characteristics of the West Turkic Khagan Tong Yabgu.

Keywords

Xuan Zang, West Turkic Khaganate, Tong Yabgu, Buddhism, Silk Road.

* The article was written within the framework of the project titled "Historical Geography of Cities in the Syr Darya, Talas, and Zhetysay Regions in Ancient and Medieval Periods: Chinese and Arabic Sources," approved by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under grant number AP14871737.

Date of Arrival: 09 August 2024 – Date of Acceptance: 25 September 2025

Citation: Kaiyrken, Tursynkhan Zakonuly, and Abdulvahap Kara. "Xuan Zang'in Seyahat Notlarında Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun Devlet Adamı Portresi." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 01-24, <https://doi.org/10.12995/bilig.8298>.

** Professor, Lev Gumilev Eurasian National University, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies – Astana/ Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-3808-4989, kairkentz@mail.ru

*** Corresponding author; Professor, Mimar Sinan Fine Arts University, Institute of Graduate Studies – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-9270-6761, karavahap@gmail.com

Giriş

Keşiş Xuan Zang, VII. yüzyılda Tang Hanedanı döneminde yaşamış ünlü bir Çinli Budist rahiptir. 602 yılında doğan Xuan Zang genç yaşta Budizm'in derinliklerini anlamaya ve öğrenmeye büyük ilgi duymuştur. Budizm'in kökenlerini ve orijinal metinlerini daha iyi anlamak amacıyla, 626 yılında Çin'den Hindistan'a doğru on altı yıl süren ve zorluklarla dolu bir yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk, sadece dinî bir arayış değil, aynı zamanda o dönemin kültürel ve siyasi ilişkilerini aydınlatan önemli bir keşif seferidir. Keşiş ülkesine döndüğünde, dönemin Çin hükümdarı T'ai-Tsung'a 645-646 tarihleri arasında kaleme aldığı *Batı Bölgeleri Kayıtları* başlıklı bir rapor hazırlayıp sunmuştur. Bir seyahatname niteliğinde olan bu eser on iki bölümden oluşmaktadır. *34 Ülke* adını taşıyan birinci ve *22 Ülke* adını taşıyan on ikinci bölümler gidiş ve dönüş yolculukları esnasında geçtiği Türkistan (Orta Asya) kentleri ile ilgili izlenimleri, bunun dışındaki bölümler ise Hindistan ile alakalı bilgileri içermektedir (Kirilen, "Xuan Zang'ın" 64-65).

Keşiş Xuan Zang'ın batıya yolculuğu dünya tarihinde de önemli bir olaydır. O sadece Budizm'in Çin'e yayılmasında önemli bir rol oynamakla kalmadı, aynı zamanda batı ve doğunun manevi, kültürel ve politik ilişkilerinde de özel bir rol oynayan bir şahsiyettir. Onun Batı Göktürk Kağanlığı topraklarından geçişi ve Tong Yabgu Kağan ile tanışması, Kazakistan ve Orta Asya tarihçiliği açısından özel bir öneme sahiptir. Çünkü bu olay, bölgenin dünyanın tarihsel süreçlerinin dışında olmadığını, aksine geliştiğini ve dünyanın diğer bölgeleriyle etkileşim içinde olduğunu göstermektedir.

Xuan Zang'ın Batı Türk Kağanlığı'na yaptığı ziyarette tuttuğu notlar Batı Türk Kağanlığı'nın devlet potansiyeli, ekonomik durumu ve komşu ülkelere etkisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, sadece Budizm'in yayılması açısından değil, aynı zamanda Orta Asya'nın o dönemdeki siyasi ve kültürel dinamiklerini anlamak açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Tong Yabgu Kağan

Xuan Zang'ın ziyareti esnasında Batı Göktürk Kağanlığı'nın başında Tong (T'ung) Yabgu bulunuyordu. Tong Yabgu 617'de Batı Göktürk Kağanlığının Kağanı She kui (Şegu, Şekuy, Şikoey) Kağan (İstemi'nin torunu) ölünce, ağabeyinin yerine tahta geçmişti ve kendisi dedesi İstemi döneminde olduğu

gibi Batı Göktürk Kağanlığını yeniden canlandırdı. Bazı araştırmacılar She-kui Kağan ve halefi Tong Yabgu Kağan'ın saltanatının Batı Göktürk Kağanlığının geçici refah dönemi olduğunu söylemektedir (Klyastorniy ve Savinov 22). Batı kanadındakilerin hepsi Tong Yabgu'nun yönetiminde birleşti. Her tarafa kontrol kurmak ve vergi toplamak için temsilcilerini gönderdi (Kyuner 191). O dönemde Doğu Göktürk Kağanlığının yardımıyla kurulan Tang Hanedanı, Batı Göktürk Kağanlığı ile ilişkilerini geliştirerek Doğu Göktürklerinin baskısından kurtulmak istiyordu. Böylece Tang Hanedanı, Batı Göktürk kağanı Tong Yabgu'nun Tang Hanedanı'ndan bir prensesle evlenme talebini kabul etti. Bu dönemde Batı Göktürklerinin elçileri her yıl Tang'ın başkentine giderdi (Taşağıl 92-93).

Ancak o dönemde Batı Göktürlere giden yol Doğu Göktürklerinin topraklarından geçtiği için Tang Hanedanı'nın kızının Türklerle evlendirilmesi meselesi ertelendi. Ayrıca bir yandan Tong Yabgu Kağan'ın ülkedeki sert politikası nedeniyle halk ayaklanmaları vardı. Batı Göktürklerinin yönetimindeki Karluklar da ona karşı ayaklandı. Sonuç olarak 628 yılında amcası Bukadur (莫贺庄) tarafından öldürüldü.¹ Tong Yabgu'nun ölüm haberini alarak üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı (Taşağıl 93).

Budist keşişi Xuan Zang'ın Budist normlarını toplamak için Hindistan'a giderken Göktürk Kağanlığı topraklarından geçtiği sırada Tong Yabgu ile görüşmesi onun öldürülmesinden bir yıl önce 627'de gerçekleşti.²

Xuan Zang Seyahatnamesi ile İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar

Bu seyahatten birkaç yıl sonra keşişi Xuan Zang Tang İmparatorluğu'nun Zhenguan saltanat devresinin 20. yılında (646) bu geziyi konu alan dünyaca ünlü seyahat raporu "Da Tang Xiyuji"yi (Büyük Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi Üzerine Notlar) yazdı³ (DTXYJ 1116). Eser toplam 12 bölümden oluşmaktadır. Çoğu bölümde modern Hindistan, Pakistan, Nepal ve Bangladeş ülkeleri hakkında yazılıyor ve yalnızca ilk bölümde günümüz Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Afganistan'ın şehirleri, yerleşim yerleri ve coğrafyası anlatılıyor (*Qazaqstan Tarihi Turalı Qıtay Derektemeleri. Sayahatnamalar men Tarihiy Geografiyalıq Eñbekterden Tañdamalılar* 16).

Ayrıca Xuan Zang'ın batıya olan yolculuğunu daha ayrıntılı olarak anlatan “Ci'en Zhuan” (慈恩传)⁴ adlı başka bir kayıt da VII. yüzyılın sonlarında kaydedilmiştir (CEZ 27-29). Bu çalışmanın adı bazen “Xuan Zang'ın Biyografisi” (玄奘传) olarak da kısaltılır. DTXYJ ile aynı zamanda doğan bu kayıt, Xuan Zang'ın seyahat günlüğünü tamamlayacak yardımcı bir kaynak olarak düşünülebilir.

Bilindiği üzere “Xuan Zang'ın Biyografisi”nin eski Uygurca tercümesi de mevcuttur. Prof. Shimin Geng bu çeviri hakkında şunları söylüyor: “Uygurca “Xuan Zang'ın Hayatı” 10-11. yüzyıllarda Çince'den çevrilmişti. Beşbalık'ta yaşayan Singhu Sali adında bir kişi tarafından tercüme edilmiştir” (Geng, *Wuivuer Gudian* 73). Ancak bilim adamları, Uygur versiyonunun yukarıda bahsedilen iki özdeş Çince metinden hangisine dayandığını kesin olarak tespit edememişlerdir. P. Zieme DTXYJ'nin Uygurca tercümesini yapanların CEZ'i de kullandığını söylüyor (Zieme 75-80).

Adı geçen Uygurca metnin Çin Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen versiyonu Feng Jiasheng (Feng), A.M. von Gabain (Gabain 371-415), Geng Shimin, (Geng, “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Di” 249-62; Geng, “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Yanjiu” 267-304; Geng ve Klimkeit 253-77) birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. Daha sonra ABD'li bilim adamı Kahar Barat bu versiyonun 3. ve 9-10. bölümlerini inceledi (Barat, “The Uighur Xuanzang Biography” 5-65; Barat, *The Uygur-Turkic Biography*). St. Petersburg'da muhafaza edilen Uygurca nüshanın büyük bir bölümünü inceleyen L. Yu. Tugusheva 1991'de 5, 6, 8 ve 9. bölümlerini çevirerek yayınladı (Tugusheva). Türkiye'de bu Uygurca metin üzerinde Mehmet Ölmez tarafından kapsamlı bir çalışma yapılmıştır (Ölmez).

Batı'da Xuan Zang seyahatnamesi üzerine dikkatleri Stanislas Julien tarafından 1857'de yapılan çeviri ilk olarak çekti. Julien çalışmasında seyahatnamenin ilk beş bölümü Çince'den Fransızca'ya çevirdi (Thsang). 1964'te Nazmiye Togan'ın seyahatnamenin bu Fransızca çevirisinden yararlanarak 1. ve 12. bölümlerindeki Türkistan ile ilgili bilgileri değerlendirmiştir (Togan).

1888'de seyahatnameyi Samuel Beal ve 1904'de Thomas Watters Çince'den İngilizce'ye çevirerek yayınladı (Beal; Watters vd.). Batı dillerindeki bu üç çeviriyi temel alarak İsmail Hakkı Ergüven 2011'de yüksek lisans tez çalışmasıyla Xuan Zang seyahatnamesini Türkçeye çevirdi (Ergüven).

Türkiye’de bu konuda yapılan önemli çalışmalardan da bahsedecek olursak, 1975’te Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Semih Tezcan Xuan Zang’ın biyografisi üzerine “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi 10. Bölüm” adıyla bir doçentlik tezi hazırlamıştır (Tezcan). 2003’te Hacettepe Üniversitesi’nde Erkin Ekrem “Hsüan – Tsang Seyahatnamesine Göre Türkistan” başlıklı doktora tezini bu konuya hasretti (Ekrem).

2016’da Gürhan Kirilen seyahatnamenin Türkistan’a ait bölgeleri kapsayan 1. ve 12. bölümlerini Çince Xuan Zang’ın Batı Bölgeleri Kayıtları (DTXYJ), Zhou Tarihi ve Sui Tarihi gibi eserler üzerinden Türkçeye çevirip *Budizm ve Orta Asya – Xuan Zang Seyahatnamesi* adıyla bir kitap olarak yayınladı. Kirilen bu çevirisini yaparken Samuel Beal ile Thomas Watters’in İngilizce çevirilerini de kullanmıştır (Kirilen, *Budizm ve Orta Asya*). Araştırmacı bu kitabın dışında Xuan Zang’ın Türk ülkelerindeki kentlerdeki izlenimlerini inceleyen bir makale de kaleme almıştır (Kirilen, “Xuan Zang’ın”).

Bugüne kadar yapılan bu çalışmalara bakıldığında Xuan Zang seyahatnamesinin tüm bölümleri veya Türkistan ile ilgili bölümlerinin çevrildiği görülmektedir. Bu yazıda ise seyahatnamedeki verilerden yola çıkılarak Batı Göktürk Devleti, özellikle o dönemin kağanı Tong Yabgu’nun devlet yönetimi ve kişiliği tespit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü seyahatname VII. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Kazakistan ve çevre bölgelere hâkim olan Batı Göktürk Kağanlığının yönetimi, kavmi, hayatı, iktidar çevresi, şehirleri ve yerleşimleri hakkında bilgi vermektedir. Bu veriler, küçük boyutuna rağmen, o zamanlar Kazakistan ve komşu bölgelerinin gerçekten Batı Göktürk Kağanlığının kontrolü altında olduğunu ve aynı zamanda yeniden inşa edilen kağanlığın dünya sahnesinde büyük bir itibar kazandığını ve maddi ve manevi kültürü açısından dünyanın ön saflarında yer aldığını doğrulamaktadır.

Xuan Zang’ın Yolculuğu

Budist keşiş Xuan Zang o dönemde ülkesinde Budizm’in temel ilkelerinin farklı olması nedeniyle, onun doğduğu mekânı Hindistan’da Budizm’i incelemek ve öğrenmek için uzun bir yol kat etti. Eylül 627’de Chang’an’dan yola çıktı, Shanxi, Gansu bölgeleri, Yumenguan Geçidi ve Makian Çölü’nü⁵ (莫贺延碛) geçti, Ara-Türk, İdikut, Karaşar, Kuşan, Aksu üzerinden Tanrı Dağlarının Bedel Geçidi’nden geçerek Issık Göl Vadisine ulaşır (Zhilai

305). E. Chavannes, “Batı Türk Tarihinin Materyalleri” adlı eserinde Jia Dan’ın “Dört Yönlü Yol” (Jia Dan Sidaoji – 贾耽四道记) isimli eserine yaptığı açıklamada Tanrı Dağlarındaki Bedel Geçidi hakkında şu yorumu yapmıştır:

Üç Turfan’dan kuzeybatıya doğru giderken, Oytal (Oui-tal) Nehrinin yukarısına doğru ilerleyerek Bedel Geçidi’ni geçer. Bu geçiş deniz seviyesinden 4224 metre yüksekliktedir. Xuan Zang batıya yaptığı yolculuk sırasında Muzart Geçidi’nden değil, buradan geçti. (Chavannes 11-12)

Bedel Geçidi’ni geçtikten sonra hemen Tanrı Dağlarına gider. Oradan Issık Göl’e ulaşmak zor değildir. Xuan Zang’ın bu göl hakkındaki izlenimleri CEZ’de şu şekilde yer almaktadır:

(Gumo ülkesinden yani Aksu’dan çıkarak) dağları aşır Issık Göl’e geldi. Gölün çevresi 1.400 li, doğusu ve batısı uzun, güneyi ve kuzeyi dar olup alanı oldukça geniştir. Kuvvetli bir rüzgâr olmasa bile uğultulu ve dalgalıydı. (26)

Aynı bölge hakkında DTXYJ’de şu satırlar yer almaktadır:

Etrafı dağlarla çevrili, birçok nehir ve dere burada buluşup akıyor. Gölün suyu koyu mavidir. Tadı acı ve tuzludur. Vahşi büyük dalgalar gölün kıyısına çarpıyor. Gölde balıklar ve ejderhalar bir arada yaşıyor. Bazen suyun yüzeyinde ruhlar görülebilir. O sırada yoldan geçenler onlara tapınıyor ve onlardan baht ve zenginlik diliyordu. Gölde çeşitli su ürünleri bulunsa da orada kimse balık tutmuyor. (CEZ 451)

Bundan sonra Xuan Zang, Issık Göl boyunca 500 li kuzeybatıya giderek Suyab şehrine ulaşır. Günümüzdeki Kırgızistan’ın Tokmak şehrinin 8 km güneybatısında, Çu Nehri’nin güney kıyısındaki antik Ak Beşim şehrinin bulunduğu yerde bulunan bu şehir, Çin kayıtlarında Sui-ye (碎叶) olarak yazılmıştır. V. yüzyıldan itibaren kurulan şehir, bir zamanlar Batı Göktürk Kağanlığı’nın kış başkentiydi. DTXYJ bu şehir hakkında şu bilgileri vermektedir:

Şehrin çevresi 6-7 li civarındadır. Farklı ülkelerin tüccarları ile Hular⁶ burada karışık yaşıyor. Arazinin doğası darı, buğday ve üzüm

yetiştirmeye uygundur. Burada ormanlar nadirdir. Hava soğuk ve fırtınalı. Sakinleri keçe ve çuhadan yapılmış giysiler giyerler. Suyab'ın batısında onlarca bağımsız şehir var. Her birinin kendi hükümdarı vardır. Birbirlerine bağlı olmasalar da hepsi Türk'e [Batı Göktürk Kağanlığı – Y. N.] tabidir. (DTXYJ 452)

Daha sonra yazar hemen Batı Göktürk Kağanlığının yazlık başkenti Ming Bulak'tan (Bin Bulak) bahsediyor. Ancak bu noktada CEZ'deki veriler DTXYJ'ye göre çok daha detaylıdır. CEZ ise Suyab'a giderken Göktürk Kağanı Tong Yabgu ile karşılaşmasının detaylı anlatır. Bu elbette tarihçiler ve genel okuyucular için çok ilginç bilgilerdir. Çünkü bu bilgilerde Batı Göktürk Kağanlığının ihtişamı anlatılmaktadır:

Göl kıyısı boyunca kuzeybatıya doğru 500 li'den fazla yolculuk yaptıktan sonra Suyab kalesine ulaştı. Orada Türklerle birlikte seyahat eden (Tong) Yabgu Kağan ile tanıştı. Ordusunun askerleri ve hizmetlilerinin sayısı çok fazladır. Kağan, ince ipekten yapılmış, çiçek desenli yeşil bir elbise giymişti, saçları açtı ve başına bağlanan üç ipek kulağının uçları bayrağın dışında serbest kalmıştı. Hepsi kaftan giyen, saçlarını ören iki yüzden fazla Tarkan ve beyler var. Diğer tüm birlikler deri, yün ve kumaştan yapılmış giysiler giymişlerdi, ellerinde mızrak tutuyorlardı, bayraklarını kaldırıyorlardı ve yay asıyorlardı. At ve deve taşıyan bu kalabalık ordunun başını ve sonunu göremezsiniz. Buluştuktan sonra çok sevinen Kağan: *“Yolunuzdan kalmayınız. İki ya da üç gün sonra döneceğim. Sonra otağıma geliniz”*, dedi ve memurlarından biri olan Damizhi'ye (答靡支) otağa kadar kendisine eşlik etmesini ve yerleştirmesini emretti. (CEZ 27)

Burada Göktürk Kağanının av sırasındaki ihtişamının, Tang imparatorlarının avcılık, binicilik sporlarının ve Tanrı Dağı'na yaptıkları hac ziyaretlerinin ihtişamından daha az olmadığı görülüyor. Böyle bir tören Tong Yabgu Kağan'ın kendisine ve ülkesinin gücüne fazlasıyla güvendiğini gösteriyor.

Bundan sonra kağanın Xuan Zang'ı karşılamasının tasviri edilir. Ona uzaklardan gelen yabancı bir onur konuğu olarak davranan kağan onu ihtişamlı otağında kabul eder.

Üç gün sonra dönen kağan, keşişi otağına davet etti. Kağan'ın oturduğu otağ göz kamaştırıcı bir şekilde altınla süslenmişti. Tarkanları zarif bir şekilde giyinmişlerdi ve geniş sofranın her iki yanında yan yana oturuyorlardı ve muhafızlar da onların arkasında sıraya dizilmişti. İşte bunlar, keçe otağın baş köşesindeki hükümdarının itibarı ile ihtişamını arttırıyordu. Kağan otağından çıktı ve otuz adım öteden bilgini karşıladı. Tercüman aracılığıyla hâl hatır sorduktan sonra oturdu. (CEZ 28)

Bu satırlar bize İstemi Kağan'ın Bizans elçisi Zemarkhos kabul ettiği sırada yapılan devlet törenlerini ve otağ ihtişamını hatırlatıyor (*Vizantiyskie İstoriki, Perevedennyye s Grecheskogo* 376-79; Dickens 539; Ahmetbeyoğlu 17-18). Xuan Zang gibi Zemarkhos da Türk Kağanlığının zenginliğine ve temizliğine hayran kaldı. Demek ki, Batı Türkleri (On Ok Ülkesi) ilk kağanları İstemi'den Tong Yabgu'ya kadar çok zengin ve güçlü bir hayat yaşadılar.

Göktürkler elçilik heyeti olarak giden tarihçi Menandros Türklerin Zemarkhos ve heyet arkadaşlarını İstemi Kağan'la görüşmeden önce kendilerini hastalıklardan ve felaketlerden korumak için onları yanan bir ateşin arasından geçirdiklerini yazarken (Ahmetbeyoğlu 17), CEZ'de ise Türklerin ateşe taptığını yazıyor: “Türkler ateşe taparlar. Odunda ateş olduğunu bildikleri için yatak yaparlar ve kullanmazlar. Yere kalın halılar seriyorlar. Ancak keşiş için özel bir demir oturak yapıldı. Onu bir halıyla örtüp üzerine oturttu” (CEZ 28).

CEZ'de kaydedildiği gibi, Xuan Zang bundan sonra uzak ve yakın bölgelerden gelen elçileri kabul etme törenine de tanık oldu:

Hemen peşi sıra Han (Çinli) elçiler ve Gaochang'dan (高昌) gelen elçileri aldı. Devlet mektuplarını ve beratlarını teslim ettiler. Kağan onları gözleriyle baştan sona süzdükten sonra çok sevindi ve elçilere oturmalarını emretti. (CEZ 28)

Böyle bir kabul, Batı Göktürk Kağanlığının uzak ve yakın ülkelerle ilişkilerle ilişkin protokol prosedürünü tam olarak oluşturabildiğini göstermektedir. Daha sonra yabancı devlet adamları için bir ziyafet hazırlandı. Tabii Türkler bu konuda da tecrübeliydiler. Misafirlere iştahı ve yeme alışkanlıklarına göre saygı ve özenle davranılmaktadır. CEZ'de bu konuda şöyle deniyor:

Hemen ardından sofranın kurulmasını ve müzik çalınmasını emretti. Kağan vezirler ve elçilerle birlikte içki kadehlerini kaldırdılar. Keşişe özel bir üzüm suyu getirildi. Oturanlar saygılarını ifade ederek kadeh kaldırdılar. İçi dolu kaseler, bardaklar, testiler birbiri ardına sunulurken, türlü çalgılar ustaca kullanılarak çeşitli musiki ve ezgiler çalınıyordu. Yabancı bir ülkenin melodileri olmasına rağmen dinlemesi keyifli, neşeli havası vardı. Bir süre sonra sofraya kuzu ve dana etleriyle dolu tabaklar servis edildi. Keşişin önüne ekmek, kaymak, bal ve üzüm gibi etsiz yiyecekler özel olarak getirildi. (CEZ 29)

Bu üzüm suyunu, İstemi Kağan'ın kabulünde bulunan Roma Elçisi Zemarkhos da içmişti. Bizanslı tarihçi bu konuda şöyle yazıyor:

Sonra akşam yemeğini yediler ve bütün gün o çadırdaki sofrada oturdular. İpek kumaşlardan yapılmış, farklı renklerle ustaca desenlenmiş bir çadırdı. Şarap içtiler ama ülkemizdeki gibi üzümden sıkılan şarap değil. İçtikleri içki bizzat vahşiler tarafından yapılmış bir çeşidi... Türklerin topraklarında üzüm yetişmiyor, bu bitki onlarda hiç yok. (*Vizantiyskie İstoriki. Perevedennyye s Grecheskogo* 378; Ahmetbeyoğlu 17-18)

Burada Bizans elçisi göçebe Türklerin dağlarda, deniz seviyesinden çok yüksekte, soğuk bir yerde bulunan yurtlarında misafir olduğu için oradaki üzüm tarlalarını görememiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bulunduğu yerden çok da uzak olmayan dağların eteklerindeki Karaşar, Aksu ve Fergana vadilerinin çeşitli üzüm türlerine ev sahipliği yaptığı tarihten bilinmektedir.

Bunun devamında verilen şu bilgilerin Tong Yabgu kağanının dinlere olan ilgisiyle alakalı olduğu söylenebilir: “Yemekten sonra tekrar üzüm suyu getirilerek kendisine vaaz verdirildi. Keşiş hayırseverliğin 10 ilkesinden tüm varlıkları sevmek ve beslemekten ve Paramita Sutrası'ndaki günahlardan kurtulma öğretilerinden bahsetti.⁷ Kağan elini alnına koyarak memnuniyetle onayladığını ifade etti” (CEZ 27-29). O dönemde sadece Tong Yabgu kağan değil, tüm Türk halkı yaratıcı Tanrı'ya tapıyordu. Doğa güçleri ve kurdu kutsal sayıyorlardı. Onlara göre her canlının kendine ait bir kutsallığı ve kut'u vardır. Onları Tanrı yaratmıştı. Bu nedenle insanın doğayla uyum içinde yaşaması gerekiyordu. Tengricilikte yazılı katı kurallar ve

kısıtlamalar bulunmadığından Türkler diğer dinlere karşı da çok hoşgörülü davranıyorlardı. Tong Yabgu kağanın Budist keşiş Xuan Zang'ın vaazlarına olan hayranlığının sırrı budur.

Ancak daha sonra Türkler bilinçli olarak Budizm'i devlet dini olarak kabul etmeyi reddettiler. Bunun kanıtı JTS'de (Eski Tang Kitabı – Jiu Tangshu) bahsedilen II. Göktürk Kağanlığı döneminde bilge Tonyukuk'un Bilge Kağan'a verdiği cevaptır. Ona göre Tonyukuk, Bilge Kağan bir şehir, kale, tapınak inşa edip yerleşip Buda dinini kabul etmek istediğini söyleyince bu teklifi hemen reddetti ve şöyle dedi:

Eğer bir şehir inşa edersek, yerleşik bir yaşam tarzına geçsek ve eski geleneklerimizi değiştirecek, Tang Ordusu bizi tek bir savaşta egemenliği altına alacaktır. Tapınak insana iyilik ve uysallığı aşılar. Kahramanlık yolu değildir. İnşa edilemez. (JTS 4448)

Bu şekilde Tonyukuk yerleşik hayata geçip attan inerse düşmana galip gelemeyiz, tapınak yapıp Buda'ya taparsak cesaret ve gayretimizi kaybederiz, şeklindeki sözlerini cesurca ifade etmiştir. Onun bu görüşünü bundan sonra tarih sahnesine çıkan Uygur Kağanlığı, Karahoca Uygur Kağanlığı ve İdikut Devleti takip etmedi. Onların hükümdarlarının ve halkının bir kısmı Budizm'i kabul etti. Bunun sonucunda da hızla tarih sahnesinden kayboldular. Ancak Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Türklerin dinî bilinci henüz başlangıç aşamasındaydı. Türk milleti dinin siyasi-ideolojik bir silah olduğunu sonradan öğrendi.

Xuan Zang'ın bu ziyaretinin 627 yılının yaz aylarında gerçekleştiği biliniyor. Eğer öyleyse, "Xin Tangshu. Tujuezhuan'a (Yeni Tang Kitabı Türklerin Bölümü – XTS) göre, o dönemde Tong Yabgu'nun Batı Göktürklerinin Kağanı olarak tahtta oturduğu doğrudur. CEZ'de adı tam olarak geçmemekte, sadece "Yabgu Kağan" denilmektedir. Bunun nedeni muhtemelen onun dönemde "yabgu" unvanını taşımış olmasıyla alakalı olmalıdır. Ancak XTS'de yazıldığı gibi:

Tong Yabgu çok cesur ve kurnaz bir insandı. Her savaşı kazanarak Tölesleri yönetimi altına aldı. Daha sonra batıda Persleri geri püskürttü ve güneyde Jibing (屬賓) ile sınır komşusu oldu. Birkaç yüz bin asker vardı. Yönetim merkezini Şaş'ın kuzeyindeki Ming Bulak'a taşıdı ve Batı bölgesindeki ülkeleri yönetti. Bütün bu

ülkeleri İlterberlerine devretti ve onları kendisi kontrol etti ve haraç ve vergilerin toplanması için birer Tud'un gönderdi. (XTS 4614)

Benzer bilgiler JTS'de bulunur. Ancak Tong Yabgu'nun "Batı bölgesinin" kontrolünü ele geçirdiğinden ve "Wusunlar (乌孙) eski mekanlarında yaşadıklarından" bahsediyor. Bu gerçekler, Tong Yabgu hanın iktidara gelir gelmez Türklerin sınırlarını genişletmeye ve kendi hâkimiyetini güçlendirmeye başladığını gösteriyor. XTS'de "Tölesleri hakimiyeti altına aldı" sözleriyle onun Doğu Tanrı Dağları ve Altay'daki Tölesler isyanını bastırarak onları yönetimine almasına işaret etmektedir. Bundan önce bu Töles kabileleri, She kui hanın hükümdarlığı döneminde Gaochang İdikut Devleti'ni ele geçirmiş ve onları temsilcileri aracılığıyla yönetmişlerdi. 615 yılında She kui han, Töleslere karşı bir cezalandırma seferi başlattığında Tong Yabgu da bu seferin saflarında yer aldı. Bundan önce, Töleslerin doğrudan kontrolü altında olan bölgeler şimdiki kuzey Doğu Türkistan'ın doğu kısmı, yani Altay Dağı'nın güneyinden Bogda Dağı'nın kuzeyine kadar uzanan geniş toprakları kapsamaktadır. Doğudaki Ara-Türk, İdikut ve Karaşar da Tölesler'in kontrolü altındaydı (Yugui 276). Bu toprakların ele geçirilmesi Batı Göktürk Kağanlığının doğu hattını güçlendirme yolunda önemli bir adımdı. Su Beihai'ye göre Tong Yabgu kağanın bu genişlemesi sonucunda Kağanlığın doğusu Altay Dağı üzerinden Doğu Göktürk Kağanlığı ile sınır komşusu olmuştur (Su Beihai 408).

Kağanlığın doğu hattını güçlendirdikten sonra Tong Yabgu Tanrı Dağları ve ona komşu bölgeleri kontrolü altında tutmak için yönetim merkezini batıya, günümüz Kazakistan'ının güney bölgesindeki Ming Bulak'a kaydırıldı. DTXYJ ve CEZ'nin günümüz Merke'sindeki Ming Bulak'tan onun yazlık otağı olarak bahsetmesinin nedeni budur.⁸ Bazı araştırmacılara göre Tun-Shehu (Tong Yabgu), Çu Nehri üzerindeki Suyab'ı kışlık otağı yaptı ve İsficab'ın yakınındaki Ming Bulak onun yazlık otağı idi. (Klyaştorını ve Savinov 22). DTXYJ Xuan Zang'ın Suyab'daki günleri üzerinde pek durmuyor. Aksine, Suyab'ın batısındaki Türk Kağan'ının yazlık başkenti Ming Bulak hakkındaki bilgileri daha eksiksiz ve çok ilginçtir. Orada şu satırlara rastlıyoruz:

Suyab şehrinin batısında 400 li'den fazla yol kat ederek Ming Bulak'a ulaştık. Ming Bulak adı verilen bu yer 200 li'den fazla alanı kaplar, güney tarafı karlı dağ, diğer üç tarafı ise ovadır. Bu

bölge ormanlar ve korularla verimli ve nemlidir. Bahar aylarında, çok renkli bozkır sanki çiçekli bir atlasa benziyor. Burada binlerce nehir suları ve gölcükler bulunmasından dolayı buraya Ming Bulak adı verilmiştir. Türk kağanı her yıl burada bir süre yaşar. Burada boyunlarına çanlar takılmış çok sayıda beslenen geyik sürüsünü gördük. Bu geyikler evcil oldukları için insanlara o kadar alışkindirler ki, ürkerek kaçmazlar. Türk kağanı geyiklere o kadar düşküdü ki, tebaasının onları avlamasını tamamen yasakladı. Ayrıca bir geyiği öldüren herkesin acımasızca cezalandırılması gerektiğine hükmetti. Böylece geyik sürüsü koruma altına alındı ve doğal ölümlerine kadar yaşadılar. (DTXYJ 453)

Bu hususta CEZ'deki bir kayıтта Ming Bulak'tan kısaca bahsediyor:

Bu noktadan sonra batıya doğru dört yüz li yol kat etti ve Bing-yul'a (Pinyu-屏隼) ulaştı. Oradaki insanlar buraya Ming Bulak diyor. Birkaç yüz li büyüklüğünde bir alana sahip ve üzerinde çok sayıda göl var, ayrıca burada muhteşem ağaçlar yetişiyor, sık ormanlar var, hava ılıman ve serin ve burası kağanın yazlık yaylasıdır. (CEZ 29)

Ancak Xuan Zang, Türk kağanın yazlık otağının yerleştiği Ming Bulak ülkesine olan ilgisini ve hayranlığını gizleyemiyor. Buranın doğasına hayran kalarak geyik sürülerinin boyunlarında çingıraklarla özgürce dolaştığını ve insanlardan korkmadığını görünce hayrete düştü. Türk kağanı, Tong Yabgu'nun onları nasıl evcilleştirdiğini ve geyik sürülerini korumak için ne gibi emirler verdiğini anlatıyor. Bu bilgiler, Türklerin doğayla uyum içinde yaşadıklarını, doğayı ve hayvanları koruma duygularının, onları eğlence için öldürmek veya yemek için kullanmaktan çok daha yüksek olduğunu gösteriyor. Bu aynı zamanda eski Türklerin o dönemde müreffeh bir yaşam sürmeleri ve tengrici dünya görüşüne sahip olmaları ile de ilgilidir. Çünkü tengricilik çoğu zaman insanın vicdan sahibi olmasını ve doğayla olan uyumlu ilişkisini yüceltir.

Xuan Zang buradan geçtiğinde Tong Yabgu hanının ordusunu Ming Bulak'a taşımasının üzerinden yaklaşık 10 yıl geçmişti. Hatta Batı Göktürk Kağanlığının tahtını aldıktan iki yıl sonra ikametgâhını taşıdığını söylediğinde bile buraya yerleşmesine sekiz yıl olmuştu. Bundan önce Batı Türklerinin İstemi ve Tardu Kağanları döneminde kağanlığın merkezi

Kuşan'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerindeydi. Bunun kanıtı olarak JTS, She-kui Kağan'dan söz ediyor ve “*onun oturduğu yer Kuşan'ın kuzeyindeki Sanmi Dağı'ndaydı*” diyor (4454). Aslında Batı Göktürk Kağanlığının merkezinin Tong Yabgu kağandan önce Orta Tanrı Dağları civarında olduğu uzun zamandır ifade edilmektedir. 568 yılında İstemi Kağan'ın Soğdlu Maniakh'ı Bizans'a elçi olarak göndermesinin ardından İmparator II. Justinianos doğudaki vekili Kilikyalı Zemarkhos'u Göktürk Kağanlığı'na elçi olarak göndererek karşılık vermişti. Romalı tarihçi Menandros Zemarkhos'un Türklerin Ektag (Akdağ) dedikleri dağa gelerek İstemi Kağan ile görüştüğünü yazar (*Vizantiyskie İstoriki, Perevedennyye s Grecheskogo* 376; Ahmetbeyoğlu 17). Tarihsel veriler hem Akdağ hem de Sanmi Dağı'nın Kuşan'ın kuzeyinde dağlar olduğunu göstermektedir. Aktag (Akdağ), antik çağlarda Tanrı Dağlarının genel adıydı. Bu isim günümüzde kullanılmakta olan Aladağ'ın anlamına yakındır. Yani bu, dağın zirvesinde kış ve yaz aylarındaki beyaz kar nedeniyle söylenmektedir. Ayrıca, eski Çin kayıtları Orta ve doğu Tanrı Dağlarını kelimenin tam anlamıyla Bai-Shan (Ak Dağ) olarak adlandırıyordu (Hisao 48-58).

JTS ve XTS'deki “*batıda Persleri geri püskürten ve güneyde Jibing (罽宾) ile sınırdaş olduğu*” hakkındaki satırlar Tong Yabgu Kağan'ın Pamir'in (葱岭) batısındaki bölgelere yaptığı askeri seferlere atıfta bulunmaktadır. “Persleri püskürtmek” sözleri, İstemi'nin Tardu Kağan zamanında Perslerle olan sınırı yeniden sağlamasıyla ilgiliyse, “güneyde Jibing (罽宾) ile sınırdaş olmak” ise Tong Yabgu'nun Amu Derya'nın güneyine doğru genişlediğini göstermektedir.

Bu, Türklerin bu bölgeye ikinci kez hâkim olmalarıydı. Bundan önce Türkler, İstemi han döneminde Bizans'la yapılan ittifak sonucunda güçlenerek bu bölgeleri ele geçirdiler. O dönemde Türklerle Bizanslılar arasındaki ilişkiler o kadar iyiydi ki, her iki taraf da birbirlerine elçiler gönderdiğinde, her zaman karşı taraftaki elçilere eşlik ediyorlardı (Sinor 232). 576 yılında Bizans'tan dönen Türk elçiliği heyetinde 106 kişi bulunuyordu. Bu da o dönemde ilişkilerin boyutunun son derece geniş olduğunu gösteriyor. Batı Göktürk Kağanlığı ile Bizans'ın hem doğudan hem de batıdan yaptıkları baskıların sonucunda Sasani Persleri Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun kontrolünü kaybettiler.

İran ile Çin arasında yaşanan bu yıkıcı savaşlar sonucunda birçok küçük devlet, kale ve vahalar Türklerin eline geçmiştir. Bir süre onlara tabi olan halklar da bu sayede kurulan barış ortamından yararlandılar. Çin tarihindeki bu “Batı Bölgesi”nin insanları tarihten bu yana savaşa çok fazla eğilimli olmamıştır ancak ticarete oldukça yatkın olmuşlardır. Artık ticaretlerini canlandırmak ve durumlarını iyileştirmek için yeterli fırsatlara sahiptiler (Boulnois 162).

İstemi Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk Kağanlığı ile Bizans arasındaki ilişkiler Avarların Karadeniz bölgesine girmesi ve Konstantinopolis'in onlarla ittifak kurması nedeniyle soğudu. Bundan önce Avarlarla (Juan Juanlar)⁹ sürekli savaş hâlinde olan Türkler, Bizanslıların onlarla ittifak yapmasını kabul edemiyorlardı. Böylece İstemi'nin oğlu Tardu Kağan'ın iktidara gelmesiyle ilişkiler iyice bozuldu. Bu nedenle 576 yılında Bizans İmparatoru II. Tiberius'un elçisi Valentin ilişkileri geliştirmek için Tardu Kağan'ın otağına geldiğinde sıcak karşılanmadığı gibi, yüzü kesiklerle geri döndü (Taşağıl 33). Bundan sonra Türkler hem Bizans'a hem de İran'a saldırdı. Batıda 581-590'da Avrupalı Hunların yardımıyla Türk birlikleri Kerç Boğazı'ndaki Pantikepia şehrini ve Kırım Yarımadası'nı neredeyse on yıl boyunca kuşattı. Ayrıca 588 yılında Türkler, 300.000 kişilik bir kuvvetle Herat'ta Perslere saldırdı. Ancak bu saldırı Türklerin yenilgisiyle sonuçlandı. Ancak kısa süre sonra Türkler Perslerin arasında taht kavgaları sebebiyle çıkan kargaşayı değerlendirerek Hindikuş Dağı'nın kuzeyindeki Toharistan bölgesini (Baktriya) ele geçirdiler. Böylece bu topraklar İran'ın elinden çıkarak Batı Göktürklerinin kontrolüne geçmiştir. Bu dönem de yaklaşık olarak kağan Tong Yabgu'nun tahta çıktığı zamanlardı. Bu nedenle Xuan Zang bu bölgeden geçerken “Toharistan bölgesi esas olarak Türklerle bağımlıdır” diye yazmıştır (Grousset 85).

Xuan Zang Suyab'dan ayrılması hakkında şunları yazmaktadır:

Kağan ordusu arasında Çince bilen bir kişinin bulunmasını emretti. Chang'an'a giderek orada uzun yıllardır yaşayan, Çinceyi akıcı bir şekilde konuşan bir genç buldu ve ona hemen “Mo-duo tarkan” (摩咄達官) unvanını verdi. Mo-duo Tarkan'a, yol üzerindeki ülkelere kağan adına bir mektup yazmasını, keşişi Kapisa ülkesine götürmesini emretti ve ona çiçekli kırmızı ipekten yapılmış bir keşiş

cübbesi, elli rulo kumaş hediye etti ve ona yüksek makam sahipleri ile vezirleriyle birlikte on li yere kadar eşlik etti. (CEZ 27-29)

Böylece, kaynağın dediği gibi, Mo-duo tarkan, Xuan Zang'ı Kapisa ülkesinin sınırına yani Türk Kağanlığı'nın güney sınırına götürdü. Xuan Zang hakkındaki bu ifadeler JTS'nin aktardığı Tong Yabgu'nun döneminde Batı Göktürk Kağanlığının güney sınırına ilişkin bilgilerle tamamen tutarlıdır.

CEZ'de kayıtlı bilgilerden biri de Tong Yabgu kağanın Hindistan'dan küçümseyen tavırla bahsetmesi ve Xuan Zang'a oraya gitmemesini ve burada kalmasını tavsiye etmesidir. Belgede şöyle deniyor:

Birkaç gün kaldıktan sonra Kağan ona burada kalmasını öğütleyerek: “Üstat siz Hindistan'a gitmemelisin. Orası çok sıcak, ekim ayı buranın mayıs ayına benzer, sizin şu hâlinize bakılırsa, oraya giderseniz muhtemelen sıcaktan yanarsınız. Oradaki insanlar kıyafet giymezler. Siyah tenli olurlar. İnsanlıkları azdır. Gidip görmeye değmez”, dedi. Keşiş ise “Ben onları görmeye değil, Budizm'in kutsal yolunu takip ederek Budist ilkelerini aramaya gidiyorum, dedi. (CEZ 29)

Burada kağanın Hindistan'ı hafife alarak yaptığı konuşmanın altında ülkesiyle gurur duyduğu ve gücüne güvendiği açıktır.

O dönemde Batı Göktürk Kağanlığının sınırları Demir Kapı ve onun kuzey taraflarıyla sınırlı değildi. Türkler VI. yüzyılın sonlarından itibaren İran'ın Sasani Hanedanı'nın zayıflamasından yararlanarak nüfuzlarını İndus Nehri vadisine kadar genişleterek Ak Hunların eski yerleşimini (Amu Derya'dan İndus Nehri'nin kuzeyine kadar) tamamen ele geçirdiler. Demir Kapı'dan güneydoğuda Toharistan'a kadar olan topraklar da o dönemde Türklerin hâkimiyeti altındadır. DTXYJ'nin ilk bölümünde “Demir kapıdan sonra Toharistan ülkesine gidebilirsiniz. ... orada yirmi yedi bağımsız topluluk var ama hepsi Türklere tabidir” denilmektedir (456). Toharistan'ın güneyinde yer alan diğer küçük ülkeler ise, eskiden Toharistan'a bağlı oldukları için, Toharistan Türklere teslim olduğunda Türk egemenliğine kendiliğinden gireceklerdir. Bu nedenle DTXYJ'de şu bilgileri okuyoruz: “Hogo (活国) Toharistan devletinin ülkesidir. ...Türklerin egemenliği altındadır. Kralları bir Türk'tür. O Demir Kapı'dan güneye doğru birçok küçük toplulukları yönetiyor” (457).

Buradaki Hogo ülkesi, Tong Yabgu kağanın en büyük oğlu Tardu Şad'a (咄度任) ait olan arazidir. Tardu Şad'a gelince, o Turfanlı Gaochang (İdikut) Beyi Quiwentai'nin (鞠文泰) damadıdır (kız kardeşinin kocası). Tong Yabgu kağan ile Gaochang (İdikut) Beyi Quiwentai arasındaki bu akrabalık ilişkinin, Xuan Zang'ın batıya yolculuğunda çok önemli bir rol oynadığı biliniyor. Çinli bilim adamı Lin Gan'ın araştırmasına göre Xuan Zang, İdikut'tan geçerken Gaochang Beyi Quiwentai ona Tong Yabgu kağana sunulmak üzere bir tavsiye mektubu (修书介绍)¹⁰ yazıp verdi. Bu nedenle keşiş Tong Yabgu kağan tarafından sıcak bir şekilde karşılanacaktır. Sadece bu da değil, Kağan ona refakatçiler vererek onu Suyab'dan İndus Nehri'nin kuzeyindeki Kapisa'ya kadar eşlik etmesini sağladı. Bu, Batı Göktürk Kağanlığının en güneyinde yer alan bir devletti (Gan 344-45).

Dolayısıyla Tong Yabgu döneminde Göktürk Kağanlığının sınırı Pamir Dağı'nın batısına, Hindukuş Dağı'nın kuzey yamacına, İndus Nehri boyuna kadar ulaşmış ve Perslerin (Amu Derya boyunca) kurduğu sınırı çok aşmıştır. JTS'ye göre Tong Yabgu kağan, bu kadar geniş bölgelerde yaşayan insanlar arasından bir İlteber atıyor ve sonra onları yönetmeleri için tudunları gönderiyordu. Tudunlar bölgeden toplanan vergileri ve halkın ruh hâlini takip ediyordu. Bu nedenle JTS, Tong Yabgu kağanın hükümranlık dönemini Batı Göktürk Kağanlığının en parlak dönemi olarak adlandırıyor.

Yukarıdaki kaynaklara dayalı analizler sonucunda aşağıdaki tespitlere ulaşıldı:

1) Bundan önce Xuan Zang'ın Hindistan'a giderken için neden dolambaçlı ve uzak bir yol seçtiğine dair bir soru vardı. Araştırma sırasında bu sorunun cevabını bulduk. Xuan Zang'ın ziyareti ile Batı Göktürk Kağanlığının siyasi gücünün artışı aynı döneme denk gelmesi birbiriyle ilgisiz gibi görünse de aslında birbirini tamamlayan olaylardır. Eğer VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Göktürk Kağanlığının itibarı ve potansiyeli bölgede belirleyici bir güç hâline gelmeseydi, İpek Yolu'nun ana güzergâhı kağanlığın siyasi merkez olan Çu ve Talas bölgelerinden geçmeyecekti. Bu durumda Xuan Zang'ın yolu Suyab ve Ming Bulak'a değil, doğrudan Wensu'dan batıya doğru yönelmiş olacaktı.

2) Xuan Zang'ı Batı Göktürk Kağanlığı ile onun kağanı Tong Yabgu'ya bağlayan bir başka sebep daha tespit edildi. Xuan Zang, bu ziyaret

sırasında Gaochang İdikut beyi Quiwentai ile Tong Yabgu kağan arasındaki akrabalık ilişki aracılığıyla Göktürk Kağanlığının prestij ve potansiyelinden yararlanmak istemişti. Onun bu isteğini gerçekleştirmesinde Gaochang Beyi Quiwentai'nin Tong Yabgu kağana yazdığı tanıtım mektubunun rolü büyük oldu.

3) Dünyaca ünlü Budist keşişin Budizm'in anavatanı olan Hindistan'a yaptığı gezi, ancak o dönemde Çu Nehri (bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan) merkezli olan Batı Göktürk Kağanlığının desteğiyle mümkün olmuştur. Batı Göktürk Kağanlığı ve onun kağanı Tong Yabgu'nun desteği olmasaydı ve Batı Göktürk Kağanlığı Hindistan'a kadar olan toprakları kontrol etmeseydi, onun seyahat amacına ulaşması mümkün olmayabilirdi.

4) Tong Yabgu kağanın Xuan Zang'ı açık bir şekilde karşılaması, ona ziyafet vermesi, onunla Budizm hakkında konuşması ve vaazlarını dinlemesi, eski Türklerin geleneksel tengricilik dinlerinin yanı sıra diğer dinlere de hoşgörü ve ilgiyle baktıklarını göstermektedir. Orta Asya ve Doğu Türkistan'da tarihten bu yana Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Nasturi ve İslam dinlerinin bir arada veya birbiri ardına var olduğu düşünülürse, bölgedeki bu manevi durumun son derece olumlu olduğu söylenebilir.

O dönemde İslam'ın henüz Orta Asya'ya ulaşmamış olması bir yana, Arap Yarımadası'nda Mekke'den Medine'ye yeni yeni yayılmaya başlamıştı (Fuwei 171). Bu arada Orta Asya ve Kazak bozkırları, yalnızca mevcut Tengricilik diniyle sınırlı olduğundan diğer inançlara da açık olduğu söylenebilir. Bu nedenle her türlü dış etkiyle manevi temasa geçmeye hazır bulunmaktaydı. Xuan Zang'ın ziyareti ve kağan otağında gördüğü onurlu karşılama bunun kanıtıdır.

Sonuç

Yukarıda dile getirdiğimiz DTXYJ, CEZ, XTS ve JTS gibi yazılı kaynaklara ve diğer araştırma materyallerine dayanarak Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Batı Göktürk Kağanlığının potansiyelini ve genel olarak Doğu Türkistan ve Orta Asya'daki jeopolitik durumu analiz ettik. Mezkûr kaynakları analiz ettiğimizde, MS 620'li yıllarda Batı Göktürk Kağanlığının Doğu ile Batı arasındaki kültürel ve manevi ilişkilerde önemli bir rol oynadığına kanaat getirdik. Xuan Zang'ın ziyareti sırasında Batı Göktürk kağanlığı ve Tong Yabgu kağanın rolü daha önceki tarihî eserlerde ve araştırma materyallerinde

yeterince açık yer almamaktaydı. Yukarıdaki kaynaklar üzerindeki incelemelerimizde Batı Göktürk Kağanlığının Tong Yabgu Kağanlığı döneminde ve hatta ondan önce Orta Asya'daki jeopolitik durumu kontrol ettiğini ve bu nedenle Batı ve Doğu ülkelerinin her zaman ona güvendiğini söyleyebiliriz.

Adı geçen kaynakların ışığında bir devlet adamı olarak Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'nun cesur ve stratejist bir lider olduğunu söyleyebiliriz. Savaşlarda kazandığı başarılar ve Töles kabilelerini hâkimiyeti altına alması, Batıda Persleri püskürterek ve güneyde Jibing (Kapisa) ile sınırdaş olarak sınırlarını genişletmesi bu özelliklerini kanıtlar niteliktedir.

Ayrıca Tong Yabgu, Tanrı Dağları ve çevresindeki bölgeler üzerinde daha iyi kontrol sağlamak için yönetim merkezini batıya, günümüz Kazakistan'ındaki Ming Bulak'a taşıması ve farklı bölgelerden vergi toplamak ve düzeni sağlamak için temsilciler (Tudunlar) ataması onun genişleyen devletin ihtiyaçlarını karşılamak için merkezi otoriteyi güçlendirmeye ve daha verimli bir yönetim sistemi oluşturmaya çalıştığını da göstermektedir.

Tong Yabgu'nun doğaya ve hayvanlara karşı sevgisini olduğunu söyleyebiliriz. Ming Bulak'ta evcilleştirilmiş geyik sürülerini koruma altına alması ve tebaasının onları avlamasını yasaklamasını bunu teyit etmektedir.

Budist keşiş Xuan Zang'ı saygı göstermesi ve Budizm hakkındaki fikirlerini dikkatle dinlemesi Tong Yabgu'nun kendi Tengrici inancı dışında diğer dinlere karşı da hoşgörülü bir karakter taşıdığını bize göstermektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar, bu çalışmanın hazırlanması ve sunulması sürecinde herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş ile çıkar çatışması içerisinde olmadıklarını beyan ederler. Ayrıca yazarlar arasında da herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Ton-Yabgu'nun ölüm tarihi konusunda farklı görüşler vardır, ancak onun 628 yılında öldürüldüğünü, Çinli bilim adamı ve Orta Asya tarihi araştırmacısı Wang Zhilai, JTS'nin Tiele (铁勒) bölümündeki bilgilere dayanarak özellikle belirtmektedir. O ayrıca, Chavannes'in "CEZ"e dayanarak onun 630 yılında

- öldüğü yönündeki görüşünü bir hata olarak reddeder (Zhilai 304–305). Biz de bu görüşü destekliyoruz. Çünkü CEZ'de herhangi bir tarih verilmemiştir. Bu hususta Prof. A. Taşağıl'ın E. Chavannes'in görüşünü benimsediği görülmektedir (Taşağıl 93). Oysa “JTS”nin Tiele (铁勒) bölümünde “Yabgu Zhenguan hükümdarlığının 2. yılında (628) öldü” diye açıkça yazmaktadır (JTS 4597).
- 2 Xuan Zang'ın Tong Yabgu ile görüşmesinin tarihi konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Daha önce Tong Yabgu'nun 628'de öldürüldüğünü ifade etmiştik. Bu sebeple Chavannes'in eserini kaynak gösteren Taşağıl'ın karşılaşmanın 629 yılının sonu ile 630 yılının başında gerçekleştiği yönündeki görüşüne katılmıyoruz. Ergüven de Çinli keşişin 628'de Suyab'a geldiğini söylemektedir (Ergüven 10). Ona göre yola 627 yılının sonbaharında çıkmıştır (Ergüven 132). Bu doğrudur. Biz de İ. H. Ergüven'in görüşünü destekliyoruz. Çinli araştırmacı Wang Zhilai de aynı fikirdedir. O, 19. yüzyıl tarihçisi Liang Qichao'nun çalışmalarına dayanarak Ton Yabgu'nun ölümünden bir yıl önce, 627 yılının 9. ayında Xuan Zang'ın Budist metinleri getirmek için Hindistan'a gitmek üzere yola çıktığını yazar. Dolayısıyla Xuanzang yaz aylarının sonlarında yola çıkmıştır. Çünkü önünde uzun sürecek sonbahar ve kış vardı.
 - 3 Bundan sonra bu eser DTXYJ kısaltması ile gösterilecektir.
 - 4 “Ci'en Zhuan” (CEZ-慈恩传), “Da Ci'en Si – Sanzang Fashi zhuan” (Büyük Merhamet Tapınağı Tripitaka Alimin Biyografisi – 大慈恩寺三藏法师传) kitabının kısaltılmış adıdır. Bu kitap Xuan Zang'ın hayatı ve notları hakkında 688 yılında öğrencisi Hui Li (慧立) tarafından yazılmıştır. Kitap 10 bölümden oluşuyor. İlk 5 bölüm esas olarak Xuan Zang'ın batıya yaptığı yolculukla ilgili anılardan oluşurken, sonraki 5 bölüm memleketine döndükten sonra Budist kitaplarını nasıl tercüme ettiğinin öyküsünü anlatıyor.
 - 5 Daha önce Şahe (沙河) adıyla bilinen ve bugün Haşun Gobi (哈顺沙漠) olarak anılan Makiyan (Moheyan) çölü, Lop Nor Gölü ile Yumen Geçidi arasında yer almaktadır. Bu çöl, Yumen Geçidi'nden sonraki Gobi kuşağının merkezini oluşturur ve eski Batı bölgeleri ile İç Çin arasındaki coğrafi sınır hattı işlevini görmüştür. Söz konusu alan, antik İpek Yolu'nun tehlikeli geçitlerinden biri olmuştur. Xuan Zang, Tang Hanedanı döneminde batıya yolculuk yaparken bu ürkütücü çölden geçmiştir (Zhou vd. 12) 19. yüzyılda Rus araştırmacı Prjevalski de burayı “hiçbir yaşam belirtisinin olmadığı, kemiklerin yüzeye saçıldığı bir yer” olarak nitelendirmiştir (Feng vd. 251).
 - 6 Hular (胡), Çin kaynaklarında adı geçen, Çin Seddi'nin kuzeyinde ve batısında göçebe, yerleşik ve ticaret yapan, Han olmayan (Çinli olmayan) halkların genel adıdır. Örneğin verilerde Çin'in kuzeyindeki göçebe Hunlara genel olarak “Hu”, doğusundaki halklara ise Donghu (东胡) adı veriliyor. Orta Çağ'da Orta Asya'da Hint-İran kökenli Soğdlulara Hu deniyordu. Suan Tsang yazısında Hu olarak Orta Asyalı bir tüccar halkı olan Soğdlulardan bahsediyor.

- 7 Budizm'e göre hayırseverliğin 10 ilkesinden tüm varlıkları sevmek ve beslemek (十善愛養物命) ve Paramita Sutrası'ndaki günahlardan kurtulma öğretisi (波羅蜜多解脫) konularından bahsediyor.
- 8 Xuanzang'ın kaydında bahsedilen Ming Bulak, Kazakistan'ın Taraz şehrinin doğusunda, Merke bölgesinde yer almaktadır. Buradaki çok sayıdaki su kaynaklarıyla insanlara elverişli bu yayla bugün de Ming Bulak olarak adlandırılmaktadır. Çince adı da bu ismin anlam olarak çevirisidir. 19. yüzyılın sonlarında Eugene Schuyler Merke bölgesini bizzat inceleyerek eski Ming Bulak'ın burası olduğunu teyit etmiştir (Xu Xuya 128) Ancak tarihçi Zhou Lianquan, Ming Bulak'ı Taraz'ın doğusuna doğru 140–150 Çin li'si (yaklaşık 70–75 km) mesafedeki Akırtöbe ile Podgornoye yerleşimleri arasındaki bölge ve yakın çevresi olarak göstermiştir (Zhou 97). Meicun Li ise Ming Bulak'ın Talas Nehri'nin yukarı havzasındaki Dmitriyevka köyü civarında bulunduğunu söylemiştir (Li 82–87). Bütün bu görüşlere dikkat çeken Çinli araştırmacı Xu Xuya, Tang Dönemindeki İpek Yolu ve Orta Asya'nın Tarihi-Coğrafyası adlı çalışmasında şu değerlendirmeyi yapar: “Özellikle belirtilmelidir ki Xuanzang'ın yazdığı Ming Bulak ile Arap coğrafyacıların bahsettiği Ming Bulak (Abarjaj) aynı yeri ifade etmez... Bu meseleyi dikkatli araştırmacıların incelemesine bırakalım” (Xu 33). Gerçekten de iki ayrı Ming Bulak vardır. Bunlardan biri Taraz'ın doğusunda, yani Suyab'ın batısındaki bugünkü Merke ilçesinin topraklarında yer almaktadır.
- 9 Aslında bu Avarlar eski Juan Juanların Avarları değil, onların adlarıyla Avrupalılarda korku yaratmak isteyen Saragur, Uro ve Hun isimli göçebe kabilelerdi.
- 10 Tavsiye mektubu yazmanın Çince yazılışı (修书介绍). Mektubun Türkçe mi yoksa başka bir dilde mi yazıldığına dair bir bilgi bulunmuyor. Ancak bu olay o dönemde Türk Kağanlığı içinde bir yazışmanın olduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynaklar

- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler.” *Tarih Dergisi*, no. 50 (2), 2010, ss. 11-25.
- Barat, Kahar. “The Uighur Xuanzang Biography.” *TUBA*, c. 16, 1992, ss. 5-65.
- Barat, Kahar. *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters*. Sinor Research Inst Inner Asian Studies, 2000.
- Beal, Samuel. *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World*. Trübner and Co., Ludgate Hill, 1884.
- Boulnois, Luce. *La Route de la Soie*. Ji Nan, 2002.
- CEZ. *Hui Li 惠立, Yan Zong 彦宗. Da ci Ensi Sanzang Fashi zhuan 大慈恩寺三藏法師傳 [Büyük Merhamet Tapınağı Tripitaka Alimin Biyografisi]*. Zhonghua Shuju 中华书局, 2000.

- Chavannes, E. *Xi Tujue Shiliao* 西突厥史料 [Batı Göktürk Tarihinin Materyalleri]. Zhonghua Shuju 中华书局, 1958.
- Dickens, Mark. “Efesli Yuhanon’a Göre Zemarkhos’un Türklere Elçiliği.” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, vol. 3, no. 6, Temmuz 2021, ss. 533-52.
- DTXY]. *Xuan Zang* 玄奘. *Da Tang Xiyuji* 大唐西域记 [Büyük Tang Hanedanlığı Döneminde Batı Bölgesi Üzerine Notlar], *Ji Xianlin* 季羨林, *Zhang Guangda* 张广达注 [Yorum]. *Zhonghua Shuju* 中华书局. Zhonghua Shuju 中华书局, 1985.
- Ekrem, Erkin. *Hsuan-Tsang'ın Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Ergüven, İsmail Hakkı. *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2011.
- Feng, Jiasheng. “Huigu Wen Xieben ‘Pusa Da Tang Sanzang Fashi zhuan’ Yanjiu Baogao 回鹘文写本‘菩萨大唐三藏法师传’研究报告 [‘Büyük Tang Krallığının Pusa Tripitaka Alimin Biyografisi’ Hakkında Araştırma].” *Kaoguxue Zhuanke* 考古学专刊 [Arkeoloji Dergisi], c. B丙, no. 1, 1951, ss. 1-41.
- Feng, Zhiwen, vd. *Xiyu Diming Cidian* 西域地名词典 [Batı Bölgeleri Yer Adları Sözlüğü]. Xianjiang Renmin chubanshe 新疆人民出版社. 2002.
- Fuwei, Shen. *Zhong-Xi Wenhua Jiaoliu Shi* 中西文化交流史 [Çin ve Batı Arasındaki Kültürel İlişkilerin Tarihi]. Shanghai, 1987.
- Gabain, A von. “Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie.” *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, 1938, ss. 371-415.
- Gan, Lin. “Luelun Xi Tujueshi zhongde Ruogan Wenti 略论西突厥史中的若干问题 [Batı Göktürk Kağanlığı Tarihinde Bazı Meseleler].” *Tujue yu Huihe Lishi Lunwen Xuanji* 突厥与回纥历史论文选集 [Eski Türk ve Uygur Tarihi ile İlgili Bilimsel Makalelerin Derlemesi], c. I, Zhonghua Shuju 中华书局, Pekin, 1987.
- Geng, Shimin. “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Di Qi juan Yanjiu 回鹘文玄奘传第七卷研究 [Xuan Zang'ın Uygurca Biyografisinin VII. Kısımının İncelenmesi.]” *Minzu Yuwen* 民族语文, c. IV, Pekin, 1979, ss. 249-62.
- Geng, Shimin. “Huigu Wen Xuan Zang Zhuan Yanjiu 回鹘文玄奘传研究(2) [Xuan Zang'ın Uygurca Biyografisi Üzerine Bir Araştırma].” *Zhongyang Minzu daxue Xueshu lunwen* 中央民族学院学术论文, c. III, Pekin, 1980, ss. 267-304.
- Geng, Shimin. *Wuiwuer Gudian Wenxian Yanjiu* 维吾尔古代文献研究 [Eski Uygur Yazılı Kaynakları Üzerine Araştırmalar]. Zhongyang Minzu Daxue 中央民族大学, Pekin, 2003.

- Geng, Shimin, ve H. J. Klimkeit. "Die uigurische Xuan-Zang Biographie, ein Beitrag zum 7. Kapitel." *Zentralasiatische Studien*, c. 19, Pekin, 1986, ss. 253-77.
- Grousset, Rene. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Çev. Naomi Walford, Rutgers Univ. P., 1970.
- Hisao, Matsuda. *Gudai Tianshan lishi-dilixue yanju* 古代天山历史地理研究 [Antik Tien Shan'ın Tarihi ve Coğrafyası Üzerine Araştırmalar]. 1987.
- JTS. *Jiu Tangshu* 旧唐书 [Eski Tang Kitabı]. vol. VI 第六册 // *Ersbi si shi Quanyi* 二十四史全译 [(Yirmi Dört Tarih)]. Beijing北京. *Tongxin Chubanshe* 同心出版社. Tongxin Chubanshe 同心出版社, 2012.
- Kirilen, Gürhan. *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*. 2016.
- Kirilen, Gürhan. "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 53, no. 1, Ocak 2013, s. 63-84.
- Klyashorniy, S. G., ve D. G. Savinov. *Stepnie İmperii Yevrazii*. Petersburg Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Kyuner, N. B. *Kitayskie İzvestiya o Narodakh Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dal'nego Vostoka*. Izdatelstvo Vostochnykh Literatur, 1961.
- Li, Meicun. "Xi Tujue hantingkao 西突厥汗庭考 [Batı Göktürk Kağanlık Merkezi Üzerine Bir İnceleme]." *Zhongguo bianjiang shidi yanjiu* 中国边疆史地研究. 1992, №3, ss. 82-87.
- Ölmez, Mehmet. *Hsüan Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Qazaqstan Tarihi Turalı Qıtay Derektemeleri. Sayahatnamalar men Tarihiy Geografiyalıq Eñbekterden Tañdamalılar*, C. I, Dayk-Press, Almatı, 2005.
- Sinor, Denis. *Inner Asia and its contacts with Medieval Europe, VII. The Historical Role of the Turk Empire*. Variorum reprints, 1977.
- Su Beihai. *Qazaqtıñ Jalpı Tariyqı. I Tom. Erte Zamannan XX. Ğasırdıñ Alğashqı Jartısına Deyin*. Almatı, 2018.
- Taşagül, Ahmet. *Gök-Türkler*. Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Tezcan, Semih. *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, 1975.
- Thsang, Hiouen. *Mémoires sur les contrées occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648*. Çev. Stanislas Julien, Paris, 1857.
- Togan, Nazmiye. "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkenin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayitleri." *İslam Tetkikleri Dergisi*, vol. 4, no. 1-2, 1964, ss. 21-64.
- Tugusheva, L. Yu. *Uygurskaya versiya biografii Xuan Zanga*. Moskova, 1991.
- Vizantiyskie İstoriki, Perevedenny s Grecheskogo*. St. Petersburg, 1858-1863.
- Watters, Thomas, vd. *On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D.* Royal Asiatic Society, 1904.

- Yugui, Wu. *Tujue Han'guo yu Sui-Tang Guanxi shi Yanjiu* 突厥汗国与隋唐关系史研究 [Göktürk Kağanlığı ile Sui ve Tang Krallıkları Arasındaki İlişkilerin Tarihi Üzerine Araştırma]. Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe 中国社会科学出版社, 1998.
- XTS. *Xin Tangshu* 新唐书 [Yeni Tang Kitabı]. vol. VIII 第八册 // *Ershi si shi Quanyi* 二十四史全译 [(Yirmi Dört Tarih)]. Beijing 北京. Tongxin Chubanshe 同心出版社, 2012.
- Zhilai, Wang. *Zhongyashi* 中亚史 [Orta Asya Tarihi]. Urumqi, 2004.
- Zhou, Liankuan. *Da Tang Xiyi shidi yanjiu congkao* 大唐西域记史地研究丛稿 [Büyük Tang Dönemi Batı Bölgeleri Kaydı Üzerine Tarihî ve Coğrafi Araştırmalar (Makale Derlemesi)]. Zhonghua shuju 北京. 中华书局, 1984.
- Zhou, Weizhou, ve Ding Jingtai. *Sichouzhilu Dacidian* 丝绸之路大辞典 [İpek Yolu Büyük Sözlüğü]. Shanxi renmin chubanshe 陕西人民出版社, 2006.
- Zieme, Peter. "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in uigurischer Überlieferung." *Buddhistische Erzählliteratur and Hagiographie in alttürkischer Überlieferung*, ed. Jens Peter Laut ve K. Röhrborn, Harrassowitz Verlag, 1990, ss. 75-80.

Araştırma Makalesi / Research Article

Toplumdilbilim Açısından Günümüzde İran'da Azerbaycan Türkçesinin Görünümü*

Umut Başar**

Öz

İran çeşitli Türk dillerine ev sahipliği yapmaktadır. Bunların en fazla konuşura sahip olanı bu makalede, toplumdilbilim açısından ele alacağımız Azerbaycan Türkçesidir. Makalenin amacı, Azerbaycan Türkçesinin güncel görünümünü iki dillilik, dil politikası, dilin toplumsal işlevleri, dile karşı konuşurlarının tutumu ve dilin formal eğitimi açısından ortaya koymaktır. İran'da Azerbaycan Türkçesi toplumdilbilim çerçevesinde inceleyen nitelikli çalışmalar daha önce yapılmıştır. Ancak toplumdilbilim açısından bakınca eski tarihli sayılır. Aradan geçen zamanda artan iletişim kanallarının yarattığı değişim/dönüşüm konuya güncel bir bakışı gerekli kılmaktadır. Yeni iletişim kanalları Azerbaycan Türkçesine yeni işlev alanları açmıştır. İran'daki Türk dilleri arasında Azerbaycan Türkçesinin seçilmesi, konuşur sayısı fazla olduğu için sosyokültürel açıdan diğer Türk dillerine göre daha görünür olmasıdır. Çalışmanın sonuç bölümünde bulgular ışığında Azerbaycan Türkçesinin güncel görünümüne dair yorumlarda bulunulmuştur. Azerbaycan Türkçesinin işlevlerinin İran'da genişlediği ve konuşurların ana/birinci dile olan eğiliminin arttığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İran, Azerbaycan Türkleri, toplumdilbilim, Azerbaycan Türkçesi, iletişim dili.

* Geliş Tarihi: 21 Aralık 2024 – Kabul Tarihi: 20 Ağustos 2025

Atf: Başar, Umut. "Toplumdilbilim Açısından Günümüzde İran'da Azerbaycan Türkçesinin Görünümü." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 25-52, <https://doi.org/10.12995/bilig.8501>.

** Doç. Dr., Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, Tahran Eğitim Müşavirliği – Tahran/İran, ORCID: 0000-0001-5571-7103, umutbasar_35@hotmail.com

Sociolinguistics Perspective of Azerbaijani Turkish in Iran Today*

Umut Başar**

Abstract

Iran today is home to millions of speakers of various Turkic languages. In this article, Azerbaijani Turkish, one of the Turkic languages in Iran, is analyzed from a sociolinguistic perspective. The aim of the article is to present the current outlook of Azerbaijani Turkish from various perspectives (bilingualism, language policy, social functions of the language, speakers' attitudes towards the language and formal education of the language). Although qualified studies examining Azerbaijani Turkish in Iran within the framework of sociolinguistics have been conducted before, the passage of nearly twenty years since these studies and the change created by increasing communication channels necessitates an updated look at the subject. New communication channels have opened new functions and fields for Azerbaijani Turkish. The reason why Azerbaijani Turkish was chosen among the Turkic languages in Iran is that Azerbaijani Turks are the most populous Turkic community in terms of speakers and this language is socioculturally more visible than other Turkic languages. In the conclusion part of the study, comments are made in light of the findings on the current outlook of Azerbaijani Turkish. It is concluded that Azerbaijani Turkish is expanding its sociolinguistic function in the country and the tendency of speakers towards the mother/first language is increasing.

Keywords

Iran, Azerbaijan Turks, sociolinguistics, Azerbaijani Turkish, language of communication.

* Date of Arrival: 21 December 2024 – Date of Acceptance: 20 August 2025

Citation: Başar, Umut. "Toplumdilbilim Açısından Günümüzde İran'da Azerbaycan Türkçesinin Görünümü." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 25-52, <https://doi.org/10.12995/bilig.8501>.

** Assoc. Prof. Dr., Republic of Türkiye Ministry of National Education, Tehran Education Counsellor's Office – Tehran/Iran, ORCID: 0000-0001-5571-7103, umutbasar_35@hotmail.com

Giriş

Coğrafi olarak İran; göç yolları üzerinde yer alması, tarihte başta Araplar, Türkler ve Moğollar olmak üzere çeşitli kavimlerin ülkede uzun süreli siyasi egemenlik kurması, farklı etnik grupların yaşadığı bölgeler arasında bulunması, bir imparatorluk bakiyesine sahip olması gibi sebeplerle hâlihazırda çok kültürlü ve çok dilli görünüm arz eden ülkelerden biridir. Söz konusu çok dilli ve çok kültürlü sosyolojik görünüm, tarihî süreçte kendi iç dinamiklerini muhafaza ederek az çok 19. yüzyıla kadar gelmiş, 19. yüzyılda İran'da ulus-devlet inşa sürecinin başlamasıyla tek dil ve tek kültürü (Farsça/Fars kültürü) merkeze alan politikalar, Farslar dışındaki etnik gruplara ilişkin toplumsal mühendislik uygulamalarını ve tersine dil planlamasını¹ beraberinde getirmiştir.

Pehleviler Dönemi'nde (1925-1979) İslam öncesi İran tarihine ait değerler etrafında seküler bir İranlı kimliği inşa etmek üzere eğitimden kültüre geniş bir hinterland içinde hayata geçirilen kapsamlı uygulamalar², Fars dışındaki Türk, Arap, Kürt, Gilek, Beluç, Bahtiyari vb. etnik gruplar arasında başta tepkisel davranışlara, sonraları ise kendi iç dinamikleri olan bir kimlik bilincinin uyanmasına kapı aralamıştır. Önceleri görmezden gelme akabinde kısıtlama, yasaklama gibi tasarruflarla ülkenin resmî ve millî kimliği olan seküler Fars kimliği içerisinde eritilmeye çalışılan alt kimlikler, bütün uygulamalara rağmen İran'da hâlâ canlıdır.

Pehleviler Dönemi'ndeki ötekileştirici ve tek tipleştirici politikalar, çevrenin merkezle olan duygusal bağlarının zedelenmesine yol açmıştır. İran İslam Cumhuriyeti (1979), Tebriz ve Senendeç olaylarında görüldüğü üzere kopma noktasına gelen duygusal bağların yeniden inşasıyla ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bu kapsamda ilk etapta etnik azınlıkların inkârından vazgeçilmiş, ülkedeki çok dil ve kültürlülük anayasal güvenceye alınmıştır. Bunun bir yansıması olarak görece özgürlük ortamında Farsça dışındaki etnik ve yerel dillere belirli süreyle sınırlı olmak koşuluyla basın ve yayın hakkı tanınmış, sosyokültürel hayatta ana dili kullanımının önü açılmıştır. Politika değişikliği İran'daki etnik gruplarda bir rahatlama yaratsa da toplumsal beklenti ve taleplerin tamamını karşılamadığı gibi Pehleviler Dönemi'nde yaşanan mağduriyet hissini tam anlamıyla unutulmasını da sağlayamamıştır. Ancak yaratılan özgürlük ortamı sayesinde ülkedeki pek çok dil gibi Türk dilleri de zamanla daha görünür olmuştur.

Bu makalede, İran'daki Türk dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi³, toplumdilbilim açısından ele alınmaktadır. Makalenin amacı, Azerbaycan Türkçesinin güncel görünümünü çeşitli açılardan (iki dillilik, dil politikası, dilin toplumsal işlevleri, dile karşı konuşurlarının tutumu ve dilin formel eğitimi) ortaya koymaktır. İran'daki Azerbaycan Türkçesini gramatikal açıdan konu alan kapsamlı çalışmalar bulunmakta (bk. Sarıkaya, *Güney Azerbaycan Türkçesi*; Gökdağ ve Doğan) olup bunun yanı sıra bu dili toplumdilbilim çerçevesinde inceleyen nitelikli çalışmalar daha önce yapılmıştır (bk. Bosnalı "İran'da Diller İlişkisi"). Ancak aradan yirmi yıla yakın bir süre geçmesi ve bu zaman diliminde artan iletişim kanallarının bahse konu kitlede yarattığı değişim/dönüşüm konuyu yeniden ele almayı gerekli kılmaktadır. Zira yeni iletişim kanalları Azerbaycan Türkçesine yeni işlev ve alanlar açmıştır. İran'daki birçok Türk dili arasında Azerbaycan Türkçesinin seçilmesi ise konuşur sayısı en kalabalık Türk topluluğunun Azerbaycan Türkleri olması sebebiyle bu dilin sosyokültürel açıdan diğer dillere göre daha görünür olmasıdır. Makaledeki tespitler, büyük oranda Azerbaycan Türkçesine dair alanyazının toplumdilbilimsel açıdan irdelenmesi ile uzun yıllara yayılan saha gözlemlerinin birleşiminden oluşmaktadır.

İran'da İki Dillilik Çerçevesinde Azerbaycan Türkçesi

Birden çok dilin konuşulduğu ülkelerde, bireyler çeşitli sebeplerle sosyal hayatın belirli alanlarında farklı dilleri kullanmaktadır. Bu bağlamda iki dillilik, en basit tanımıyla bir bireyin veya toplumun en az iki dili konuşması, çok dillilik ise bireyin iki dilden fazla dili aktif olarak kullanmasıdır. Bir bireyin veya toplumun iki dilli olması belli sosyal şartları gerektirmektedir. Wei (27) iki veya çok dilliliğin oluşması için toplumda farklı dillerin varlığını, bu dillerin birbiriyle temasa geçmesini ve bireylerin ya da toplumların birden fazla dili yaşatma ve yönetme yeteneğine sahip olması gerektiğini ileri sürmekte, iki dilliliğin yanı sıra bölgesel iki dillilik ve yaygın çok dillilik kavramlarından bahsetmektedir. Bu noktadan bakınca İran, ülke nüfusunun neredeyse yarısının bölgesel iki dillilik göstermesi sebebiyle dikkate değer bir ülkedir.

İran'da Farsçadan sonra Türkçe (Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Halaç Türkçesi), Arapça, Kürtçe, Lorca ve Gilekçe konuşulur. Kesin sayı vermek mümkün olmamakla birlikte İran nüfusunun yaklaşık üçte ikisinin iki dilli olduğu tahmin edilmektedir (İsna). Bu yargıyı destekler nitelikte 2023 yılında dönemin İran Eğitim-Öğretim Bakan Yardımcısı ülke genelindeki öğrencilerin %70'inin iki dilli olduğuna dair

beyanda bulunmuştur. Her ne kadar Hayati ve Mashadi'nin (27) ifade ettiği gibi ülkedeki etnik çeşitlilik politika belirleyicilerin Farsça dışındaki ana/ birinci, anayasadaki tabirle mahalli dilleri tanımalarına zemin oluşturmuşsa da iki ve çok dilliliğin gelişiminin desteklenmesi gündemde değildir. Ancak bu konu zaman zaman kamuoyunda ve siyasi mahfillerde tartışılmaktadır. Tartışmanın bir tarafı ana dilini öğrenme ve geliştirmeyi insani hak ve özgürlük çerçevesinde değerlendirerek devletin kolaylaştırıcı ve destekleyici adımlarla sürece müdahil olmasını istemektedir. Diğer taraf ise millî güvenlik kaygılarıyla yerel dillerin öğreniminin etnik bilinci güçlendireceğini, bunun sonucunda İranî kimliğin zayıflayacağını ve uzun vadede ayrılıkçı eğilimleri artıracaklarını düşünmektedir. Dolayısıyla İran'daki iki dillilerin ana dilini geliştirme isteğine yönelik oldukça yavaş ve temkinli adımlar atılmaktadır.

Farsçanın yanında Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice, Beluçça gibi farklı köken ve ailelere mensup dillerin varlığı açısından ise İran yine çok dilli bir ülkedir. Bu bağlamda tartışmaya açık olmakla birlikte Ethnologue'un verileri fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu siteye göre İran'da bir konuşuru kalmamış olan toplam 80 dil bulunmaktadır. Söz konusu rakamın abartılı olduğu düşünülebilir. İlgili sitenin yerel ağızları da dil olarak kabul ettiği bilinmektedir. Ancak gerçek olan şudur ki İran sosyolojisinin doğal bir yansıması olarak ülke genelinde iki ve çok dillilik bir olgu olarak özellikle sosyal hayatta kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Öyle ki özel radyo istasyonu ve televizyon kanalı bulunmayan İran'da, radyo istasyonları ve televizyon kanallarında sırayla Türkçe⁴, Kürtçe, Beluçça, Arapça vb. dillerde yayın yapılması ya da canlı müzik icra edilen bir eğlence mekânında bütün etnik grupların dillerinde sırayla şarkı söylenmesi, iki hatta çok dilliğinin İran'daki gündelik sosyal hayat içerisindeki yansımaları olarak sayılabilir. Nitekim Alavi Mukaddem (64), yapılan araştırmalar neticesinde ülke nüfusunun yarısının ana dilinin Farsça diğer yarısının ise Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Beluçça olmasından dolayı rahatlıkla İran'da iki dilliğinin genel geçer bir vaziyet olduğunu iddia etmektedir. Görüldüğü üzere iki dilli nüfusun sayısına dair çelişkiler olsa da iki dilli nüfusun ülkenin nüfusunun yarısından fazla olduğunda mutabakat söz konusudur. Bu bağlamda İran'daki iki dilli gruplar genel olarak aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Türkler
- Araplar
- Lorlar
- Maziler
- Ermeniler
- Kürtler
- Beluçlar
- Gilekler
- Talişler

İran'daki iki dillilik, türdeş etnik grupların baskın olduğu özellikle sınır vilayetlerinde açık biçimde gözlemlenmektedir. Ancak başkent Tahran'ın durumu, ülkedeki bütün etnik grupları bünyesinde barındırması bakımından dikkat çekicidir. Başkentte Farsçadan sonra en çok Türkçe işitilmektedir. A. Kafkasyalı (32), kaynak göstermeden başkent nüfusunun yarısının Türklerden oluştuğunu ileri sürmüştür. Muharrem ayında matem merasimlerinin Azerbaycan Türkçesiyle yapılması, gündelik hayatta Türkçe konuşanlara sık rastlanması ve Türkçe müziğin sıkça duyulması gibi gözlemler yoluyla, Tahran'da Türklerin en kalabalık iki dilli grup olduğu öne sürülebilir.

İran'da iki dillilik günümüzde genellikle ana dilin, başka bir deyişle ev/iletişim dilinin resmî dil olan ölçünlü Farsçadan farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Azerbaycan, Loristan, Beluçistan ve Huzistan gibi vilayetlerde yerel diller kamu kurumları da dâhil olmak üzere gündelik hayatın birçok alanında iletişim dili olarak kullanılmaktadır. Farsça ise yazışma, bürokrasi ve eğitim dili olarak yerel dillerle birlikte varlığını sürdürmektedir. Bu durum vilayet genelinde iki dilliliğin devamını sağlamaktadır.

İran Türklerinde iki dillilik oldukça belirgindir. Bu durumun, 10. yüzyılda Türklerin İran coğrafyasına kitleler hâlinde yerleşmesine uzanan tarihî bir arka planı bulunmaktadır. Türk nüfusu ve nüfuzunun artmasıyla Türkçe, İran'daki siyasi ve idari yapı içinde bürokrasi, diplomasi, aristokrasi ve edebiyat dili gibi işlevlerde kullanılmış; bazı bölgelerde çoğunluk dili olarak günümüzde de bölge halkının birinci dili konumunu korumuştur. Demir'in (6) belirttiği gibi yapı bakımından farklı iki dilin yüzyıllardır bir arada yaşamasının doğurduğu etkileşim ve çatışmalar kadar, yüzyılımızdaki güç dengelerindeki değişimlerin dile yansması da dil bilimi açısından dikkat çekicidir. Bu çerçevede İran, Farsça ile Türkçenin yaklaşık bin yıla uzanan etkileşimi ve ulus-devlet sürecinde dilin politika alanına dâhil olmasıyla Türkçenin statüsündeki değişimin incelenmesi bakımından önemlidir. Konuya dönülecek olursa İran Türklerindeki iki dillilik ve dil-kimlik algısı büyük ölçüde bu tarihî sürecin sonucudur. Tebriz Üniversitesi öğrencileri arasında yapılan bir araştırmada iki dilli öğrencilerin %84,4'ünde yüksek derecede Türk kimliği algısı tespit edilmiştir (Golabi vd. 79-80). Araştırmacılar bunu öğrencilerin çoğunlukla bölge halkından oluşmasına bağlamıştır. Bulgular, İran Türklerinde dilin kimlik algısını doğrudan

etkileyen bir unsur olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle dil, İran Türklerinde kimliği belirleyen önemli faktörlerden biridir. Bu durumun İran'daki diğer etnik gruplar için de kısmen geçerli olduğu söylenebilir. Çok dilli ve çok kültürlü bir ülke olan İran'da kimlik tartışmaları ise hassas konuların başında gelmektedir.

Öte yandan her ne kadar başkent Tahran'daki ailelerde ebeveynler çocuklarla iletişimde Farsçayı yaygın şekilde tercih etse de Türk nüfusunun yoğun olduğu Erdebil, Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Zencan, Gazvin ve Hemedan gibi vilayetlerde iki dillilik oldukça belirgindir. Bu bölgedeki çocukların sıralı ve geç iki dilli oldukları söylenebilir. Çünkü çocuklar çoğunlukla önce Türkçeyi öğrenmekte, ana dillerini sağlam bir şekilde edindikten sonra okulda Farsçayı öğrenmektedir. Bu durum özellikle şehir merkezi dışında kalan ilçe ve köylerde daha açık gözlemlenmektedir. Bu çerçevede eğitim dilinin sonradan öğrenilmesinin eğitim sürecinde bazı sıkıntıları beraberinde getirdiği ve öğrencilerin akademik başarılarını genellikle olumsuz etkilediği ileri sürülmektedir (Başar 104). Bu konuya değinen Codeyri (6), Doğu Azerbaycan vilayetindeki çocuklarda sıralı iki dilliliğin görüldüğünü ve çocukların 6-7 yaşlarında okula başladıklarında eğitim ve kültür açısından önemli bir rolü bulunan Farsçayı ikinci dil olarak öğrenmek zorunda olduklarını belirtmektedir. Bunun ise stres, özgüven eksikliği ve okula karşı ilgisizlik gibi bazı olumsuz durumları beraberinde getirdiğini eklemektedir.

Azerbaycan Türklerinin nüfus olarak İran'da geniş bir kitleyi teşkil etmesi⁵ sebebiyle bu grup, ülkedeki en kalabalık iki dilli topluluk olarak adlandırılabilir. Bu iki dilli görünüm, önceleri eskiden çoğunlukla eğitim yoluyla oluşmaktayken günümüzde artan iletişim ve etkileşim kanallarıyla sosyal medya ve kitle iletişim araçlarıyla da oluşmaktadır. Zira henüz okula başlamamış çocukların çevre, televizyon, internet ve diğer elektronik araçlar aracılığıyla belli bir seviyede Farsça içeriğe maruz kaldıkları için okula başlamadan ikinci dilli edinmeye başladığı söylenebilir.

İran'da Azerbaycan Türkçesinin Görünümü

Merkezî Politika

İran İslam Devrimi sürecinde aktif rol alan İran Türkleri, devrimden sonra özellikle kültürel haklar konusunda beklentiye girmiştir. İran İslam

Cumhuriyeti Anayasası'nda farklı etnik grupların ana dilini öğrenme hakkının hukuken garanti altına alınması, İran Türklerinin kültürel haklara ilişkin beklentilerine yasal zemin hazırlamıştır. Anayasanın bu konudaki 15. maddesi aşağıdaki gibidir:

İran toplumunun ortak dili ve resmî yazısı Farsçadır. Belge, yazışma, resmî metin ve ders kitapları bu dille kaleme alınmalıdır. Ancak etnik ve yerel dillerin basın-yayımda kullanımı ve edebiyatlarının okullarda Farsçanın yanında öğretimi serbesttir. (Merkez-i Pejuheşha-yı Parlament-i İran)

Anayasanın kabulünden sonra İran'da Türkçe dergi, gazete ve kitapların yayımlandığı, Türkçe neşriyat yapan birçok yayınevının kurulduğu ve Türk kültür ile edebiyatına ilişkin çalışmalar yürüten derneklerin faaliyete başladığı görülmüştür. Tebriz, Erdebil, Urumiye ve Zencan gibi şehirlerde oluşan kültür muhitlerinin etkisiyle artan Türkçe neşriyat ülkenin birçok yerine ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra başkent Tahran, Kum, Şiraz, Gürgan ve Günbedkavus gibi şehirlerde de Türkçe neşriyat geleneği oluşmaya başlamıştır. İran İslam Devrimi'nden sonra basılan Türkçe yayınlar ve oluşan literatür ortalama bir kütüphaneyi dolduracak genişliğe ulaşmıştır. İrsat ve Kültür Bakanlığının denetiminden geçebilen yayınlar basılmakta, bazı Türkçe eserler ise ofset baskı ve fotokopi yoluyla dağıtılmaktadır. Ancak İran Türkü kültürel elitlerinin talepleri eser basım ve yayımıyla sınırlı değildir. Bu talepler zamanla toplumsal taleplere dönüşerek bölge milletvekilleri tarafından da dile getirilmektedir. Bu konudaki talepler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Azerbaycan Türkçesinin resmî olarak tanınması
- Azerbaycan Türkçesine ilişkin araştırmalar yürütecek bir devlet kurumunun (Ferhengistan-ı Zeban) kurulması
- Devlet okullarında Azerbaycan Türkçesinin öğretiminin önünün açılması
- Azerbaycan Türkçesi Dili ve Edebiyatı bölümlerinin açılması
- Azerbaycan Türkçesinde eğitim için gerekli alt yapı çalışmalarına başlanması
- Radyo ve televizyonda Azerbaycan Türkçesindeki yayın süresinin arttırılması

Söz konusu taleplerin bir kısmına geçtiğimiz yıllarda cevap verilmiştir. Örneğin 2015 yılında Tebriz Üniversitesi bünyesinde Azerbaycan Türkçesi Dili ve Edebiyatı bölümü, uzun tartışmalar neticesinde açılmıştır. Fakat bölümün gerek öğretim programı gerekse de öğretim kadrosuna ilişkin tartışmalar kamuoyunu uzun süre meşgul etmiştir. Öncelikle böyle bir bölümün öğretim programında Türkoloji disiplininin ana kaynakları olarak dünyanın her yerinde kabul edilen *Orhun Yazıtları*, *Dede Korkut Kitabı*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakayık* gibi tarihî kaynakların Azerbaycan Türkçesi Dili ve Edebiyatı bölümü öğretim programına alınması Seyit Cevad Tabatabai gibi ülkenin önde gelen kültür adamları tarafından yanlış addedilmiştir. Dahası Fuzuli ve Bahtiyar Vahapzade gibi İran dışında yetişen Azerbaycan Edebiyatı şairlerinin eserlerinin de müfredata alınması eleştiri konusu olmuştur. Milliyetçi kültürel elitler, Azerbaycan Cumhuriyeti edebiyatının Sovyet tesiri taşıması sebebiyle öğretim programına dâhil edilmemesi gerektiğini vurgulamışlar, başka bir deyişle ders içeriklerinin yalnızca İran Azerbaycanı'nda teşekkül eden edebî birikimle sınırlı olması gerektiğini savunmuşlardır. Söz konusu bölümün ders içeriklerinin Tebriz Üniversitesinin sitesinde ilan edilmemesi⁶, bölümdeki bazı akademisyenlerin uzmanlığının ise Fars Dili ve Edebiyatı üzerine oluşu ise bölüm hakkında akıllarda soru işareti uyandırmıştır.

Bunun yanı sıra 2016 yılında Zencan Vilayeti Eğitim Öğretim Müdürlüğü iş birliğinde altı yıllık ilkokullarda okutulmak üzere Azerbaycan Türkçesi dersleri için *Ana Dili* başlıklı bir ders kitabı⁷ hazırlanmıştır. Söz konusu kitap Zencan'da Azerbaycan Türkçesinin ilkokullarda müfredata gireceğini akla getirmişse de uygulamaya ilişkin herhangi bir adım atılmamıştır. Son olarak geçtiğimiz günlerde Doğu Azerbaycan Vilayeti Eğitim Öğretim Genel Müdürü Cafer Paşayı, 2019 Güz Dönemi'nde vilayetteki okullarda haftalık iki, yıllık ise 60 saat olmak koşuluyla ilkokullarda Azerbaycan Türkçesinin öğretimine pilot uygulamayla başlanacağını duyurmuştur (Asr-ı İran). Lakin uygulamanın kapsamına ilişkin ayrıntılar henüz net değildir.

Bakanlığın bu uygulamayla bölge halkının beklentilerini karşılayıp karşılamayacağı önümüzdeki günlerde belli olacaktır. Okullarda ana dilinin öğretimi tüm etnik gruplar tarafından dile getirilen bir talep olmasına rağmen ilk etapta Türklere yönelik uygulamaların başlaması dikkat çekicidir. Zira İran Türkleri ülkedeki etnik gruplar içinde Farslardan sonra

en kalabalık topluluğu teşkil etmektedir. Kesin rakam vermek zor olmakla birlikte İranlı devlet adamları dahi İran Türklerinin ülke nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturduğunu belirtmektedir.⁸ Bunun yanı sıra Türkler İran'daki etnik gruplar içinde müesses nizama en yakın gruptur. Bu nedenle Amerikan ambargolarının giderek sıkılaştığı ve ülkeyi ekonomik açıdan zorladığı bir dönemde Azerbaycan Türkçesinin ilkokullarda öğretiminin pilot uygulamasına başlanması dikkat çekicidir.

Azerbaycan Türkçesine ilişkin diğer talepler konusunda somut adımlar henüz atılamamıştır. Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani 2013 seçim kampanyasında Azerbaycan Türkçesine ilişkin araştırmalar yürütecek bir devlet kurumunun kurulacağını vaat etmiş, ayrıca Aralık 2015'te açıkladığı "Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'nin" 101. maddesinde "vatandaşların yerel dil ve lehçeleri edinme, öğrenme ve kullanma hakkı bulunmaktadır" (Menşur-i Hukuk-i Şehrvendi) ifadesine yer vermiştir. Ancak özelde Azerbaycan Türkçesinin, genelde ise etnik dillerin öğretimi İran'da millî güvenlik ekseninde tartışıldığından meseleyi yalnızca "toplumsal taleplerin giderilmesi" olarak görmek konuyu basite indirgemektir. Zira mesele millî güvenlik perspektifinde ele alındığında İran'da hükûmetin yanı sıra farklı güç odakları da etkili olabilmektedir. Nitekim 2024 yılında İran Meclisinde Mesut Pezeşkiyan hükûmetinin niyeti üzerine Eğitim, Araştırma ve Teknoloji Komisyonunun çalışmasıyla anayasanın 15. maddesinin yaygın uygulanmasına ilişkin öneri açık oturumda oylanmış ve 104 muvafık oya karşı 130 muhalif oyla reddedilmiştir.

Toplumsal İşlevler

Eker'in (186) de değindiği üzere Türkçe değişkeler veyahut başka bir deyişle İran'daki Türk dilleri; Azerbaycan Türki, Fars, Türkmen, Kürt, Beluç, Arap vb. etnik gruplardan oluşan çok dilli, çok uluslu geniş İran coğrafyasının kuzeyinden güneyine, batısından doğusuna irili ufaklı adacıklar hâlinde yayılmıştır. İran'ın otuz bir bölgesinin hemen hemen tamamında Türkçenin bir değişkesi konuşulur. Türkçenin ülkenin tamamına uzanacak şekilde yayılması başlı başına kayda değer bir durumdur. Ancak bu başlıkta Azerbaycan Türkçesi toplumsal işlevlerinin yedi başlık özelinde ana hatlarıyla üzerinde durulacaktır. Çünkü İran'daki diğer Türklerin tamamının toplumsal statüsünü bir makale düzeyinde ele almak mümkün değildir.

Gündelik Hayat

Azerbaycan Türkçesinin gündelik hayatta “iletişim dili” olarak kullanılmasında konuşurlar arasında bir mutabakat olduğu görülmektedir. Nitekim eğitim kurumları, devlet daireleri ve eğlence alanları gibi kamusal mekânlar da dâhil olmak üzere Azerbaycan Türkçesi iletişim işlevini yerine getirmektedir. Türkçe konuşurların çoğunluğu oluşturduğu Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan gibi vilayetlerde iletişimde Türkçe kullanma oranı oldukça yüksektir. Öyle ki Tebriz’de yaşayan ortalama bir birey haftalarca Farsça kullanmadan hayatını sürdürebilmektedir. Ana/birinci dilin iletişim dili olarak kullanımı çevreden merkeze doğru yaklaştıkça azalsa da aynı dilin konuşurlarının bir arada bulunduğu durumlarda ülke genelinde ortak iletişim dili olan Farsçaya rağmen Azerbaycan Türkçesi konuşmaktan çekinilmemektedir. Bu konuda başkent Tahran dikkat çekici bir örnektir. Ülkedeki birçok dilin konuşuruna başkentte rastlanmakla birlikte Azerbaycan Türkçesinin konuşurları gündelik hayatta belirgindir ve kendi aralarında ana dillerini kullanırlar. Bir takside sürücünün telefonda eşiyile ya da bir markette kasiyerin müşteriyile Azerbaycan Türkçesi konuştuğuna sık rastlanabilmektedir. Tahran gibi Azerbaycan Türkçesinin baskın iletişim dili olmadığı kozmopolit bir ve kalabalık bir şehirde⁹ ilçe ayırımına rastlanmaksızın hemen hemen her mahallede Türkçenin iletişim dili olarak varlığını sürdürmesinde, bir yandan konuşurlar arasındaki grup dayanışmasının diğer yandan ise boyutu bireyden bireye değişmekle beraber ana dile karşı bilincin etkisinden söz edilebilir. Bu gözlemleri doğrulayacak şekilde konuya dair saha çalışmasında, Tahran’da sokakta Türkçe kullanımının nispeten yüksek olduğunu (0.62) saptayan Bosnalı (*İran Azerbaycan Türkçesi* 198) Tahran’ın, ülkenin başkenti ve Farsçanın merkezi olduğu hatırlandığında bu rakamın azımsanmayacak düzeyde olduğunu ifade etmektedir. Gündelik hayatta erkeklerin kadınlara oranla Azerbaycan Türkçesini daha çok kullandığı ve eğitim oranı yükseldikçe Türkçe kullanımının Tahran özelinde düştüğü kaydedilmiştir. Cinsiyet ve eğitim düzeyine göre Türkçenin iletişim dili işlevindeki değişkenlik başkent Tahran’da görülse de Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan gibi vilayetlerde iletişimde cinsiyet ve eğitim düzeyine göre Türkçe kullanımında belirgin bir farklılık gözlemlenmemekte, Türkçenin tamamen baskın olduğu söylenmektedir.

Müzik

Türkçe müzik, İran'da dili hem koruyan hem de nesiller boyu aktararak günümüze ulaştıran önemli bir sanat kolu olmuştur. Ülkede eskiden beri canlı bir Türkçe müzik geleneğinin varlığından söz edilebilir. Hatta İran sahasının âşık sayısı bakımından Türk dünyasının birçok bölgesine göre zengin olduğu söylenebilir. Nitekim A. Kafkasyalı (43) ülkede 2.000'den fazla âşığın bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu âşıklar günümüzde sivil toplum kuruluşları çatısı altında bir araya gelmekte, Tahran dâhil çeşitli şehirlerde konserler vermekte ve festivaller düzenlemektedir. Yüzyıllar ötesinden günümüze ulaşan ozan-âşık geleneği Türk halkının millî kimliğini koruma ve sürdürmede önemli bir işleve sahiptir. Özellikle ana dilde eğitimin yasak olduğu, millî sosyal faaliyetlere izin verilmediği ve basın-yayında Türk kültür değerlerine sınırlı imkân tanındığı bir ülkede halkın kültürünü besleyen başlıca unsur Türk halk müziği ve ozan-âşıklık geleneği olmuştur. Halk, millî kimliğinin temel unsuru olan ana dilini bu yolla geliştirmiş ve kültür değerlerini muhafaza etmiştir (Y. S. Kafkasyalı 830). Ancak dikkat çekici olan, 2000'li yıllara kadar büyük ölçüde geleneksel Türkçe müziğin yaygın olmasına rağmen gençlerin zamanla gelenekselin dışına çıkarak – Türkiye'den de etkilenmeyle – ana dillerinde popüler ve modern müzik üretimine yönelmesidir. Bu yöneliş önemli bir kırılma noktasıdır. Zira Türk müziğinin yalnızca âşık tarzı ve halk müziğiyle sınırlı olmadığını, Türkçenin popüler müzik üretimine de elverişli olduğunu göstermektedir. Böylece Türkçe müzik dar bir mahalli çerçeveden çıkarak Tahran gibi metropollerde yaşayan gençlerin eğlence ihtiyaçlarına cevap veren bir işleve kavuşmaktadır. Geleneksel Türk müziğinin düğün, şenlik ve konser salonlarının yanı sıra kafe ve restoranlara girmesi Türkçe müzik açısından bir statü genişlemesidir.

Sahne Sanatları

Türkçenin görsel (mimari, hat, minyatür, ebru vb.) ve işitsel (edebiyat, müzik vb.) sanat kollarında kullanımı İran'da epeyce eski olduğundan Türkçenin İran sahasındaki zengin sanat kaynaklarından bir iki paragrafta bahsetmek imkânsızdır. Bunun yerine bu başlıkta dramatik/ritmik sahne sanatları (tiyatro, opera, dans ve sinema vb.) açısından Türkçenin geçtiğimiz 20 yılda İran'da kat ettiği mesafeye işaret edilecektir. Tıpkı geleneksel müzikle beraber Türkçe modern müziğin baş göstermesine paralel bir şekilde geleneksel gösteri sanatlarının ötesinde İran'da Türkçe tiyatro, opera, dans ve sinema

göz doldurmaya başlamaktadır. Temasını doğrudan Azerbaycan tarihinden alan *Şah İsmail*, *Zeynep Paşa*, *Şehriyar* ve *Serdar-ı Milli Setter Han* gibi tiyatro gösterilerinin yanı sıra *Leyla ile Mecnun* gibi Türkçe edebî eserlerin modern koreografiyle sahnelendiği görülmektedir. Türkçe radyo tiyatrolarının varlığına da bu başlıkta değinmek gerekir. Diğer yandan *Koroğlu* gibi halk anlatılarının opera türünde sahnelenmesi de dikkat çekicidir; bu konudaki eserler bir kütüphane dolduracak kadar zengindir. Yine dinî-mezhebî içerikli *Kerbela* oyunları da sahnelenmeye devam etmektedir. 1979 İslam Devrimi'nden sonraki filmlerde Türkçe yerel dillerden biri olarak film ve dizilerde yer yer kendini duyurmaya başlamıştı ancak Türkçe kısa ve *Atabay* gibi uzun metrajlı filmlerin yanı sıra *Gölün Uşakları* ve *İkizler* gibi yine uzun metrajlı belgesellerin piyasaya çıkması bir eşğin daha geçildiğini göstermekle beraber İran yapımı bir Türkçe dizi henüz yapılmamıştır. Bu tür sahne sanatları yapımları genellikle Tebriz ve Erdebil gibi şehirlerde hazırlanmakta, çoğunlukla ilk kez bu şehirlerde sahnelendikten sonra Tahran'daki prestijli salonlarda izleyiciyle buluşmaktadır. Sahnelenme bazen bir festival kapsamında bazen de devlet tiyatrolarının sezon programına dâhil edilerek gerçekleşmektedir. Azerbaycan Türkçesinin modern toplumda özellikle eğitimli kesimlerin estetik mekânları olan tiyatro ve sinema salonlarında yer alması, bu dilin konuşurlarında ana diline yönelik bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Böylece Türkçe de Farsçanın yanında bir “kültür-sanat” dili olarak işlev kazanmaktadır.

Basın-Yayın

İran'da tarihi ülkenin 19. yüzyılda modernleşme sürecine giden lakin 1925-1979 yılları arasında kesintiye uğrayan bir Türkçe basın-yayın hayatından söz edilebilir (bk. M. R. Heyet). B. A. Gökdağ ve M. R. Heyet'in (67) işaret ettiği üzere İran'da Türkçe basın-yayın 1997 yılında Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin iktidara gelişiyle ciddi bir zemin bulmuş olup günümüzde de bu zeminde genişlemektedir. Basın-yayın sektöründeki Türkçe içeriklerin hem devlet hem de özel teşebbüsler tarafından hazırlandığına şahit olunmaktadır. Özel radyo ve televizyon kanallarının olmadığı İran'da yerel kanallarda mahalli dillerde sınırlı olmak koşuluyla radyo ve televizyon yayını yapılmaktadır. Ancak Azerbaycan Türkçesinin bu mahalli diller arasında devlet yayıncılığında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu söylenmelidir. Zira kamu yayıncılığında Türkçedeki üretim Kürtçe, Lorca,

Beluçça gibi dillerle mukayese edilemeyecek kadar fazla ve doğal olarak Farsçayla da karşılaştırılmayacak kadar azdır. Özel sektörün girebildiği gazete, dergi, kitapçılık gibi alanlarda ise bir zenginlikten söz edilebilir. Muhtelif alanlarda sayılamayacak kadar çok iki dilli (Türkçe-Farsça) ya da tek dilli süreli yayından bahsedilebilir. Amatör görünümlü öğrenci dergilerinden profesyonel medya ajansı dergilerine kadar geniş bir yelpazede Türkçe yayın (bk. Taghizadeh-zonuz ve Alizadeh) okuyucuyla buluşmaktadır. Yayın politikasını; sadece tarihî-edebî eserler, çocuk kitapları, hikâye-deneme gibi türleri yayınlamak üzerine kurmuş yayıncılara rastlanmaktadır. Tarihî süreçte İran'da daha çok manzum eserlerle gelişimini sürdüren Azerbaycan Türkçesinin – hatta sözlükler bile şiir şeklindedir. – günümüzde nesirde bir hamle yaptığı ifade edilebilir. Takip edilemeyecek sıklıkla başta hikâye-roman olmak üzere çeşitli türlerde Türkçe eser yayımlanmaktadır. Bunlar arasında Rukiye Kebiri gibi eserleri Türkiye Türkçesi ve Kuzey Azerbaycan Türkçesine aktarılan ulusal ödüllü, sağlam bir edebî dile sahip kadın yazarlar mevcuttur (bk. Yazar Kaya 10). Bununla beraber inceleme-araştırma türündeki yazıların büyük oranda Farsça çıkmaya devam ettiği de görülmektedir. Örnekleme gerekirse devrimden hemen sonra *Varlık*, *Ulduz*, *Yoldaş*, *Birlik*, *Güneş*, *Yeni Yol*, *Dede Korkut* gibi dikkat çekici Türkçe isimlerle okuyucuyla buluşan dergiler olmuştur. 1997 yılından Muhammed Hatemi'nin iktidara gelişiyle görünür olan öğrenci hareketlerinin bir çıktısı olarak *Çiçek*, *Dan Ulduzu*, *Çalgı* ve *Seher* gibi dergilere rastlanmıştır. Şimdilerde ise *Ban*, *Bayram*, *Varlık*, *Aydın Gelecek*, *Dılmaç* gibi dergiler zorluklara rağmen yayın hayatını sürdürmektedir.

Akademik Çalışmalar

Bir önceki başlıkta belirtildiği üzere Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınan inceleme-araştırma kitaplarının sayısı az olmakla birlikte makale düzeyinde akademik yayınlara rastlanmaktadır. Görülebildiği kadarıyla bunların tamamı 1979 İslam Devrimi'nden sonra yazılmıştır. Bunun yanında üniversitelerin dil bilimi ve yabancı dil bölümlerinde lisansüstü çalışmalara Azerbaycan Türkçesi de konu olmaktadır. Azerbaycan Türkçesini ele alan Farsça makale, bildiri ve kitap sayısı ise oldukça fazladır. Bu çalışmaların bir kısmı mukayeseli, bir kısmı ise doğrudan Azerbaycan Türkçesine odaklanmaktadır. Ancak yüksek lisans ve doktora tezlerinin dilinin Farsça olduğu zikredilmelidir. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinde iki dilde

inceleme-araştırma kitapları basan yayınevleri (İntişaratı Endişe-yi Nov / Yeni Düşünce Yayınları) faaliyette bulunmaktadır. Bu yayınevlerinden Türkçe el yazmalar, sözlük ve dil bilgisi kitapları, halk edebiyatı ürünleri vb. kitaplar çıkmaktadır. İran'da kitap yayıncılığının Kültür ve İslami İrşat Bakanlığının sıkı denetimine tabi olduğu düşünüldüğünde Bakanlık izniyle gün geçtikçe sayısı artan bu kitapların okuyucuyla buluşmasına bakılırsa Azerbaycan Türkçesi için kamu idarecilerinin bir alan açtığı ifade edilebilir. Dikkate değer olan ise tartışmalı bir şekilde de olsa Tebriz Üniversitesi Farsça ve Yabancı Diller Fakültesi (Daneşkede-yi Farsi ve Zebanha-yi Harici) bünyesinde 2017 yılında, Azeri [Azerbaycan] Dili ve Edebiyatı bölümünün müstakil bir ana bilim dalı olarak açılmasıdır. Söz konusu bölüm hâlihazırda aktif olup merkezî öğrenci yerleştirme sınavıyla kayıt almaktadır. Bölüm öğrencilerinin ve öğretim elemanlarının tamamı bölge halkından oluşmaktadır. Bölümde Azerbaycan Türkçesinin tarihî ve güncel kaynakları okutulduğu gibi Türkoloji disiplininin genel kaynakları da kısmen takip edilmektedir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan Türkçesinin yeni bir işlev kazanarak “bilim dili” olma yolunda ilerlediği öne sürülebilir. Son olarak akademik çalışmalar başlığında zikredilmesi gereken önemli bir husus bir süredir Azerbaycanlı aydınlar tarafından Fars Dil Kurumuyla (Fehringistan-ı Zeban u Edeb-i Farsi) benzer bir misyona sahip olacak Türk [Azerbaycan Türkçesi] Dil Kurumunun (Fehringistan-ı Zeban-ı Türki) Tebriz merkezli kurulmasına dair özellikle aydınlardan gelen güçlü taleptir. Söz konusu kurum aracılığıyla devlet eliyle Azerbaycan Türkçesinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çabaların amatör araştırmacı düzeyinden akademik düzeye taşınması ve Pehleviler Dönemi'ndeki tersine dil planlamasının İslam Cumhuriyeti Dönemi'nde telafi edilmesi hedeflenmektedir. Ancak bölge milletvekillerinin zaman zaman meclis gündemine taşıdığı bu talebe yönelik henüz ciddi bir adım atılamamıştır. Bunun nedeni, böyle bir girişimin İran'daki diğer etnik gruplara örnek olarak Farsçanın statüsünü zayıflatacağı ve İran toplumunda bir kimlik parçalanmasına yol açabileceği yönündeki endişelerdir. Buna rağmen bu tür bir akademik kurum talebinin Azerbaycanlı aydınların gündeminin ötesine geçerek daha geniş bir toplumsal talebe dönüşmeye başlaması dikkate değer bir gelişme sayılabilir.

Sosyal Medya İçerikleri

Sosyal medyanın İran'da Türkçenin işlev bakımından genişlemesine yaradığı belirtilebilir. Sosyal medya platformlarında Azerbaycan Türkçesiyle sözlü ve çoğunlukla Arap yer yer de Latin harfleriyle yazılı paylaşımlar olmaktadır. Türkçe canlı yayınlar yapılmakta ve hatta dünyayı etkisi altına alan koronavirus salgınındaki tecrübeyle sosyal medya platformları; Türkçe konser, söyleşi, terapi, konferans vb. etkinliklerin mecrasına dönüşmüştür. Böylelikle Türkçenin iletişim dili oluşu gerçek dünyadan sanal dünyaya taşınmıştır. Gerçek dünyada hastalarını Türkçeyi kullanarak tedavi eden bir doktor ya da psikolog sosyal medya araçları yoluyla iletişimini sürdürmeye başlamıştır. Bunun bir yansıması olarak sosyal medya programlarına Türkçe arayüzler çıkmaya başlamıştır. Daha dikkate değer olanı ise sosyal medya platformlarında Türkçe içerik üretimidir. Çünkü Bosnalı'nın ("İran'da Diller İlişkisi" 120) güncelliğini yitirmekte olan Azerbaycan Türkçesi ile Farsçayı karşılaştırdığı bir çalışmada bu iki dil arasında "işlev bölüşümünün" olduğuyla ilgili tespitinin sorgulanmasını gerekli kılmaktadır. Öyle ki Facebook, Instagram, Telegram vb. sosyal medya şebekelerinde dekorasyondan aşçılığa, eğlenceden tarihî konulara, kişisel gelişimden seyahat önerilerine, yabancı dil eğitiminden araba tanıtımlarına, müzikten halk kültürüne, tamir tadilattan çiçek bakımı ve peyzaja kadar oldukça geniş bir alanda Türkçe içerik üreticileri yüzbinlerce kişiye hitap ederek etkileşim alabilmektedir. Zira sosyal medyanın kamusal sayfalarında da Türkçe paylaşımlar kendini gösterebilmekte, kamuya mal olmuş bireyler sosyal medyada ana/birinci dillerinde paylaşım yapmaktadır. Her iki dilin sosyal medyada aynı işleve sahip olduğu söylenebilir. Hatta içerik üreticilerin her iki dilde içerik hazırlayarak hedef kitleyle paylaştığına sosyal medya hesaplarının çift dilli idare edilebildiği görülmektedir. İran'da Azerbaycan Türkçesi konuşurların oldukça geniş bir hedef kitleyi teşkil ediyor oluşu Türkçe içerik üretiminin bir gerekçesi olmakla beraber bu olgu hedef kitlenin ana/birinci dilin dijital mecralarda kullanıma elverişli olduğunu da kanıtlamıştır. Dolayısıyla dijital mecralarda Farsçanın tek egemen dil pozisyonu değişmiş ve alt dil görünümünde olan Türkçe üst dil görünümünde olan Farsçayla aynı işlevi yürütmeye başlamıştır.

Dinî ve Kültürel Ritüeller

Ritüeller tekrarlanagelen davranışlar bütününi temsil etmesiyle İran'da Türkçenin kullanım alanının toplumdaki karşılığını açık bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Nitekim hem gündelik hem kültürel hem de kamusal alanda icra edilen ritüellerde Türkçe; dilin korunması, geleneklerin sürdürülmesi, katılımların teşviklendirilmesi gibi işlevleriyle öne çıkmaktadır. Bu çerçevede Zencan, Hemedan, Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan gibi Türkçe konuşurların yoğun olduğu bölgelerde doğum, evlilik, ölüm gibi geçiş ritüellerinin yanı sıra uşak oyunları (çocuk oyunları), tapmacalar (bilmece), mahnılar (maniler, bayatılar), lalaylar (ninniler), letifeler (fıkralar), alkışlar (dua), kargışlar (beddualar), destanlar gibi sözlü kültür ürünlerinin işlendiği diğer kültürel ritüellerde de Türkçeye fazlasıyla yer verilmektedir. Nitekim âşıklık geleneği Türkçeyi yaşatma, canlı tutma işlevleriyle öne çıkmakta; âşıklar destanlar vasıtasıyla millî bilinçlerini yansıtmaya fırsatı bulabilmektedir (Azeroğlu ve Azizpour 145). Söz konusu bilinç, evlilik ritüellerinde de kendisini göstermekte geleneksel merasimlerde Türk âşıklar davet edilerek Türkçe destan, hikâyeler söylenmesi istenirken modern törenlerde popüler Türkçe müzikler tercih edilmektedir. Buna mukabil hem dinî hem de kültürel ritüelleri içeren ölüm törenlerinde, mezar taşları ailelerin isteğiyle muhtelif şairlere ait Türkçe şiirlerle ya da ölüm duyuruları sosyal veya dinî içerikli Türkçe yazılarla hazırlanabilmektedir (Uzun 56, 79-81; Kalafat 420; Fərzanə 31, 146, 244). Dolayısıyla Türkçenin kentten kırsala geniş bir kullanım oranına sahip olduğu söylenebilir. Bununla beraber ritüeller bölgesel değişiklik gösterebilmektedir ve bu durum kültüre, dile, dine özgü farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Ancak kültürel ritüellere nazaran dinî ritüeller, bulunan toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmesi durumunda bu farkındalıkları nispeten daha az sergilemektedir. Söz konusu yönüyle İran'da egemen olan mezhep Şiiliğin Caferi fırkasıdır (İsnaaşariye) ve bu durum Türkçenin konuşurlarının yoğun olduğu bölgelerde de geçerlidir. Fakat İran'da dinî ritüeller denildiğinde hemen hemen ülkedeki tüm bölgelerden toplu katılımların sağlanmasıyla öne çıkan mersiye (muharrem, yas, taziye) geleneği için Azerbaycan Türkçesinin konumunun güçlü olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki C. Heyet (18) yirminci yüzyılın başlarında Türkçeyle ilgili ihtilafların bulunduğu bir dönemde, mersiye edebiyatının Türkçenin muhafazası ve devamlılığı açısından kayda değer bir rolünün olduğunu belirtmiştir. Günümüzde de durum değişmiş değildir. Mersiye

geleneği çerçevesinde Türkçe mersiyeler yazılmakta, okunmakta ve geleneğin icracıları olan meddahlar yalnızca Türkçe konuşurlarının bulunduğu bölgelere değil ülkenin diğer bölgelerine de davet edilmektedir. Böylelikle icralarda Türkçeye yer verilmesi, Türkçe mersiyelere ilgiyi artırmaktadır. Bu ilginin bir diğer sebebi de ülke genelinde Türk meddahların ve Türkçe mersiyelerin ezgi yönüyle “gamlı/hüzünlü” tonu en iyi biçimde yansıttığı düşüncesinin hâkim olmasıdır. Gözcü ve Özarlan (312-320) ülkedeki mersiyeye geleneğine dikkat çekerek meddah mektepleri aracılığıyla Türkçe mersiyelerin öğretildiğini; yeni icracılar yetiştirildiğini; mersiyelerin Türkçe olarak yalnızca sözlü kalmadığını aynı zamanda da kitap olarak basıldığını ve elektronik kültür ortamlarında sürdürüldüğünü; en kalabalık dinî ritüellerin Kum, Meşhed gibi dinî bölgelerin yanı sıra Zencan ve Erdebil gibi Türkçe konuşurların yaşadığı bölgelerde de ifa edildiğini böylece ritüeller vasıtasıyla dil, kimlik farkındalığının sürdürülebildiğini belirtmektedir (ayrıca bk. Gözcü, “Sosyal Kontrol” 924-925; Gözcü, *Kimlik ve İnanç* 229-237). Dolayısıyla Türkçe günlük hayattan kültüre, geleneklerden dinî ritüellere kadar geniş bir kullanım alanı bulmuş durumdadır.

Dile Karşı Konuşurların Tutumu

Azerbaycan Türklerinin ana/birinci dillerine karşı tutumu oldukça karmaşık bir konudur. Çünkü kitlenin genelini tanımlayacak şekilde dile karşı bir tutumdan bahsedilemez. Konuşurların tutumu; yaş, cinsiyet, meslek, bölge, sosyoekonomik seviye gibi değişkenlere göre farklılık göstermekteyse de konuya dair birtakım tespitler yapmak mümkündür.

Öncelikle başkent Tahran merkez ve Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil ve Zencan çevre kabul edilirse merkez ile çevre arasında konuşurların dile karşı tutumunda bir farktan bahsedilebilir. Bu yargıyı destekler nitelikte Shiraliyev (156) çevreden merkeze doğru ana dil olarak Farsça konuşanların sayısının arttığı, başkent Tahran örneğine bakıldığında, heterojen yapılu toplumda orta ve üst sınıf Azerbaycanlı ailelerde önemli oranda bir dil-değişimi olduğunu yani Türkçeden Farsçaya geçişin görüldüğünü ifade etmektedir. Gerçekten de merkeze doğru geldikçe ana dilinde yetkinlik sorunu olmasa bile muhtelif çekincelerle konuşur kendini saklayabilmektedir.

Azerbaycan Türkçesinin sosyal medyada, basın-yayın sektöründe, gündelik hayatta, kültür-sanatta işlev kazanması konuşurlara şüphesiz bir özgüven

aşılmaktadır. Bu özgüvenle grup içi dayanışma göstergesi olarak – her ne kadar İran'daki bazı kişiler bu dayanışmayı dil taassubu şeklinde tavsif etse de – iletişimi Türkçe sürdürme eğilimi güçlenebilmektedir. Böylelikle ev-aile içinde işlevsel olan dil hane dışına yani kamusal alana çıkmaktadır. Dolayısıyla Bosnalı (İran Azerbaycan Türkçesi 215) tarafından sosyopsikolojik bir terimle ifade edildiği şekilde “kendinden/dilinden nefret” sendromunun çözülmeye başladığı gözlemlenmektedir.¹⁰ Türklerin tarihî süreçte İran'da hiçbir dönem azınlık olmayışı ve günümüzde de gerek sosyal gerekse de hukuki açıdan azınlık statüsünde bulunmamaları işaret edilen özgüvenin iç dinamiği, Azerbaycan Cumhuriyeti ve bilhassa Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgesel güçler olarak çekim merkezine dönüşmesinin İran Türkleri üzerinde yarattığı prestij algısı ise dış dinamiği olarak tespit edilebilir. Yine de konuşurlar arasında; eğitim seviyesi yükseldikçe ana diline dair olumlu tutumun azaldığı ve kamusal alanda bireyin kendini gizlediği ve çocuklarına bilhassa eşlerden birinin ana dilinin Farsça olması durumunda Türkçe yitiminin söz konusu olduğu görülmektedir.

Merkezde Türkçe ile Farsça arasındaki örtük çatışma dilin kullanıcıları tarafından bir işlev tercihine doğru götürülmektedir. Merkezde Türkçe müzik dinlemeye giden bir öğretmen diğer sınıfında Farsça ders anlatmakta, annesiyle Türkçe konuşurken sevgiliyle Farsçayı tercih etmektedir. Böylelikle Farsçanın işlerliği azalamadan Türkçenin işlerliği artırılmaktadır. Bir diğer bir ifadeyle Farsçanın yanında Türkçe de saygınlık kazanmaktadır. Kuşkusuz Türkçe eğitim dili olmadığından hedef kitlenin dört temel dil becerisinde Azerbaycan Türkçesini Farsçayla aynı düzeyde kullanması söz konusu olmamakla birlikte Türkçenin merkezde kendini sürdürmesi ve kullanıcı özelinde “dengeli iki dillîğinin” oluşması Türkçe açısından bir kazanım olarak görülmelidir.

Yaş ve cinsiyetin kişinin dil tutumunda anlamlı değişiklikler yarattığı daha önce yapılan çalışmalarda zikredilmiştir (bk. Bosnalı “İran'da Diller İlişkisi”; Bosnalı, *İran Azerbaycan Türkçesi* 218; Bani-Shoraka). Bu yayınlarda saha araştırmaları sonucunda kadınlar arasında ana/birinci dilden uzaklaşma/gizleme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğu, benzer bir eğilimin gençlerde de yaşlılara kıyasla görüldüğü kaydedilmiştir. Bu çalışmaların belirli bir dönem için geçerliliğinde kuşku olmamakla birlikte günümüzde kadınlar ve gençler arasında ana/birinci dile yönelik tutumun değişmekte

olduğu söylenebilir. Nitekim saha gözlemleri ülkede gençler arasında milliyetçilik duygusunun orta yaşlı ve yaşlılara göre daha belirgin olduğunu göstermektedir. İran özelinde milliyetçilik ile ana/birinci dil arasında doğrudan bir bağ bulunduğu ve dilin millî kimliğin temel unsurlarından biri olduğu düşünüldüğünde gençlerin ana/birinci dile ilişkin tutumunun yeniden incelenmesi gerekmektedir. Öte yandan Türk dizilerinin İran'daki en geniş izleyici kitlesini kadınların oluşturduğu ve bu dizilerin etkisiyle Türkiye Türkçesine bir yöneliş ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu nedenle Türk dizileriyle ana/birinci dile ilişkin tutum arasında bir ilişki bulunması muhtemeldir. Dolayısıyla Azerbaycanlı kadınların ana/birinci dile yönelik tutumunun güncel bir çalışmayla incelenmesi gerekmektedir.

Muhtelif ürünlere ve mağazalara başkent Tahran'da bile Türkçe isimler verilmeye başlanması da İran'da yeni görülen bir eğilimdir. Çocuk giyim mağazasına *minicik*, bir su markasına *akar*, bir kafeye *bulut*, bir çikolataya *son söz*, bir bisküviye *iyelim*, bir restorana *çınarlar* isminin verilmesi bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır. Bu türden örnekleri epeyce arttırmak mümkündür. Satıcının elindeki ürünü veya mekânını çekici kılmak adına Türkçe isim tercih ediyor oluşu dolaylı olarak Türkçenin prestijine bir gönderim yapmaktadır. Bu yaklaşımın neticesinde Türkçe isimler, dikkat çekmek üzere batı dillerinden ve çoğunlukla İngilizceden seçilen mekân ve ürün isimleriyle aynı statüye çıkmaktadır.

Son olarak çocuklara Türkçe isim verme eğiliminde bir artıştan söz edilebilir. Başar'a göre son on yılda belirginleşen bu durumun temel nedeni Azerbaycan Türkleri arasında yükselen milliyetçiliğin toplumun farklı kesimlerinde dış vurumudur. Bazıları bu duyguyu Tebriz merkezli Traktör Kültür, Spor ve Ekonomi Kulübünün maçlarında stadyumda, kimileri sosyal medyada ya da basın-yayın alanında, bazıları ise çocuklarına Türkçe isim vererek göstermektedir. Hatta çocuk sahibi olmayan bazı bireylerin resmî isimlerini Türkçe isimlerle değiştirerek kendilerini toplumda bu şekilde tanıttıkları da görülmektedir. Başka bir ifadeyle çocuklara Türkçe isim verme eğiliminin yaygınlaşması Azerbaycan Türklerinde yükselen milliyetçiliğin görünür boyutlarından biridir. *Yaşar*, *Solmaz*, *Aydın*, *Ayda*, *Aysan*, *Afşın* gibi İran'da öteden beri var olan Türkçe isimlerin yanı sıra *Huntay*, *Altay*, *Artum*, *Yağmur*, *Yağış*, *Sevgi*, *Sevinç*, *Güneş*, *Irmak* gibi ülkede pek yaygın olmayan isimlere yönelik de dikkat çekicidir. İsim seçiminin bilinçli bir şekilde yapıldığı

görülmektedir. İsim tercihleri iki bakımdan önemlidir. Birincisi Türkiye Türkçesinden isim seçiminin olduğu anlaşılmaktadır ki bu da Türkiye Türkçesinin kültürel açıdan İran Türklerini besleyen bir kaynak niteliğinde olduğuna işaret eder.

Bütün bunlar dikkate alındığında, konuşurlarının Türkçeye karşı tutumunun bölge, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi gibi faktörlere göre değişkenlik gösterdiği bilinmekle beraber bu makalenin bir önceki başlığındaki işlevlerde de işaret edildiği üzere Türkçenin prestij ve işlev açısından yükselmesine paralel bir şekilde konuşurların dil tutumunda olumlu bir yöneliş sürecinden bahsedilebilir. Bu yöneliş geçtiğimiz on yılda belirginleşmeye başladığından henüz uygulamaları çalışmalarla teyide muhtaç olsa da saha gözlemleri konuşurların dile karşı olumlu tutumuyla dilin işlev/prestij kazanmasının karşılıklı olarak birbirini besleyen bir süreç olduğunu söylemeye yetmektedir. Bu sürecin ayrıntıları müstakil makalelere konu olabilecek genişlikte olduğundan bu başlıkta yukarıda sıralanan tespitlerle yetinilmektedir.

Formel Öğretim

Ana dili eğitimi, ana dilde eğitim veya iki dilli eğitim konuları esasen pedagojik meseleler olsa da etnik çeşitliliğin fazla olduğu İran gibi ülkelerde üst kimliğe zarar verebileceği ve gelecek nesillerin alt kimliği benimseyebileceği endişesiyle siyasi bir meseleye dönüşmektedir. Nitekim İran'da Azerbaycan Türkçesinin okullarda öğretimine karşı çıkanların ortak görüşü, kamusal alanda ana dili eğitiminin üst kimlik olan "İranlılığa" zarar vereceği düşüncesidir. İranlılık kimliğinin en önemli bileşenlerinden biri daha önce belirtildiği üzere Farsçadır. Bu görüşe göre Farsça, bütün İranlıları birbirine bağlayan ve ülkenin varlığı ile birliğini teminat altına alan bir unsurdur. Tarihî süreçte İranlılık bilincinin korunması ve günümüze aktarılması da büyük ölçüde Farsçanın özellikle Arapça karşısında korunmasıyla mümkün olmuştur. Dolayısıyla Farsça, İran açısından resmî yazışma dilinin yanı sıra siyasi ve kültürel bütünlüğün de garantisi olarak görülmektedir. Bu ön kabulden hareketle İran'da ana dili eğitimine muhalefet edenler aşağıdaki üç gruba ayrılabilir:

- Farsça dışında herhangi bir ana dilde eğitim veya kültür faaliyetleri yürütülmesine karşı çıkan milliyetçiler

- Ana dilde eğitimin üniversite ve okullarda seçmeli birkaç kredilik dersle sınırlı olmak koşuluyla serbest olabileceğini düşünen ılımlılar
- Ana dilde yalnızca eğitimin ilk kademesinde resmî dilin çocuk tarafından hızlı bir şekilde kavranması adına kullanılabilceğini savunan pedagoğlar

İran'da ana dilde öğretim ve eğitime yönelik talepler konusunda en aktif grup Türklerdir. İran Türkleri bu taleplerini zaman zaman milletvekilleri ve üst düzey devlet yetkilileri aracılığıyla dile getirmektedir. Ancak çok dilli bir ülke olan İran'da yalnızca Azerbaycan Türkçesinin öğretimine yönelik düzenlemelerin diğer etnik gruplarda rahatsızlık yaratacağı açıktır. Buna karşılık bütün etnik grupların dillerinin okullarda öğretilmesi kısa vadede İran açısından zordur. Çünkü bunun için gerekli altyapı çalışmalarının (öğretim programı, ders materyali, öğretmen, derslik ve ölçme-değerlendirme araçları) hazırlanması zaman alacaktır. Ayrıca İranlı siyasi elitler de böyle bir uygulamaya ülkenin henüz hazır olmadığını düşünmektedir.

Senendeç'te Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümünün Tebriz'de Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümünden önce kurulmasının İran Türklerinde yarattığı hayal kırıklığı, Azerbaycan Türkçesine ilişkin taleplerin daha yüksek sesle dillendirilmesine kapı aralamıştır. Öyle ki *23 Şubat Dünya Ana Dili Günü* İran'daki etnik gruplar arasında en çok Türkler tarafından anılır olmuş, gençler arasında Türkçe hassasiyeti yükselmiş, stadyumlar Türkçeye ilişkin sloganların yükseldiği platformlara dönüşmüştür. Lakin hâlihazırda İran'da ilkokullarda haftada iki saatlik Azerbaycan Türkçesine yönelik pilot dersler açılmış olsa da bu derslerin akıbeti henüz belirsizdir. Bu nedenle ana dilde eğitim veya eğitimin iki dilli yapılandırılması henüz tartışma konusu bile değildir. Farsça dışında herhangi bir dilde eğitimin ülkenin millî kimliğini zayıflatacağını, etnik ayrışmayı tetikleyeceğini ve toplumsal çözülmeye yol açacağını düşünen siyasi elitlerin millî güvenlik eksenli bakış açısı bu konuda hâlen yaygın kanaati oluşturmaktadır. İran Devrim Rehberi Ali Hamenei'nin bir yandan aileleri çocuklarına ana dillerini öğretmeye teşvik ederken diğer yandan Farsçanın özellikle televizyon ve sanal ortamda yozlaştığından şikâyet etmesi dikkat çekicidir. Bu durum devletin üst yönetiminde ana dilin öğrenilmesi/kullanılmasına yönelik bir kompleks bulunmadığını, ancak Farsçanın ülkedeki statüsünü değiştirecek uygulamalara sıcak bakılmadığını göstermektedir. Zaten Azerbaycan Türkçesi başta Tahran olmak üzere İran Türklerinin yoğun yaşadığı bölgelerde iletişim, kültür ve sanat dili olarak

yaygın biçimde kullanılmaktadır. Buna rağmen Azerbaycan Türkçesinin resmî olarak tanınması ve bu dilde eğitimin başlatılması yönündeki taleplerin kısa vadede karşılanması beklenmemektedir. Ancak İran'ın dış politikada zorlanması durumunda İran Türkleriyle müesses nizam arasındaki duygusal bağı güçlendirmek amacıyla bir kültürel açılım sürecinin başlatılması da sürpriz olmayacaktır.

Şüphesiz ki gerek sabık Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin (2013-2021) sözlerine rağmen sekiz yıllık görevinde gerekse de hâlihazırdaki Cumhurbaşkanı Mesud Pezeşkiyan'ın (2024-...) ciddi seçim vaatlerine rağmen üniversite ve okullarda ana dili öğretimine ilişkin somut adımlar atılamamış olsa da bu mesele tabu olmaktan çıkarak tartışılabilir bir konuya dönüşmüş farklı bir tabirle ana dilde eğitim millî güvenlik meselesi olmaktan çıkmıştır. Ne var ki toplumsal taleplerin büyük bir kısmı karşılanamadığı gibi bu konuya ilişkin ciddi sınırlamalar devam etmektedir. Bu sınırlamalardan Azerbaycan Türkçesinin de payına düşeni alması kaçınılmazdır. Mevcut kazanımlarla beklentiler arasındaki ayrışmanın İran'da hükûmet ile müesses nizam arasındaki görüş farklılığından kaynaklandığı söylenebilir.

Sonuç

Bani-Shorak (166), bir dış gözlemci olarak “Azerbaycan Dili ve Kimliği Yeniden Canlanıyor mu?” başlıklı saha araştırmasının sonucunda, İran'da Türk televizyonlarının Azerbaycan Türkleri tarafından takip edilmesinin, teknolojik ilerlemeler ve ülkedeki hukuki düzenlemelerin Azerbaycan Türkçesini yeniden canlanma sürecine soktuğu ve genç kuşaklar arasında Türk kimliğinin modern ve ilerici anlamları kazanmaya başladığını ifade etmektedir. Benzer tespit, Sarıkaya (“İran, Türkler ve Türkçe” 201) tarafından da kimlik bilinci yüksek “uydu yayın kuşağı” tabiriyle yapılmıştır. Gerçekten de Türk televizyonlarını izlemeyle ana/birinci diline dolaylı olarak Türk kimliğine olumlu yaklaşım arasında anlamlı bir ilişki olduğunu kanaatini güçlendirecek karineler mevcuttur.

Bu araştırmaların üzerinden geçen süre zarfında, zikredilen iki araştırmacının ilk öncülleri görerek yaptığı tespiti güçlendirecek gelişmeler olmuştur. Bu makalede, Azerbaycan Türkçesinin güncel görünümünün çeşitli açılardan (iki dillilik, dil politikası, dilin toplumsal işlevleri, dile karşı konuşurlarının tutumu ve dilin formel eğitimi) ortaya koyulması suretiyle İran'da Türkçenin

toplumdilbilimsel açıdan şimdiki konumu üzerinde durulmuştur. Nitekim artık toplumdilbilimsel açıdan Türkçenin yeni işlevler kazanarak eskisine nazaran kamusal hayatta daha görünür olduğu ifade edilebilir. Zira geçen süre zarfında iletişim kanalları çeşitlenmiş ve bunun yanı sıra ülkedeki çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkisiyle bu makaleye konu teşkil eden hedef kitlede millî kimlik bilinci yükselmiştir. İran Türklerinde kimlik bilincinin yükselmesi bir iç dinamik, Türkiye ve Türkiye Türkçesinin çekiciliği ise dış dinamik olarak sayılabilir. Ancak bu iç ve dış dinamiklerin etkisi ayrıca ele alınması gerektirecek kadar ayrıntılı bir meseledir. Kimlik bilincinin yükselmesinin dilde kendini göstermesi esasen gözle görülür bir neticedir.

Türkçe konuşurların toplam nüfus içerisindeki sayısı, Türkçe konuşulan coğrafyanın genişliği, Türkçe kitap basan yayınevi sayısı, basılan kitapların tirajı, Türkçe içerik üreticilerin milyonları bulan etkileşimi, Türkçe çocuk edebiyatı ürünleriyle çizgi film gibi içeriklerin çıkması ve bunların ilgi görmesi, Türkçe kültür-sanat etkinlikleri, artış kaydeden Türkçe şahıs ve marka isimleri, konuşurların dile karşı olumlu değişen tutumu, Türkçeye ve Türk tarihine ilişkin tonu değişen kamusal söylem gibi gözlenebilir ve geçmişle karşılaştırılabilir ölçütler dikkate alındığında, İran'da Türkçenin son yüzyılda “en güçlü dönemini” tecrübe ettiği yorumunda bulunmak abartı değildir. Kuşkusuz ana dili eğitimi ve ana dilinde eğitim ya da Türkçeye yönelik merkezî dil politikasının değiştirilmesi gibi hâlâ tartışılan konular olsa da somut kıstaslara göre merkezden bakıldığında bile Türkçe yeni işlevler kazanarak azınlık dili görünümünden sıyrılmıştır. Türkçenin konuşurlarının hukuki olarak zaten “azınlık statüsünde” değildir ve Türk dilinin kamusal alandaki konumu güçlenmektedir. İran'da Türkçe; kültür-sanat dilidir, iletişim dilidir, bilim dili olma yolunda mesafe kat etmiştir. Bu görünümünü yakın gelecekte de sürdüreceği düşünülmektedir. Türkçenin hukuki açıdan herhangi bir resmî statüsünün olmadığı bir ülkede toplumdilbilim açısından Türkçenin konumunu güçlendirmesi izlemeye değer bir olgudur. Türkçenin yasal statüsü kazanması ve devlet eliyle koruma altına alınması gibi konuların ise gündemde kalmaya devam edeceği düşünülmektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Burada kastedilen resmî dilin dışındaki diğer dillerin zayıflatılması, kullanımın sınırlanması ve hatta yasaklanması gibi uygulamalardır.
- 2 Söz konusu uygulamalardan bazıları: Fars Dil Kurumunun tesisi, Millî Müze (1937) ve Millî Kütüphanenin (1933) kuruluşu, Millî Eserler Kurumunun Tesisi (1925), Firdevsi başta olmak üzere Fars edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarının kabirlerinin inşası, Büyük Pers İmparatorluğunun Kuruluşu'nun 2500. Yıl Dönümü Kutlamaları, İran Şahı'nın "Şehinşah" unvanını alması vb.
- 3 Metin boyunca Azerbaycan Türkçesi ve Türkçe gibi ikili kullanımlar yer almakta olup kelime sayısından tasarruf edebilmek ve anlatımı kolaylaştırmak amacıyla her daim Azerbaycan Türkçesi terimini kullanmaktan imtina edilmiştir. Doğrudan Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi ya da Kaşkay Türkçesi gibi bir özel gösterim yoksa ve konu İran ise Türkçe ibaresinden kastedilen Azerbaycan Türkçesidir.
- 4 İran'da Türkçenin altı farklı değişkesinin konuşulduğu bilinmektedir. Bunlar; Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Halaç Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Horasan Türkçesidir. Bu yönüyle İran sahası Türkoloji bilimi açısından zengin bir malzeme sunmaktadır.
- 5 İran'da nüfus sayımı sonrası açıklanan verilerde ana/birinci dile dair bir bilgi olmadığından ülkedeki Türklerin ve Türkler içinde Azerbaycan Türklerinin sayısını tam anlamıyla açıklamak mümkün değildir. Muhtelif araştırmacılar tarafından tahmine dayalı rakamlar verilebilmektedir (Rezaei vd. 932-933) Bununla beraber 19. yüzyıldan günümüze kadar uzanan tahmin ve kayıtlarda araştırmacıların birbirine en çok yaklaştığı oranlama ülkede Türklerin toplam nüfusun üçte birine tekabül edebileceği şeklindedir. İran İstatistik Merkezinin 18.12.2024 tarihli verisine göre ülke toplam nüfusu 86.050.922'dir.
- 6 Tebriz Üniversitesinin ilgili sayfasında yalnızca bölüm başkanının bilgileri yer almaktadır bk. (Tabrizu).
- 7 Adı geçen ders kitabı için bk. (Kerimi).
- 8 Dönemin İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî'nin Ocak 2012'de Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyarette İran'ın nüfusunun %40'ını Türklerin oluşturduğunu belirtmesi bu bağlamda dikkat çekicidir bk. (Turkish Urmia).
- 9 İran'da son nüfus sayımı 2016 yılında yapılmıştır. Ancak Tahran'ın 2022 yılı itibarıyla nüfusuna ilişkin şehir valisi (İtimad Online) tarafından verilen bir beyanda 19 milyon rakamı zikredilmiştir. Vilayetin yanı başındaki büyükşehir statüsündeki Elburz vilayetiyle yakınlığı dikkate alındığında Tahran ve etrafının 21 milyonluk bir havza olduğu düşünülebilir.

10 İran İslam Cumhuriyeti'nin hâlihazırdaki Cumhurbaşkanı Mesud Pezeşkiyan ile eski Ekonomi Bakanı Abdulnasır Himmeti gibi Türk kökenli kabine üyelerinin Türklük gururu ve ana dili sevgisine dair demeçlerini “kendinden nefret” davranışının politik mecrada çözülüşü şeklinde yorumlamak doğru olur.

Kaynaklar

- Alavi Mukaddem, Seyyid Behnam. “Berresi-yi Ertebat-ı Sahte-ha-yi Eşte-kaki ve Redeşenasi Zebani der Pedide-yi Dozebanegi.” *Faslname-yi Zeban ve Edeb-i Parsi*, no. 44, 1388, ss. 63-81.
- Asr-ı İran. “Ecra-yi Terhi Amuzeş-i Zeban-i Türki Azeri der Berki Medares-i Azerbaycan-ı Şarki ez Mehrmah [Doğu Azerbaycan'daki bazı okullarda Türkçe-Azerice dil öğretim planının uygulanması].” 1 Haziran 2019, <https://tinyurl.com/y4r73xfd>.
- Azeroğlu, Nabi, ve Roghaiyeh Azizpour. “İran Türkleri'nde Sözlü Gelenek Bağlamında Âşıklık Geleneği ve Milli Bilinç.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, vol. 8, no. 21, 2020, ss. 140-150.
- Bani-Shorak, Helena. “Azerbaycan Dili ve Kimliği Yeniden Canlanıyor mu?” Çev. Süer Eker, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Journal of Central Asian & Caucasian Studies (OAKA)*, vol. 2, no. 3, 2007, ss. 160-167.
- Başar, Umut. *İran'da Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Bosnalı, Sonel. “İran'da ‘Diller İlişkisi’ – ‘Diller Çatışması’: Azerî Türkçesi'nin Konumu ve İşlevine Toplumdilbilimsel Bir Bakış.” *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2004, ss. 111-122.
- Bosnalı, Sonel. *İran Azerbaycan Türkçesi Toplumdilbilimsel Bir İnceleme*. Kebikeç Yayınları, 2007.
- Codeyri, Hasan. *Erzyabiyi Behregiri ez Zebanı Evvel beray Kabîşi Müşkîlatı Amuzeşî Farsi der Mekatiyi İptidai*. Risaleyi Dereceyi Karşınası-Yüksek Lisans Tezi. Daneşgahı Allameh Tabatabai, 1391.
- Demir, Nurettin. “Batı Trakya'da Türkçenin Durumu.” *Bir*, no. 6, 1996, ss. 96-110.
- Eker, Süer. “Farsçanın Kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, no. 9, 2008, 183-198.
- Ethnologue. “Islamic Republic of Iran.” 17 Aralık 2024, <https://tinyurl.com/yytcz77r>.
- Fərzanə, Məmmədli Qövsü. (Haz.). *Güney Azerbaycan Folkloru I. Kitap (Tebriz, Yekanat ve Hemedan Arazilerinden Toplanmış Folklor Örnekleri)*. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, 2013.
- Golabi, Fatıma, ve diğerleri. “Berresi-yi Tesir-i Do Zebanegi ber Kesb-i Hüviyet-i İçtimai.” *Mecelle-yi Daniş-i Siyasi ve Beynelmilli*, no. 4, 1391, ss. 67-82.

- Gökdağ, Bilgehan Atsız, ve Mehmet Rıza Heyet. “İran Türklerinde Kimlik Meselesi.” *bilig*, no. 30, 2004, ss. 51-84.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, ve Talip Doğan. *İran'da Türkler ve Türkçe*. Akçağ Yayınları, 2016.
- Gözcü, Nurullah. “Sosyal Kontrol ve Gizli Bir Protesto Aracı Olarak İran Türklerinin Taziye Geleneğinde Mersiye.” *Folklor Akademi Dergisi*, vol. 6, no. 2, 2023, ss. 920-932.
- Gözcü, Nurullah. *Kimlik ve İnanç Sınırında İran Türklerinin Mersiye ve Meddahlık Geleneği*. Nobel Bilimsel Eserler Yayınları, 2024.
- Gözcü, Nurullah, ve Metin Özarslan. “İran Türklerinin Mersiye Geleneğinde Zencan Ekolü Meddah Mektepleri.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, vol. 12, no. 38, 2024, ss. 303-324.
- Hayati, Abdolmajid, ve Amir Mashadi. “Language Planning and Language-in-Education Policy in Iran.” *Language Problems and Language Planning*, vol. 32, no. 1, 2010, ss. 24-42
- Heyet, Mehmet Rıza. *19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2005.
- Heyet, Cevad. *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*. 1. Bakü, 1957.
- İsna. “Muavini Amuzeşi Pervereş Haber Dad: 100 Saat Amuzeşi Zebanı Farsi be Kudekanı Do Zebane der Pişdebistani [Eğitim ve öğretimden sorumlu yetkili açıkladı: okul öncesinde iki dilli çocuklara 100 saat Farsça dil eğitimi verildi].” 22 Nisan 2025, <https://124.im/LUJSuka>.
- İtimad Online. “Cemiyeti Tahran 19 Milyon Nefer Resid [Tahran'ın nüfusu 19 milyon kişiye ulaştı].” 31 Haziran 2023, <https://tinyurl.com/4uytpwna>.
- Kafkasyalı, Ali. *İran Türk Aşıkları ve Milli Kimlik*. Salkımsöğüt Yayınları, 2009.
- Kafkasyalı, Yavuz Selim. “İran'da Türk Milli Kimliğinin Sürdürülmesinde Müziğin İşlevi.” *Turkish Studies*, vol. 13, no. 18, 2018, ss. 821-831.
- Kalafat, Yaşar. *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*. Berikan Yayınevi, 2012.
- Kerimi, Muhammed Baghban. *Anadili*. Zencan, 2017.
- Menşur-i Hukuk-i Şehrvendi [Vatandaşlık Hakları Bildirgesi]. 20 Kasım 2023, <https://tinyurl.com/yypwufm8>.
- Merkez-i Pejuheşha-yı Parlemt-i İran. “Kanun-i Esasi-yi İran [İran Anayasası].” 10 Ekim 2024, <https://tinyurl.com/y3nrsoaz>.
- Shiraliyev, Museyib. “Boşalı ve Güney Azerbaycan Türklerine Yönelik Dil Politikaları ve Ana Dili Sorunu.” *Turkish Journal of Diaspora Studies*, vol. 2, no. 2, 2022, ss. 145-164.
- Sarıkaya, Mahmut. *Güney Azerbaycan Türkçesi*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, 1998.

- Sarıkaya, Mahmut. "İran, Türkler ve Türkçe." *Kaosa Doğru İran*, ed. Osman Metin Öztürk, ve Yalçın Sarıkaya, Fark Yayınları, 2006, ss. 189-202.
- Rezaei, Saeed, ve diğerleri. "Attitude towards Azeri Language in Iran: a Large-Scale Survey Research." *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 38, no. 10, 2017, ss. 931-941.
- Tabrizu. "Azeri [Azerbaycan] Dili ve Edebiyatı Bölümü." 15 Kasım 2023, <https://tinyurl.com/y4jh58oo>.
- Taghizadehzonuz, Robabeh, ve Naseraddin Alizadeh. "İran Türklerinin Dergi Yayınında Kullandıkları Türkçenin Özellikleri." 3. *Uluslararası Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şöleni Muhammed Hüseyin Şehriyar Bilgi Şöleni Kitabı*, 2016, s. 205-216.
- Turkish Urmia. "Iranian Foreign Minister: 40% of the Iranians Speak Turkish." *YouTube*. 20 Kasım 2023, <https://tinyurl.com/y6ymzp9k>.
- Uzun, Enver. *İran Türk Folkloru*. Eser Ofset, 2007.
- Wei, Li. "Conceptual and Methodological Issues in Bilingualism and Multilingualism Research." *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*, ed. Tej K. Bhatia and William C. Ritchie, Blackwell Publishing, 2012, ss. 26-51.
- Yazar Kaya, Seher. *Edimsel Yaklaşımla İran Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Kültür ve Çeviri: Rukiye Kebiri Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 2023.

Araştırma Makalesi / Research Article

Influence of Turkic North Pole Star Tradition on Chinese Culture*

Zhaozhong Jiang**

Abstract

Considered as the rotation axis of the northern celestial hemisphere, north pole star was called *altun qazınuq* “gold stake” in OT (Old Turkic). The article finds that Turkic north pole star tradition exerted its influence on Chinese culture twice. At the first time, the Chinese transcribed OT *qazınuq* into *gōzhèn* (勾陳) in the Warring States period. And at the second time, the transmission took place in the Qing dynasty, when the government tried to confirm that the huge rock called *altan yadasu* in Mongolian was the origin of the Yellow River, the Mongolian translation of OT *altun qazınuq* was translated into “gold north pole star” (黃金北極星).

Keywords

North pole star, Turkic-Chinese transcription, astronomy, *qazınuq*, Yellow River.

* This work was supported by the Fundamental Research Funds for the Central Universities of South-Central Minzu University (Grant Number: CSQ24044); the Teaching Research Project of South-Central Minzu University (Grant Number: JYX24005); and the Key Research Project of Philosophy and Social Sciences of the Ministry of Education (Grant Number: 22JZD024). An initial draft of this work was read at the 12th Conference on the History of Science, Hsinchu Tsinghua University, Mar. 2021.

Date of Arrival: 15 May 2024 – Date of Acceptance: 03 February 2026

Citation: Jiang, Zhaozhong. “Influence of Turkic North Pole Star Tradition on Chinese Culture.” *bilig*, no. 117, 2026, pp. 53-70, <https://doi.org/10.12995/bilig.8108>.

** Lecturer PhD, South-Central Minzu University, School of Ethnology and Sociology – Wuhan/China, ORCID: 0000-0001-8877-792X, jiangzhaozhong@foxmail.com

Türk Kuzey Kutup Yıldızı Geleneğinin Çin Kültürüne Etkisi*

Zhaozhong Jiang**

Öz

Kuzey gök yarım küresinin dönüş eksenini olduğu kabul edilen kuzey kutup yıldızına Eski Türkçede *altun qazuq* “altın kazık” deniyordu. Bu makale, Türk kuzey kutup yıldızı geleneğinin Çin kültürü üzerinde iki önemli etkisi olduğunu anlatmaktadır. İlk etkisi, Çinlilerin eski Türkçedeki *qazıuqu* Savaşan Devletler döneminde *gōzhèn* (勾陳) olarak kullanmaya başlaması ile görülmüştür. İkinci etkisi, Qing hanedanlığı döneminde, hükümetin Moğolcada *altan yadasu* olarak adlandırılan devasa kayanın Sarı Nehir’in kökeni olduğunu doğrulamaya çalıştığı dönemde görülmüştür. Bu dönemde Eski Türkçedeki *altun qazuqun* Moğolca çevirisi “altın kuzey kutup yıldızı” (黃金北極星) olarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kuzey kutup yıldızı, Türk-Çin transkripsiyonu, astronomi, *qazıuqu*, Sarı Nehir.

* Bu çalışma, Güney-Orta Minzu Üniversitesi’nin Merkezi Üniversiteler için Temel Araştırma Fonları (Proje No: CSQ24044); Güney-Orta Minzu Üniversitesi Öğretim Araştırma Projesi (Proje No: JYX24005); ve Millî Eğitim Bakanlığı Felsefe ve Sosyal Bilimler Kilit Araştırma Projesi (Proje No: 22JZD024) tarafından desteklenmiştir. Bu çalışmanın ilk taslağı Mart 2021’de Hsinchu Tsinghua Üniversitesi 12. Bilim Tarihi Konferansı’nda sunulmuştur.

Geliş Tarihi: 15 Mayıs 2024 – Kabul Tarihi: 03 Şubat 2026

Atıf: Jiang, Zhaozhong, “Influence of Turkic North Pole Star Tradition on Chinese Culture.” *bilig*, no. 117, 2026, ss. 53-70, <https://doi.org/10.12995/bilig.8108>.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Güney-Orta Minzu Üniversitesi, Etnoloji ve Sosyoloji Fakültesi – Wuhan/Çin, ORCID: 0000-0001-8877-792X, jiangzhaozhong@foxmail.com

Introduction

Reviewing Turkic north pole star tradition, the first section of the article uses OT (Old Turkic) material and also takes into account the relevant works about the tradition and its terminology.

After reviewing, the study examining the influences of Turkic north pole star tradition over Chinese culture has two main parts. In the first part confirming the Turkic origin of the Chinese constellation Gouzen (勾陳), the Chinese material used is mainly from the Zhou dynasty (周朝, 1046 BC-256 BC) to the Middle Ages, and Zhengzhang Shangfang (鄭張尚芳)'s reconstructions of EOC (Early Old Chinese), LOC (Late Old Chinese) and EMC (Early Middle Chinese) are applied (Lin and Zhengzhang). And this part is made possible because of the following conditions. The people living in the north of China and called *di* (狄) by the Chinese during the Zhou dynasty were traditionally considered as Turkic (Y. Li 98: 3270-3273), and this idea was supported by contemporary historians (Ma 1-2; Zhou 1-17; Duan 2-11). And scholars found that some loanwords, several of which were of unknown origin, but others came from the Di people, recorded in Chinese texts formed during the Zhou dynasty were OT or at least quite close (Hirth 66-67; Zhengzhang, “‘Man’, ‘Yi’, ‘Rong’”; Zhengzhang, *Shanggu Yinxi* 90; Zhengzhang, *Yanzhi yu Yanzhi* 78-80).

Relying on studying the Manchu and the Chinese material from the Qing dynasty (清朝, 1616-1912), the second part shows the role of Turkic north pole star tradition, which came from Manchu and Mongolian, in the Yellow River (黃河) exploration project and charts its impact on the intellectuals of that time. Though scholars did yield detailed studies on nearly each of Yellow River exploration projects (Qi; Niu; Feng and Li; Q. Wang, 448-456) including the Qing dynasty's (Zhang; H. Liu, “1782 nian Amida”), undiscussed are the etymology and the cultural influence of the river source recognized by the Qing dynasty.

Turkic North Pole Star Tradition

In the 70s of the 11th century, *Dīwān Lughāt al-Turk* explained the OT name of north pole star, “north pole star is called *tāmūr qazuq*” meaning “iron stake”, and “the reason why north pole star is called *tāmūr qazuq* ‘iron stake’ is that ‘the sky moves in a circle around it’” (al-Kāšgarī, *Tujueyu*

Dacidian Juan 1 17; al-Kāšgarī, *Tujueyu Dacidian Juan 3* 38, 373). Meaning “stake”, *qazyuq* and *qazuq* are the same word, while another form of it, *qazyuq*, is also seen (Clauson, “Early Turkish Astronomical”; Clauson, *An Etymological Dictionary* 682).

In the first decade of the 15th century, the anonymous *Glossary of Gaochang Bureau* (*Gaochang Guan Zazi* 高昌館雜字), a Chinese-Turkic glossary, was produced by the order of the Ming dynasty (明朝, 1368-1683) for communicating with its vassal the Buddhist Uyğur living in Qoço (Gaochang 高昌) area. And in the glossary, OT *altun qazuq* “gold stake” was transcribed into *antun hazu* (俺吞哈足) and translated into Zi Wei Xing (紫微星, α UMi, the north pole star) (Yuandai Shiliao Congkan Bianweihui 305).

And in the *Oyuz Nama* written between 13th and 15th centuries, a goddess was appeared in a blue beam shining from the sky after Oyuz praying to *kök täñri* the “eternal god”. And then the term for north pole star was used to describe the goddess, it said that, “There is a shining mole on her forehead, it is just like the ‘gold stake’ (*altun qazuq*)” (Geng, *Wugusi Kehan de* 17, 31). The story of Oyuz has many versions, but not like all others that are Islamic, this is considered as influenced by Buddhism because of two reasons. One is that Oyuz was addressed as *uyurnüj qayanı* “emperor of Uyğur” (Geng, *Wugusi Kehan de* 19, 32), and the word *uyur* was the ethnonym of the Turkic Buddhists, for example, a poem from *Diwān Lughāt al-Turk* provided by a Turkic Muslim called Uyğur *tat* “infidel”, *oyrı* “thief” and even *yavuz it* “bad dog” (al-Kāšgarī, *Tujueyu Dacidian Juan 1* 508-509; al-Kāšgarī, *Tujueyu Dacidian Juan 2* 289). The other is a title which Oyuz fulfilled *yärniñ tört buluñınuñ qayanı* “emperor of the four directions of the earth” (Geng, *Wugusi Kehan de* 19, 32). According to Buddhist materials such as *Abhidharma Mahāvibhāsa Śāstra* (Kātyāyaniputra 31: 710), a monarch ruling the four directions of the earth is a *cakravartin* in Buddhist ideology, for instance, in the Turkic *Maitrisimit* produced in between the 8th and the 9th centuries, it said that, if Siddhārtha the Buddha had stayed at home, he would have become *tört yirtinçü yir suwda ärklig çekrtwy ilig xan* “rightful *cakravartin* emperor of the four worlds on the earth” (Geng, *Huihuwen Hamiben Mile* 84). In the 6th century, Buddhism already exerted its political influence on Turkic peoples, Taspar Qayan (r. 572-581) was famous for his

support of Buddhism (Wei 84: 1865). And the concept of *tört buluj* “four directions” from Buddhism was embraced by Turkic peoples quite early. The expression is seen not only in Buddhist materials, such as the Turkic *Tale of the Two Princes* made in between the 9th and the 10th centuries (Hamilton 12), but also in political materials, such as the Kül Tigin inscription (Geng, *Gudai Tujue Wen* 121), and it was equal to Chinese *si tianxia* 四天下 “four worlds”. For example, in the 12th century, close to the time when the *Oyuz Nama* was written, Emperor Gao Zong of Song (宋高宗, r. 1101-1125) was addressed as *si tianxia taoguanzhu ajiu da guanjia* 四天下條貫主阿舅大官家 “four worlds Tavḡač uncle great emperor” by his vassal the Uyğur Qayan ruling Hotan. The Uyğur’s Chinese expressions made the Chinese astonished (T. Cai 1: 8-9), and here, the expression *si tianxia* 四天下 “four worlds” commonly seen in the Buddhist materials of the Chinese but hardly seen in the political sphere of the Song should have been translated from *tört buluj*.

However, the reason why the “stake” is shown in both Islamic and Buddhist contexts is not that it belongs to either of the ideologies but that the roots of the tradition are genuinely Turkic. As nowadays, most of the Turkic peoples still call the north pole star “stake” such as *qazuq* commonly seen, *örge* only in Qazaq and *šalsa* only in Čuvaš (Y. S. Li). And the naming can be comprehended in its mythological background, for example, in Qazaq astrology, the north pole star is called *temir qazyq* while γ UMi and β UMi two stars of the constellation Ursa Minor are respectively considered as *aq boz at* “white grey horse” and *kók boz at* “blue grey horse” tied to the “iron stake”, and the seven stars of the Northern Dipper are *jeti qaraqshy* “seven robbers” trying to steal the horses (Z. Yang; Bi).

Gouzhen: A Chinese Astronomical Term from Old Turkic

Commonly, Chinese people prefer to name stars and constellations in their own tongue (Sun, “Hengxing Guance” 67), for instance, the names of Si Xiang (四象, “four images”, Four Symbolic Animals), namely Qing Long (青龍, “green dragon”), Bai Hu (白虎, “white tiger”), Zhu Que (朱雀, “red sparrow”) and Xuan Wu (玄武, “black tortoise”, literally “black armoured”) respectively representing, the east, the west, the south, and the north directions, are all Chinese. But alien influence is not avoidable, for

example, Luohou (羅睺) < EMC. [*la həu] and Jidu (計都) < EMC. [*keih tuo] are the transcriptions of *rāhu* and *ketu* from Sanskrit.

Located in Zi Wei Yuan (紫微垣) the central region of the northern celestial hemisphere and being important in Chinese astrology and astronomy (Yu 1: 13), Gouzhen was a constellation which traditionally consists of six stars (Chen *shang*: 405). But since the meaning of its name is not easy to tell, there were many explanations of the constellation.

Ambiguous Connotation

During the Han dynasty (漢朝, 202 BC-9 AD; 23-220), about Gouzhen, there were two ideas commonly seen. Sometimes, according to its location on the northern celestial hemisphere, the constellation was considered as the representative of the rear palace. The earliest clue is in the *Record of History* (*Shi Ji* 史記) saying, “the four stars of Gou (句, Gouzhen), the big star (α UMi) at the end is the main queen consort, the rest three stars belong in the rear palace” (Sima 27: 1289). Meanwhile, there were people preferring to tell its connotation by folk etymology, and the earliest was Fu Qian (服虔, fl. 2nd century) saying, 鉤陳, 紫宮外營陳星。 “Gouzhen are the stars as the (military) camp and (tactical) formation out of Zi Gong (紫宮, “purple palace”, Zi Wei Yuan)” (Ban 87 *shang*: 3523).

After the Han dynasty, while the number of the stars of Gouzhen increased from four to six (Fang 11: 289), the meaning of the constellation not only remained undecided, but also increased in number of the explanations. Gautama Siddha (瞿曇悉達, fl. 8th century) serving the Tang dynasty (唐朝, 618-690; 705-907) collected varied opinions, Gouzhen is the array or the position of Saturn called *tu jing* (土精, “essence of earth”) or *huang long* (黃龍, “yellow dragon”), and Gouzhen is the rear palace, the consort or the general of β UMi called *da di* (大帝, “grand emperor”) *tian zi* (天子, “son of heaven”) or *tai yi* (太一, “supreme one”) (Gautama 67: 35). Even the astronomer could not decide which is correct in this mass of explanations.

And a paragraph in the *Warp of Stars* (*Xing Jing* 星經), which has two ostensible authors living in the Warring States period (戰國時期, 475-221 BC) but formed as the present book during the Five Dynasties period (五代時期, 907-960) (N. Pan 74-99), can also be used to summarize,

The six stars of Gouzhen (鉤陳) under Wu Di (五帝, “five emperors”, five stars all in Leo) are the rear palace, Da Di’s main queen consort. They also represent the general taking charge of the six armies of Tian Zi. They also represent the three ducal ministers. If the stars are dark, it is the phenomena that the ruler of people is in danger. (Gan and Shi *shang*: 1)

And a note in the *History of Song* (*Song Shi* 宋史) tells something similar (Тоугага 49: 976). Accompanying Di, Gouzhen might be an array, a general, the administrator of the horses, the three ducal ministers or the queen consort, *etc.* Obviously, although people spent many centuries on debating, no agreement was reached.

If we keep examining other constellations always talked about with Gouzhen, the bafflement is more clearly seen. In the Ming dynasty, after studying some theories of Gouzhen as a component of Liu Shen (六神, “six gods”, namely Si Xiang, Gouzhen, and Teng She 騰蛇. Teng She is a legendary snake), Yang Shen (楊慎, 1488-1559) found that accompanied by Si Xiang and their confirmed images, the controversial Gouzhen always unreasonably occupying the centre might be a *qi lin* (麒麟, a legendary beast), a divine horse or a *huang yin* (黃蠃, “yellow earthworm”), and realised that there was no acceptable explanation of the word (Shen Yang 75: 7-8).

Representing the North Celestial Pole

Though the image or connotation of Gouzhen is always ambiguous, just like what Yang Shen told, the constellation indicates the centre of the northern celestial hemisphere alongside Si Xiang representing the four directions.

And the correspondence is seen in *Six Scabbards* (*Liu Tao* 六韜), which was written in the Warring States period, where the first appearance of Gouzhen shows. In the book, while talking with King Wu of Zhou (周武王, r. ca.1050-1043 BC), Tai Gong (太公) elaborated on the mysterious relation between the five notes of the Chinese pentatonic scale and the areas of the northern celestial hemisphere: the notes Gong (宮), Shang (商), Jue (角), Zhi (徵), Yu (羽) correspond to Qing Long for the east, Zhu Que for the south, Bai Hu for the west, Xuan Wu for the north, Gouzhen for the centre respectively (P. Xu 3: 134). Henceforth, we can always see that Chinese

people use Gouzhen to indicate the centre of the celestial hemisphere, *i.e.* the north celestial pole.

In a poem presented in an imperial pageant for sacrificing to a god of road, Cai Yong (蔡邕, 133-192) of the Han dynasty, wrote about a cruise, while Si Xiang stays in cardinal directions, “Gouzhen stays in the middle, oppressing the four directions” (Y. Cai 1: 236). Here, the words again show that, just like Si Xiang are the representatives of the four areas of the north celestial hemisphere, the named Gouzhen is that of the north celestial pole which would be more ideally represented by Bei Dou (北斗, Northern Dipper), whose handle “points east, under the sky, it is completely spring; south, summer; west, autumn; north, winter” (Lu *shang*: 16) or the named Bei Chen (北辰, “north celestial body”, the north pole star β UMi), which was “saluted by all the stars” (Ruan 2: 16), “surrounded by Ershiba Xiu (二十八宿, Twenty-Eight Mansions)” (Sima 130: 3319) and actually not Gouzhen Yi (勾陳一, α UMi, a star of the constellation) yet but Di (帝, “emperor”, β UMi) at that time (Chen *shang*: 199).

Because Chinese constellation system did not completely take shape until the Three Kingdoms period (三國時期, 220-280) (Sun, “Zhongguo Gudai Xingguan”), it is normal to find the situation that a single name was used for different celestial bodies before and after. And in fact, initially, the name *gouzhen* was not utilised for the stars which are exactly the same as that of the present-day Gouzhen, but for some constellation more closely related to the north pole star β UMi.

Crucial will be our examining Liu Xiang (劉向, 77 BC-6 BC)’s words about Gouzhen. While analysing Xuan Ji (璇璣) one of the names of the Bei Chen, he told, “Xuan Ji means that this celestial body is the pivot-star of Gouzhen” (Xiang Liu 18: 609). Here, since the named Gouzhen is surprisingly but undoubtedly a constellation containing the north pole star β UMi, we finally find the reason why Gouzhen is qualified to represent the north celestial pole. And this discovery is also supported by other materials such as the “Preface of the *Record of Ten Islands*” (“*Shi Zhou Ji Xu*” 十洲記序) and the *Dunhuang Manuscripts* (*Dunhuang Xie Ben* 敦煌寫本). The first one delivered by Dongfang Shuo (東方朔, 154 BC-93 BC) says, “reach the most northerly until Gouzhen and have Hua Gai (華蓋, a constellation whose stars are all in the constellation Cassiopeia)” (Dongfang 25: 267).

And the second one written down in 621 shows that until that time point, though sometimes Bei Ji (北極, “north pole”, here it is a constellation) and Gouzhen were considered as two, “the standard arrangement was designating Bei Ji and Gouzhen a single constellation” (N. Pan 143).

In conclusion, on the one hand, Gouzhen has neither a fixed image, nor an established connotation, and the disagreement should be contributed to the reality that, being important in traditional Chinese astronomy, the name *gouzhen* is actually not comprehensible in Chinese language, on the other hand, the named Gouzhen representing the north celestial pole since the signified of *gouzhen* was not exactly the present-day constellation but something containing the north pole star β UMi. In view of these, when driven to seek the source of the name in peoples living nearby, we suggest that the name Gouzhe is a loanword indicating north pole star in OT.

Transcription of Old Turkic *Qazınuq*

Above, Fu Qian said, “Gouzhen are the stars as the (military) camp and (tactical) formation out of Zi Gong”, and the term *yíng zhèn* (營陳) literally means “(military) camp and (tactical) formation”. Though Fu’s explanation is far-fetched, his using 營陳 (營陣) whose pronunciation is for sure *yíng zhèn* to interoperate Gouzhen (勾陳) indicates that the pronunciation of 陳 (陣) should be *zhèn* < LOC [*dɪŋh] < EOC [*l’iŋs], rather than *chén* < LOC [*dɪŋ] < EOC [*l’iŋ].

Table 1

Initial Yi Mu (以母) in Putonghua (普通話) and six dialects of Min Chinese (閩語)

EOC	普通話 Putonghua	建甌 Jian’ou	福州 Fuzhou	廈門 Xiamen	漳州 Zhangzhou	三亞 Sanya	東方 Dongfang
液 [*la:g]	[jɛ51]	-	[suɔʔ4]	[sioʔ5]	[sioʔ12]	-	-
翼 [*luŋ]	[ji51]	[siɛ44]	[siʔ4]	[sit5]	[sit12]	[si51]	-
蠅 [*b.luŋ]	[jiŋ35]	[saiŋ33]	[siŋ52]	[sin24]	[sin13]	[siŋ21]	[sin21]
鹽 [*g.lam]	[jɛn35]	-	[siet52]	[sĩ24]	[sĩ13]	-	-
陳 [*l’iŋ]	[tʂhən35]	-	-	-	-	[seŋ21]	-
陣 [*l’iŋs]	[tʂən51]	-	-	-	-	-	[sun21]

Source: Gu. “Hanyu Ziyin Dili”, accessed July 7, 2021, http://www.kaom.net/si_word.php

The earliest record of 勾陳 *gōzhèn* < LOC [*ko: diŋh] < EOC [*ko: ʔiŋs] was shown in the *Six Scabbards* written in the Warring States period when Early Old Chinese was changing into Late Old Chinese. Since the initial Yi Mu (以母) EOC [*l-] of the character 陳 (陣) *zhèn* would become [*r-] before it turned into LOC [*d-], and the change of the initial would follow the way [*l-] > [*z-] > [s-] in some other descendants of EOC (Zheng, “Tansuo Butong Cailiao”; Zheng, “Ziran Yinbian yu”; W. Pan 271-273), for example, Yi Mu [*l-] would become [*z-] in the Proto-Min (Norman), and in the Min Chinese (閩語) spoken in Dongfang (東方), Hainan (海南), the pronunciation of 陳 (陣) *zhèn* is [sun21], *i.e.*, for the initial of 陳 (陣) *zhèn*, Modern Standard Mandarin Chinese [tʂ] < EMC. [*d] < LOC [*d-] < [*r-] < EOC [*l-] > [*z-] > Dongfang Min Chinese [s-], the pronunciation of 勾陳 must have been [*ko: riŋh] ~ [*ko: ziŋh] in the time of the first appearance of Gouzhen. Meanwhile, there was no [*z-] in LOC phonology because the initial Cong Mu (從母) had changed from EOC [*z-] into LOC [*dz-] (Lin and Zhengzhang 2107-2109).

And a Chinese transcription might change the syllabification or the vowel of the original word, for instance, the original syllabification of OT *sälänjä* was *sä-lä-ŋä*, but its Chinese transcriptions are 仙娥 (Xu Liu 138: 3785) EMC [*siɛŋ ŋa] which made the syllabification *säl(ä)-ŋä* and 娑陵 (Xu Liu 195: 5195) EMC [*sa liŋ] which made the syllabification *sä-län(ä)*. Thus, with the transcription 勾陳 [*ko: riŋh] ~ [*ko: ziŋh], it shows that the syllabification of *qazŋuq* was changed into *qa-zŋ(u)q* from the original *qaz-ŋuq*.

So, 勾陳 [*ko: riŋh] ~ [*ko: ziŋh] should have been qualified and suitable for transcribing the Old Turkic word *qazŋuq*. However, since there are no details that serve as evidence other than the etymology, assuming that the loanword probably came into Chinese from some Turkic Di people living near the Chinese, we do not over-interpret in order to avoid being naïve or frivolous.

Fountainhead of the Yellow River

In terms of vocabulary and ideology, Turkic impact is more apparently found in Mongolian and Manchu rather than Chinese because Turkic languages were popular in the Mongolian plateau. Henceforth, the Mongolian and

the Manchu not only accepted the ideas behind OT *altun qazuq*, but also had the Turkic term stimulate Chinese culture and its *literati* indirectly.

Mongolic and Manchu North Pole Star Traditions

In Mongolian, the north pole star is called *altan γadasu (odun)* “gold stake (star)” which is the translation of OT *altun qazuq*. And Mongolic peoples such as Mongols and Oirats also adopted the mythology behind the term considering north pole star as a stake used as a horse hitching post as well as the axis of the northern celestial hemisphere (Tokarev and Meletinskij 544-545, 654). The Mongolian term has existed at the latest since the 16th century because in *Must Study for Ascending to a Terrace (Deng Tan Bi Jiu 登壇必究)* first published in 1599, *altan γadasu* was transcribed into *an’ertan hatašu* (俺兒炭哈塔速), though mistranslated into *ming xing* (明星) meaning “bright star (Venus)” (M. Wang 22: 66), and in *Record of Military Preparation (Wu Bei Zhi 武備志)* finished in 1621, the identical mistake is also seen (Mao 227: 2). The reason why they are defined as wrong is that Chinese *ming xing* indicates Venus in this kind of context, for example, in the *Glossary of Gaochang Bureau*, *ming xing* is correctly used to translate OT *čolpan* (Venus) transcribed into *chuanban* (喘班) (Yuandai Shiliao Congkan Bianweihui 305).

In Manchu, the north pole star is called *hadaha (usiha)* also meaning “stake (star)”, here, *hadaha* was translated from either the Turkic or more probably the Mongolic. And like the Mongolic peoples, the Manchu adopted the Turkic idea that north pole star is a stake where two grey horses are tied since, in Manchu, γ UMi and β UMi are called *juru sirha* translated from Mongolian *qoyar sirya* meaning “a pair of white with pale yellow horses” (Jiang and Wang).

Indirect influence of Turkic North Pole Star Tradition

In 1782, Emperor Gao Zong of the Qing (清高宗, r. 1735-1796) a Manchu ruler sent his guard Amida (阿彌達) to search the source of the Yellow River. Then according to the fieldwork in Qinghai (青海) area, Amida reported that the source is a huge rock called *altan γadasu* in Mongolian (Ji 1-2). Thus, from the cultural background mentioned above, the emperor wrote the poem “Imperially-Made Poem to the Source of the He River” (“Yu Zhi

He Yuan Shi” 御製河源詩 “hūwang ho birai sekiyen”) having Chinese and Manchu versions,

因遣侍衛往，窮源命必至。

uttu ofi hiya be unggifi, urunakū sekiyen de isinakini seme baihanabuha.

So, I sent my guard there, arriving at the fountainhead must be done.

.....

更西得巨石，詢蒙古名字。

erei wargi ergide amba wehe bifi, emgeri fonjici inu monggo gebu bihebi.

Going more westerly found a huge rock, asked its Mongolian name. 阿勒坦噶達素，北極星名意。

altan gadasu seme gebulehengge, amargi i hadaha usiha de duibulehebi.

altan γadasu, the name and meaning are that of the north pole star. (Shen and Mao 41-44)

The poem shows the emperor’s confirmation that the rock named after the star is the fountainhead of the Yellow River. Thus, the Mongolian theory about the source of the river was accepted by the Manchu emperor ruling multiple ethnicities politically and intellectually. Associating the river with the star, the Turkic term went into Chinese again indirectly but stimulatingly. For the Chinese constituting the majority of the population of the country and trying to find the headstream for more than two millennia, widely accepted and deeply influential was the emperor’s proposal (H. Liu, “Qianlong Chao Chonggou”).

Many important figures accepted the theory that the rock called *altan γadasu cilayu* (阿勒坦噶達素齊老) or “gold north pole star” (黃金北極星) is the headstream of the Yellow River. Working on significant classics were some of them, e.g. Liang Yusheng (梁玉繩, 1744-1792) in his study on the *Record of History* (Liang 35: 17-18), Liu Yuan (劉沅, 1768-1855) in his commentary on the *Ancient Books* (*Shang Shu* 尚書) (Y. Liu 2: 66), Hu Linyi (胡林翼, 1812-1861) in his on the *Comprehensive Mirror to Aid in Government* (*Zi Zhi Tong Jian* 資治通鑑) (Hu 8: 25), Wang Xianqian (王先謙, 1842-1917) in his on the *Book of Han* (*Han Shu* 漢書) (X. Wang 28:

8), and Yang Shoujing (楊守敬, 1839-1915) and Xiong Huizhen (熊會貞, 1859-1936) in theirs on the *Commentary on the Warp of Rivers* (*Shui Jing Zhu* 水經注) (Yang and Xiong 2: 122), Some other of them, *i.e.*, Heying (和瑛, 1741-1821), Xu Song (徐松, 1781-1848) and Wesin (倭仁, 1804-1871), wrote about geography (Heying 1: 20-21; S. Xu 863-864; Wesin 158).

And among the authors, some eulogised the discovery and the Qing proudly and chirpily. For example, Wu Xinglan (吳省蘭, 1737-1810) said in his geographic work,

Commonly, a subterranean river will come on the ground as a crystal one, only the subterranean river from *altan youl* (阿勒坦郭勒) and *γadasu čilayū* (噶達素齊老) is golden when it just comes out, so it is named “gold”. Isn’t it that the river giant and divine, though flowing underground, doesn’t change its essence? ... Only our dynasty rules the most west, makes the distant lands in a single family, and sends envoys to search the source. From *odun tala* (鄂敦他臘, “star land”) going west three hundred miles to the places that haven’t seen from the ancient times, thus the true source of the giant river is unveiled illuminatingly. (Wu 688-689)

Though the remote-controlled expedition to the fountainhead was more like the visualization of the emperor’s preference for some certain hypothesis for the headstream of the Yellow River but not for geographical discovery (Q. Wang 456), indirectly instructed by Turkic north pole star tradition, the emperor successfully forged a heartening symbol located in the deep mountains but triumphantly inspiring his subjects from most parts of the country.

Conclusion

When China was ruled by Emperor Gao Zong of the Qing, through Mongolian then Manchu, shown as “gold north pole star” (黃金北極星), the Turkic idea that north pole star is an *altun qazınuq* went into Chinese. Though embraced by the Chinese who were intellectually eager and politically sensitive, the charming and dazzling “gold north pole star” was just a nine days’ wonder constructed upon the governmental propaganda about their Yellow River exploration.

However, this was not the first time that Turkic peoples' idea that the star is a gold stake impacted on the Chinese, and actually the former influence was more direct, inner and lasting. Despite being forgotten for hundreds of years, the fact is unveiled that OT *qaznyuq* is the real source of Gouzhen (勾陳) which is important in Chinese astronomy and astrology.

Though comprehending the influence of the Turkic term might be considered as tedious or trivial, the far-reaching impact of Turkic culture on Chinese lands and even East Asia is definitely exhibited by the tiny instance. And the reason why we do so is just that only by drawing particulars can an author depict historical scenery vividly, while only by providing concrete examples can a description tell convincingly. Meanwhile our practicing is neither in favour of *petit récit* nor from dislike to the grand since these two are nothing but merely a pair of conceptual proliferations supporting each other.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study.

References

- al-Kāšğarī, Maḥmūd 麻赫默德·喀什噶里. *Tujueyu Dacidian Juan 1* 突厥語大詞典卷1. Trans. He Rui 何銳, Ding Yi 丁一, Xiao Zhongyi 校仲彝 and Liu Jingjia 劉靜嘉. Minzu Chubanshe 民族出版社, 2002.
- al-Kāšğarī, Maḥmūd 麻赫默德·喀什噶里. *Tujueyu Dacidian Juan 2* 突厥語大詞典卷2. Trans. Xiao Zhongyi 校仲彝 and Liu Jingjia 劉靜嘉. Minzu Chubanshe 民族出版社, 2002.
- al-Kāšğarī, Maḥmūd 麻赫默德·喀什噶里. *Tujueyu Dacidian Juan 3* 突厥語大詞典卷3. Trans. Xiao Zhongyi 校仲彝. Minzu chubanshe 民族出版社, 2002.
- Ban, Gu 班固. *Han Shu* 漢書. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1986.
- Bi, Xun 畢懋. "Tujueyu Minzu Shenhua Gaishu." 突厥語民族神話概述. *Tujue Yuyan yu Wenhua Yanjiu* 突厥語言與文化研究, vol. 2, 1997, pp. 301-322.
- Cai, Tao 蔡條. *Tiewei Shan Congtan* 鐵圍山叢談. Zhonghua shuju 中華書局, 1983.
- Cai, Yong 蔡邕. *Cai Yong Ji Biannian Jiaozhu* 蔡邕集編年校注. Ed. Deng Ansheng 鄧安生. Hebei Jiaoyu Chubanshe 河北教育出版社, 2002.

- Chen, Zungui 陳遵媯. *Zhongguo Tianwenxue Shi* 中國天文學史. Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, 2016.
- Clauson, Gerard. "Early Turkish Astronomical Terms." *Ural-Altäische Jahrbücher*, vol. 35, no. d, 1964, pp. 350-368.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, 1972.
- Dongfang, shuo 東方朔. "Shi Zhou Ji Xu." 十洲記序 *Quan Shanggu Sandai Qin Han Sanguo Liuchao Wen: Quan Han Wen* 全上古三代秦漢三國六朝文. 全漢文. Ed. Yan Kejun 嚴可均. Zhonghua Shuju 中華書局, 1991, 25: 267.
- Duan, Lianqin 段連勤. *Dingling, Gaoche yu Tiele* 丁零、高車與鐵勒. Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, 1988.
- Fang, Xuanling 房玄齡. *Jin Shu* 晉書. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1980.
- Feng, Lisheng 馮立升, and Li di 李迪. "Dui Yuan Dushi Kaocha Heyuan Jige Wenti de Xin Renshi." 對元都實考察河源幾個問題的新認識. *Zhongguo Keji Shiliao* 中國科技史料 vol. 15, no. 4, 1994, pp. 65-69.
- Gan, Gong 甘公, and Shi Shen 石申. *Xing Jing* 星經. Ming Wanli Xin'an Chengshi *Han Wei Congshu* 明萬曆新安程氏《漢魏叢書》刻本, 1573-1620.
- Gautama, Siddha 瞿曇悉達. *Tang Kaiyuan Zhan Jing* 唐開元占經. Qing Wen Yuan Ge Si Ku Quanshu ben 清文淵閣《四庫全書》本, 1616-1911.
- Geng, Shimin 耿世民. *Gudai Tujue Wen Beiming Yanjiu* 古代突厥文碑銘研究. Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe 中央民族大學出版社, 2005.
- Geng, Shimin 耿世民. *Huihuwen Hamiben Mile Huijianji Yanjiu* 回鶻文哈密本《彌勒會見記》研究. Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe 中央民族大學出版社, 2008.
- Geng, Shimin 耿世民. *Wugusi Kehan de Chuanshuo* 烏斯可汗的傳說. Xinjiang Renmin Chubanshe 新疆人民出版社, 1980.
- Gu, Guolin 顧國林. "Hanyu Ziyin Dili Fenbu Chaxun." 漢語字音地理分佈查詢, http://www.kaom.net/si_word.php. Accessed on 7 July 2021.
- Hamilton, James Russell. *Le conte Bouddhique du bon et du mauvais prince en version Ouïgoure*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1971.
- Heying 和瑛. *Yijian Zhai Shichao* 易簡齋詩鈔. Qing Daoguang keben 清道光刻本, 1821-1850.
- Hirth, Friedrich. *The Ancient History of China*. The Columbia University Press, 1911.
- Hu, Linyi 胡林翼. *Hu Linyi Quanji* 胡林翼全集. Ed. Shen Zhuoran 沈卓然, and Zhu Jincai 朱晉材. Dadong shuju 大東書局, 1936.

- Ji, Yun 紀昀. *Qinding Heyuan Jilüe* 欽定河源紀略. Qing Wenyuange *Si Ku Quanshu* ben 清文淵閣《四庫全書》本, 1616-1911.
- Jiang, Zhaozhong 姜照中, and Wang Lei 王磊. “Qingchao Manyu Xingming de Yuanqi: Yi Gaozong Yuzhi Wuti Qing Wenjian Wei Kaocha Fanwei” 清朝滿語星名的緣起：以高宗《御製五體清文鑑》為考察範圍.” *Kexue Shi Tongxun* 科學史通訊, no. 44, 2020, pp. 29-52.
- Kātyāyaniputra 迦旃延子. *Apitan Piposha Lun* 阿毘曇毘婆沙論. Trans. Buddhavarma 浮陀跋摩, and Daotai 道泰. *Yongle Be Zang Di 111 Ce* 永樂北藏第111冊. Ed. Zhao Puchu 趙樸初. Xianzhuang Shuju 線裝書局, 2000.
- Li, Yanshou 李延壽. *Bei Shi* 北史. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1980.
- Li, Yong-Sōng. “Some Star Names in Modern Turkic Languages-I.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, vol. 62, no. 1, 2014, pp. 121-156.
- Liang, Yusheng 梁玉繩. *Shi Ji Zhiyi* 史記志疑. Qing *Guangya Shuju Congshu* ben 清廣雅書局叢書本, 1616-1911.
- Lin, Liantong 林連通, and Zhengzhang Shangfang 鄭張尚芳, eds. *Hanzi Ziyin yanbian dazidian* 漢字字音演變大字典. Jiangxi jiaoyu chubanshe 江西教育出版社, 2012.
- Liu, Hui 劉惠. “1782 Nian Amida Fengming Kancha Huanghe Heyuan Shishi Kao.” 1782年阿彌達奉命勘察黃河河源史實考. *Zhongguo Lishi Dili Luncong* 中國歷史地理論叢, vol. 34, no. 1, 2019, pp. 15-25.
- Liu, Hui 劉惠. “Qianlong Chao Chonggou Huanghe Heyuan de Shijian yu Guojia Rentong.” 乾隆朝重構黃河河源的實踐與國家認同. *Qinghua Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)* 清華大學學報（哲學社會科學版）, vol. 33, no. 2, 2018, pp. 147-154.
- Liu, Xiang 劉向. *Shuo Yuan* 說苑. Shangwu Yinshuguan 商務印書館, 1988.
- Liu, Xu 劉昫. *Jiu Tang Shu* 舊唐書. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1981.
- Liu, Yuan 劉沅. *Shu Jing Heng Jie* 書經恒解. *Shisan Jing Heng Jie Juan 4* 十三經恒解卷4. Ed. Tan Jihe 譚繼和, and Qi Hehui 祁和暉. Bashu shushe 巴蜀書社, 2016.
- Lu, Tian 陸佃. *He Guan Zi Jie* 鶡冠子解. *Minguo Sibü Congkan ying Ming fan Song ben* 民國四部叢刊景明翻宋本, 1911-1949.
- Ma, Changshou 馬長壽. *Beidi yu Xiongnu* 北狄與匈奴. Shenghuo Dushu Xinzhi Sanlian Shudian 生活·讀書·新知三聯書店, 1962.
- Mao, Yuanyi 茅元儀. *Wu Bei Zhi* 武備志. Ming Tianqi keben 明天啟刻本, 1621-1627.
- Niu, Zhongxun 鈕仲勛. “Huanghe Heyuan Kaocha he Renshi de Lishi Yanjiu.” 黃河河源考察和認識的歷史研究. *Zhongguo Lishi Dili Luncong* 中國歷史地理論叢, no. 4, 1988, pp. 39-49.

- Norman, Jerry. "The Initials of Proto-Min." *Journal of Chinese Linguistics*, vol. 2, no. 1, 1974, pp. 27-36.
- Pan, Nai 潘鼐. *Zhongguo Hengxing Guance Shi* 中國恆星觀測史. Xuelin Chubanshe 學林出版社, 2009.
- Pan, Wuyun 潘悟雲. *Hanyu Lishi Yinyun Xue* 漢語歷史音韻學. Shanghai Jiaoyu Chubanshe 上海教育出版社, 2000.
- Qi, Mingrong 祁明榮, ed. *Huanghe Yuantou Kaocha Wenji* 黃河源頭考察文集. Renmin Chubanshe 青海人民出版社, 1982.
- Ruan, Yuan 阮元, ed. *Lun Yu Zhu Shu* 論語注疏. Yiwen Yinshuguan 藝文印書館, 1965.
- Shen, Yuan 沈源, and Mao Biyang 毛必揚. "Qingong Manwen Shige de Yunlü." 清宮滿文詩歌的韻律. *Man-Tonggusiyu Yanyu Wenxue Zongjiao Yanjiu* 滿-通古斯語言與文學宗教研究. Ed. Tang Ge 唐戈. Minzu Chubanshe 民族出版社, 2008, pp. 36-48.
- Sima, Qian 司馬遷. *Shi Ji* 史記. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1981.
- Sun, Xiaochun 孫小淳. "Hengxing Guance." 恆星觀測. *Zhongguo Tianwenxue Shi* 中國天文學史. Ed. Bo Shuren 薄樹人. Wenjin Chubanshe 文津出版社, 1996, pp. 61-110.
- Sun, Xiaochun 孫小淳. "Zhongguo Gudai Xingguan Tixi de Xingcheng." 中國古代星官體系的形成. *Faguo Hanxue* 法國漢學, vol. 6, 2002, pp. 118-127.
- Tokarev, S. A. 謝·亞·托卡列夫, and E. M. Meletinskij 葉·莫·梅列金斯基, eds. *Shijie Ge Minzu Shenhua Daguan* 世界各民族神話大觀. Trans. Wei Qingzheng 魏慶征. Guoji Wenhua Chubanshe 國際文化出版公司, 1993.
- Тойтара 脫脫. *Song Shi* 宋史. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1980.
- Wang, Minghe 王鳴鶴. *Deng Tan Bi Jiu* 登壇必究. Qing keben 清刻本, 1616-1911.
- Wang, Qianjin 汪前進, ed. *Zhongguo Gudai Kexue Jishu Shigang: Dixue Juan* 中國古代科學技術史綱: 地學卷. Liaoning Jiaoyu Chubanshe 遼寧教育出版社, 1998.
- Wang, Xianqian 王先謙. *Han Shu Bu Zhu* 漢書補注. Qing Guangxu keben 清光緒刻本, 1875-1908.
- Wesin 倭仁. "Shache Xingji." 莎車行紀. *Xiaofangbu Zhai Yudi Congchao Zhengbian* 小方壺齋輿地叢鈔正編. Ed. Wang Ciqi 王錫祺. Qing Guangxu san nian zhi ershisan nian Shanghai Zhuyitang paiyin ben 清光緒三年至二十三年上海著易堂排印本, 1877-1897, pp. 152-162.
- Wei, Zheng 魏徵. *Sui Shu* 隋書. Dingwen Shuju 鼎文書局, 1980.
- Wu, Xinglan 吳省蘭. "Heyuan Tushuo." 河源圖說. *Xiaofangbu Zhai Yudi Congchao Zhengbian* 小方壺齋輿地叢鈔正編. Ed. Wang Ciqi 王錫祺.

- Qing Guangxu san nian zhi ershisan nian Shanghai Zhuyitang paiyin ben 清光緒三年至二十三年上海著易堂排印本, 1877-1897, pp. 688-689.
- Xu, Peigen 徐培根. *Tai Gong Liu Tao Jinzhu Jinyi* 太公六韜今註今譯. Shangwu Yinshuguan 商務印書館, 1990.
- Xu, Song 徐松. “Xi Yu Shuidao Ji.” 西域水道記. *Xiaofanghu Zhai Yudi Congchao Zhengbian* 小方壺齋輿地叢鈔正編. Ed. Wang Ciqi 王錫祺. Qing Guangxu san nian zhi ershisan nian Shanghai Zhuyitang paiyin ben 清光緒三年至二十三年上海著易堂排印本, 1877-1897, pp. 851-888.
- Yang, Shen 楊慎. *Sheng'an Ji* 升菴集. Qing Wenyuange *Si Ku Quanshu* ben 清文淵閣《四庫全書》本, 1616-1911.
- Yang, Shoujing 楊守敬, and Xiong Huizhen 熊會貞. *Shui Jing Zhu Shu* 水經註疏. Jiangsu Guji Chubanshe 江蘇古籍出版社, 1999.
- Yang, Zhigang 楊志剛. “Hasakeyu Xingming de Hanyi Wenti.” 哈薩克語星名的漢譯問題. *Yuyan yu Fanyi* 語言與翻譯, no. 4, 1988, pp. 22-25.
- Yu, Jicai 庾季才. *Ling Tai Mi Yuan* 靈臺秘苑. Qing Wenyuange *Si Ku Quanshu* ben 清文淵閣《四庫全書》本, 1616-1911.
- Yuandai Shiliao Congkan Bianweihui 元代史料叢刊編委會, ed. *Gaochang Guan Zazi* 高昌館雜字. *Yuandai Minzu Wenzhi Shiliao* 7 元代民族文字史料7. Huangshan Shushe 黃山書社, 2017, pp. 293-487.
- Zhang, Xiaorui 張小銳. “Kangxi Nianjian Huanghe Tanyuan yu Heyuan Ditu.” 康熙年間黃河探源與河源地圖. *Zhongguo dang'an* 中國檔案, no. 2, 2014, pp. 78-79.
- Zheng, Wei 鄭偉. “Tansuo Butong Cailiao suo Fanying de Hanyu Yi Mu Zi de Yinbian.” 探索不同材料所反映的漢語以母字的音變. *Yuyan Yanjiu* 語言研究, vol. 31, no. 4, 2011, pp. 73-79.
- Zheng, Wei 鄭偉. “Ziran Yinbian yu Yinbian Leixing: Bianjinyin l de Yahua Fangshi.” 自然音變與音變類型：邊近音l的演化方式. *Zhongguo Yuyanxue Jikan* 中國語言學集刊, vol. 6, no. 2, 2012, pp. 121-140.
- Zhengzhang, Shangfang 鄭張尚芳. “‘Man’, ‘Yi’, ‘Rong’, ‘Di’ Yuyuan Kao.” 「蠻」、「夷」、「戎」、「狄」語源考. *Yangzhou Daxue Zhongguo Wenhua Yanjiusuo Jikan* 揚州大學中國文化研究所集刊, vol. 1, 1998, pp. 96-111.
- Zhengzhang, Shangfang 鄭張尚芳. *Shanggu Yinxi* 上古音系. Shanghai Jiaoyu Chubanshe 上海教育出版社, 2003.
- Zhengzhang, Shangfang 鄭張尚芳. *Yanzhi Yu Yanzhi: Zhengzhang Shangfang Boke Xuan* 胭脂與焉支：鄭張尚芳博客選. Shanghai Jiaoyu Chubanshe 上海教育出版社, 2019.
- Zhou, Weizhou 周偉洲. *Chile yu Rouran* 敕勒與柔然. Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, 1983.

Araştırma Makalesi / Research Article

Determinants of Carbon Dioxide Emissions in the Organization of Turkic States: An Environmental Sustainability Perspective*

Ayşegül Baykul**

Selen Işık Maden***

Abstract

The ongoing climate crisis is one of the most severe threats to ecological, economic, and social development, affecting millions worldwide. Reducing greenhouse gas emissions is essential to limit the effects of the global climate crisis. This study aims to assess environmental sustainability by analyzing the impact of key determinants of carbon dioxide (CO₂) emissions in Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Türkiye, the member states of the Organization of Turkic States. According to the results of the autoregressive distributed lag bounds test (ARDL), based on data covering the period 1997–2019, economic growth, energy use in agricultural productivity, and industrialization increase CO₂ emissions, whereas forest area reduces CO₂ emissions in the long run. The findings were evaluated for the aforementioned countries, and corresponding policy implications were presented.

Keywords

Organization of Turkic States, carbon dioxide emission, environment, renewable energy, sustainability.

* Date of Arrival: 11 April 2023 – Date of Acceptance: 08 March 2024

Citation: Baykul, Ayşegül, and Selen Işık Maden. "Determinants of Carbon Dioxide Emissions in the Organization of Turkic States: An Environmental Sustainability Perspective." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 71-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.7368>.

** Corresponding author; Assoc. Prof., Suleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics – Isparta/Türkiye, ORCID: 0000-0002-7581-9972, aysegulbaykul@sdu.edu.tr

*** Professor, Suleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics – Isparta/Türkiye, ORCID: 0000-0002-3998-855X, selenmeden@sdu.edu.tr

Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinde Karbondioksit Emisyonlarını Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi*

Ayşegül Baykul**

Selen Işık Maden***

Öz

Devam eden iklim krizi dünya çapında milyonlarca insanı olumsuz etkileyen ekolojik, ekonomik ve sosyal kalkınmaya yönelik en ciddi tehditlerden biridir. Küresel iklim krizinin etkilerini sınırlamak için sera gazı emisyonlarının azaltılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler olan Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye'nin CO₂ (Karbondioksit) emisyonlarını belirleyen değişkenlerin etkisi araştırılarak, çevresel sürdürülebilirliğin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 1997-2019 dönemi verileri kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi) sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ve tarımsal verimliliğin CO₂ emisyonlarını artırırken; yenilenebilir enerji kullanımı, sanayileşme ve orman alanlarının uzun dönemde CO₂ emisyonlarını azalttığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular söz konusu ülkeler için tartışılarak politika çıkarımlarında bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Türk Devletleri Teşkilatı, karbondioksit emisyonu, çevre, yenilenebilir enerji, sürdürülebilirlik.

* Geliş Tarihi: 11 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 08 Mart 2024

Atf: Baykul, Ayşegül, ve Selen Işık Maden. "Determinants of Carbon Dioxide Emissions in the Organization of Turkic States: An Environmental Sustainability Perspective." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 71-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.7368>.

** Sorumlu yazar; Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü – Isparta/Türkiye, ORCID: 0000-0002-7581-9972, aysegulbaykul@sdu.edu.tr

***Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü – Isparta/Türkiye, ORCID: 0000-0002-3998-855X, selenmaden@sdu.edu.tr

Introduction

Climate change is one of the most serious threats to ecological, economic, and social development, adversely affecting millions of people worldwide. One of the key reasons for the increase in extreme weather phenomena observed in recent years is the rise in greenhouse gas emissions resulting from human activities. Numerous international agreements and policies have been enacted to limit greenhouse gas emissions. The steps taken in global climate policies, the first step of which was taken with the United Nations (UN) Framework Convention on Climate Change, expanded with the Kyoto Protocol, and finalized with the Paris Climate Agreement, are milestones on the path to combating the climate crisis. Differences of opinion regarding the measures to be taken to reduce greenhouse gas emissions constitute a major obstacle to effective climate action. As a result, underdeveloped countries, often referred to as the Global South, are disproportionately affected by the consequences of climate change. In this context, greenhouse gas emissions have increased significantly, particularly since the Industrial Revolution. These gases, which are seen as the cause of global warming, are also among the main causes of climate change. According to the Kyoto Protocol, the main gases contributing to the greenhouse effect are carbon dioxide (CO₂) with 77%, methane (CH₄) with 16%, nitrous oxide (N₂O) with 6%, and fluorinated gases—including hydrofluorocarbons (HFCs), perfluorocarbons (PFCs), and sulfur hexafluoride (SF₆)—which together account for approximately 1%. In this study, CO₂ emissions were used as the primary indicator of greenhouse gas emissions due to their dominant share.

The organized and systematic efforts of countries to address environmental problems date back to the 1970s. The first major international environmental conference organized under the auspices of the United Nations was the United Nations Conference on the Human Environment, held in Stockholm in 1972. One of the most significant outcomes of this conference was the establishment of the United Nations Environment Programme (UNEP). Moreover, the conference marked a turning point by initiating the development of national environmental legislation and related institutional structures in many countries. In the two decades leading up to the 1992 Rio Conference, the second major environmental summit

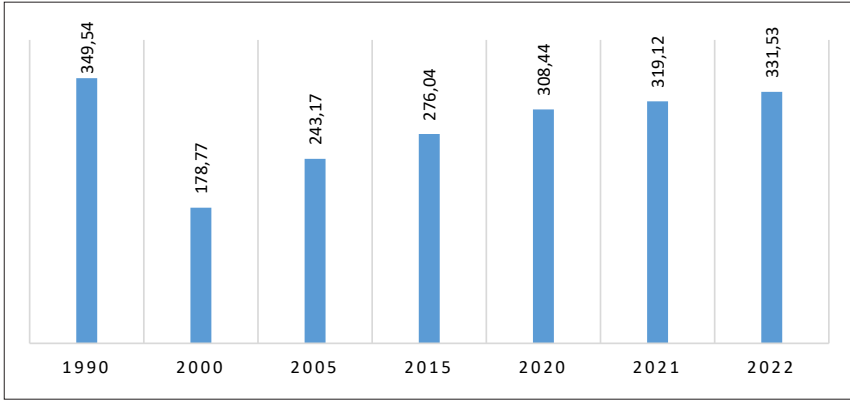
organized by the United Nations, environmental issues increasingly became part of the global policy agenda. The 1992 Rio Earth Summit underscored the intrinsic links between sustainable development, socio-economic progress, and environmental protection. Concurrently, the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was opened for signature. As an extension of this framework, the Kyoto Protocol was adopted in 1997 with the primary objective of mitigating greenhouse gas emissions. However, following the initial commitment period spanning 2008 to 2012, the anticipated progress remained largely unfulfilled (Goldstein and Pevehouse 500-503), leading into the second commitment period from 2013 to 2020. During this interval, several key parties—specifically Australia, Canada, Japan, and Russia—formally declared their disinclination to undertake further binding commitments, thereby undermining the collective efficacy of the international climate regime. The protocol’s structural deficiencies are further compounded by a confluence of factors, most notably suboptimal participation rates, the reluctance of certain parties to assume binding emission reduction obligations, and the prohibitive fiscal implications associated with compliance. The global climate governance landscape underwent a transformative shift on December 12, 2015, with the unanimous adoption of the Paris Agreement by the parties to the UNFCCC. Serving as the successor to the Kyoto Protocol post-2020, this agreement represents a more comprehensive and universally ratified framework. Central to the implementation of the UNFCCC are the annual Conference of the Parties (COP) summits, among which COP26 in Glasgow stands as a critical juncture. Attended by 197 nations, COP26 was tasked with two primary mandates: maintaining the viability of the 1.5°C warming threshold—as delineated in the Nationally Determined Contributions (NDCs)—and mobilizing climate finance for developing economies. As the inaugural summit for evaluating post-Paris progress, COP26 paved the way for COP27 in Sharm El Sheikh (November 2022). The latter’s agenda was distinguished by a pivot toward climate justice, specifically through the establishment of loss and damage mechanisms to compensate vulnerable nations for the disproportionate impacts of climate-induced extreme weather events (Deloitte).

This study aims to evaluate the environmental sustainability of the Organization of Turkic States—specifically Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Türkiye,

and Uzbekistan—by examining the nexus between CO₂ emissions and key determinants, including economic growth, renewable energy consumption, urbanization, industrialization, agricultural productivity, and forest cover. To this end, the research first synthesizes the national policy frameworks and strategic documents aligned with each country's renewable energy potential and international climate commitments. Subsequent sections provide a comprehensive literature review and an empirical analysis of the variables influencing carbon emission trajectories across the member states.

Kazakhstan

Kazakhstan is the largest greenhouse gas emitter in Central Asia. According to Kazakhstan's national inventory report, greenhouse gas emissions in 2018 were 396 million tons of CO₂ equivalent. In 2013, the strategic policy document titled *Concept of Transition Towards Green Economy Until 2050* was developed and put into effect by the Ministry of Environmental Protection and the United Nations Development Program (UNDP). There are problems in the country such as inefficient use of resources, excessive deterioration of environmental standards, inadequacy of price and tariff systems for energy resources, and unsustainable use of natural resources. Developing policies on environmental issues is a necessity for the sustainability of the economy. The targets to be achieved over the years in the transition to a green economy have been determined with this plan. It is aimed to ensure the effectiveness of biological resources such as water and soil, modernize the existing infrastructure and develop new infrastructures, take profitable measures that reduce the environmental footprint to improve environmental quality, and take national security measures, including water supply. The estimated cost of transition to the green economy concept is estimated to be an average of 3–4 billion dollars annually by the end of 2050. These investments are planned to be provided with private investor funds. A large part of these investments will be used to ensure energy efficiency, develop renewable energy, and gas production infrastructure (REdiCAP 10–11). The chart below shows Kazakhstan's total greenhouse gas emissions in million tons of carbon dioxide equivalent between 1990 and 2022. The year in which emissions reached their lowest level was 2015. Despite the subsequent increase, a decrease of 5.15% is observed in 2022 compared to 1990.

Source: EDGAR

Figure 1. Kazakhstan Total Greenhouse Gas Emission (million tons CO₂ equivalent)

The Government of Kazakhstan presented the revised updated NDC document in June 2023. In its revised NDC, Kazakhstan has committed to a 25% reduction in carbon emissions by 2030, compared to 1990, depending on international support. The emission rate committed to reduction without external financial support is 15%. Adaptation components focusing on agriculture, water, forestry and disaster risk management have been added to the revised NDC document for the first time. In its NDC, Kazakhstan stated that it plans to expand adaptation measures to other sectors that are heavily affected by the negative effects of climate change, such as health and infrastructure. It also stated that it plans to present an updated draft of the Roadmap for NDC implementation between 2023 and 2024, focusing on long-term low-carbon development (NDC, “Kazakhstan”).

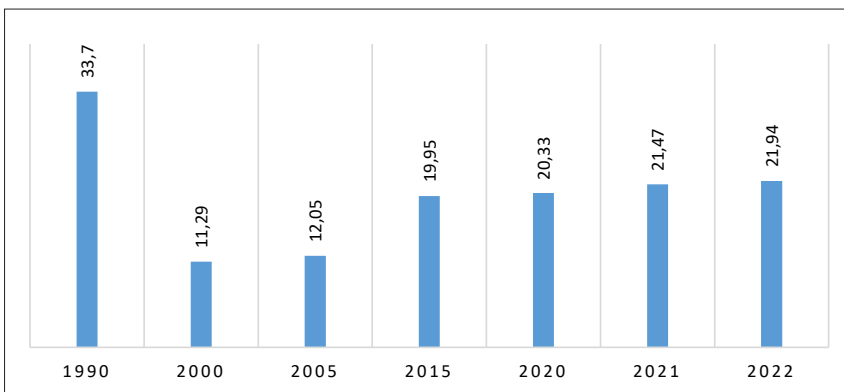
Kyrgyzstan

Kyrgyzstan is a landlocked, lower-middle-income country with a relatively low carbon footprint. The country has significant natural resources and great potential in terms of the agricultural sector, hydroelectric production and tourism industry. In its first NDC in 2016, Kyrgyzstan acknowledges that it is aware of the vulnerabilities to climate change and low greenhouse gas emissions per capita, but that there will be an increase in greenhouse gas emissions for planned economic development. In this NDC, it is aimed to reduce the greenhouse gas emissions committed by the country by 11.49%

– 13.75% by 2030, which is the first target period. It has been stated that these rates can be increased with an international support mechanism. In the long-term target period until 2050, an unconditional reduction between 12.67% and 15.69% is targeted. It is foreseen that this rate can be increased with international support. Considering the country’s goals under the Paris Agreement, Kyrgyzstan has not considered carbon pricing due to some lack of political will, lack of technical knowledge, and systematic failures (REdiCAP 11-12).

The government of Kyrgyzstan adopted the government program and related action plan on the development of the green economy in 2019. In this program, seven priority areas were determined, such as green energy, green agriculture, green industry, low-carbon and environmentally friendly transportation, sustainable tourism, waste management and green cities. In 2020, the Kyrgyz Government revised its existing structures and established the Green Economy and Climate Change Coordination Council in order to strengthen national coordination on climate change and green economy (UNDP).

The figure illustrates Kyrgyzstan’s aggregate greenhouse gas emissions, measured in millions of tons of carbon dioxide equivalent (MtCO₂e), for the period spanning 1990 to 2022. Emissions peaked in 1990 and reached their nadir in 2022. Despite a marginal upward trend following 2015, the data reveals a substantial 34.9% reduction in 2022 relative to 1990 levels.

Source: EDGAR

Figure 2. Kyrgyzstan Total Greenhouse Gas Emission (million tons CO₂ equivalent)

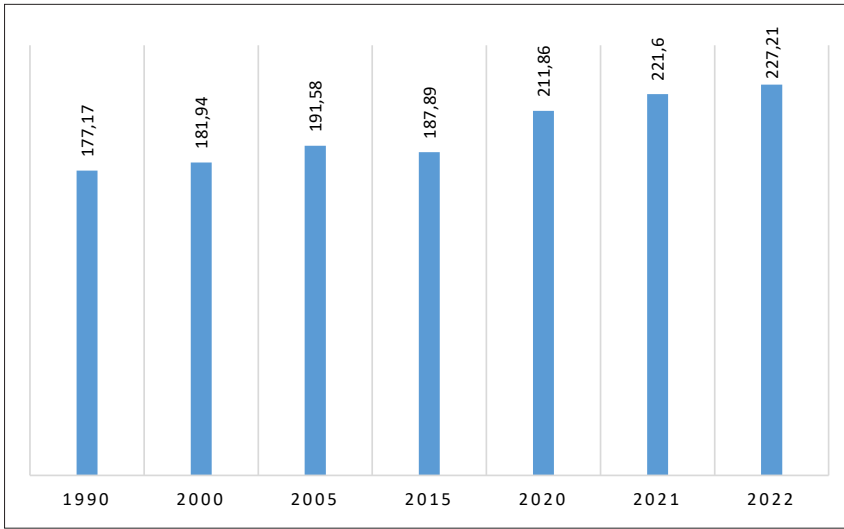
The Government of Kyrgyzstan presented the revised updated NDC document in October 2021. In this document, it set the conditional emission reduction target as 36.61% by 2025 and 43.62% by 2030. The unconditional emission reduction target is set as 16.63% by 2025 and 15.97% by 2030. This revised NDC also determined sectoral adaptation measures along with the qualitative targets to be achieved by 2025. The Kyrgyz government has also committed to revise its NDC in 2025 (NDC, “Kyrgyzstan”).

Uzbekistan

Uzbekistan signed the Paris Agreement in 2018. Most of the greenhouse gas emissions in Uzbekistan originate from the energy sector. The country also has the potential to use other renewable energies, particularly solar, wind and biomass energy. The Vision 2030 document includes important structural reforms regarding the environment. In this strategy, temporary targets have been determined to reduce energy dependency in the Gross Domestic Product (GDP) and to expand the use of renewable energy sources, especially solar energy. In this strategy, it is expected to reduce greenhouse gas emissions per GDP by 10% compared to 2010, increase energy efficiency, and increase their share in total electricity production by developing renewable energy sources. The World Bank included Uzbekistan in the group of countries most vulnerable to the negative effects of climate change. Uzbekistan has published a road map for a carbon-neutral electricity generation sector by 2050, with the support of the Ministry of Energy of Uzbekistan, the Ministry of Investment and Foreign Trade, the Government of Japan and a consortium of international experts and the support of the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). It is estimated that the investment need will be less than 2% of the annual GDP in the 2030-2050 period. Compared to financial costs, the expected benefits in terms of environmental impacts are greater. The government plans to end gas exports by 2025 as it believes it can achieve greater economic benefits, create jobs and attract investment by converting gas into more valuable products (REdiCAP 14-15).

In the figure below, Kyrgyzstan’s total greenhouse gas emissions in million tons of carbon dioxide equivalent between 1990 and 2022 are presented. It is observed that greenhouse gas, which was equivalent to 177.17 million

tons in 1990, increased until 2005, then started to increase again after 2020, after a slight decrease. It is seen that there is a 28.25% increase in greenhouse gas emissions in 2022 compared to 1990.

Kaynak: EDGAR

Figure 3. Uzbekistan Total Greenhouse Gas Emission (million tons CO₂ equivalent)

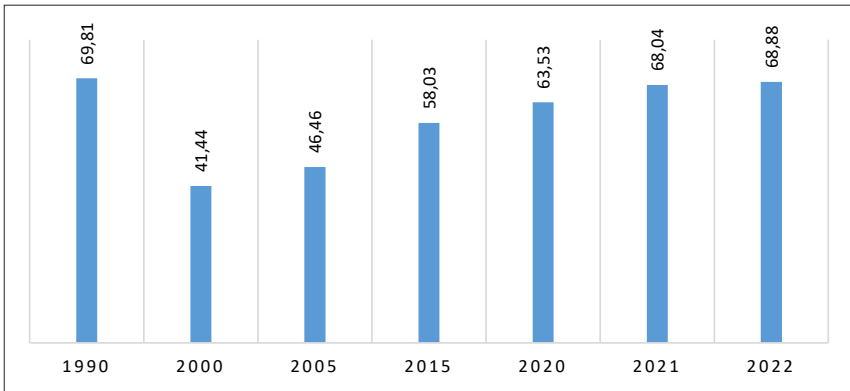
The Government of Uzbekistan presented the revised updated NDC document in October 2021. The Government of Uzbekistan has committed in this NDC to the target of reducing specific greenhouse gas emissions per unit of GDP by 35% below 2010 levels by 2030. This rate is considered an increase compared to the rate set at 10% in Uzbekistan's first NDC. In the revised 2021 NDC, the commitment to strengthen adaptation measures, especially in agriculture, is noteworthy. The government of Uzbekistan has stated that it will align its green economy transition strategy with its NDC by 2030 (NDC, "Uzbekistan").

Azerbaijan

Azerbaijan became a member of the UNFCCC in 1995 and ratified the Kyoto Protocol in 2000. In order to reduce greenhouse gas emissions and increase energy efficiency, the country prepared the state program for the use of State Alternative and Renewable Energy Sources Agency (SAARES) in

2004 and put it into effect in 2009. The country signed the Paris Agreement in 2016 and committed to reduce its greenhouse gas emission level by 35% in 2030 compared to 1990, which is considered the base year. The energy sector in Azerbaijan has an important place for the country’s economy. Azerbaijan’s new macroeconomic policy framework includes a shift towards sustainability and diversification in the medium – and long-term drivers of the economy. The Central Bank of Azerbaijan has implemented an action plan focusing on incorporating sustainability and climate risk into public and private financing mechanisms. This framework also complies with the Paris Agreement as well as national commitments to the United Nations’ 2030 Agenda for Sustainable Development (EU4Climate). In Azerbaijan, the Islamic Development Bank supported the “waste to energy” project with a loan of 377.50 million euros to improve the ecological and sanitary conditions in the Greater Baku region, as well as to promote sustainable approaches in consumption and production (UN).

In the figure below, Azerbaijan’s total greenhouse gas emissions in million tons of carbon dioxide equivalent between 1990 and 2022 are presented. The graph shows that Azerbaijan’s greenhouse gas emissions were low between 1990 and 2000, showed an increase in 2005, and increased rapidly after 2015. Between 1990 and 2022, Azerbaijan’s greenhouse gas emissions exhibited a marginal decline of approximately 1%.

Kaynak: EDGAR

Figure 4. Azerbaijan Total Greenhouse Gas Emission (million tons CO₂ equivalent)

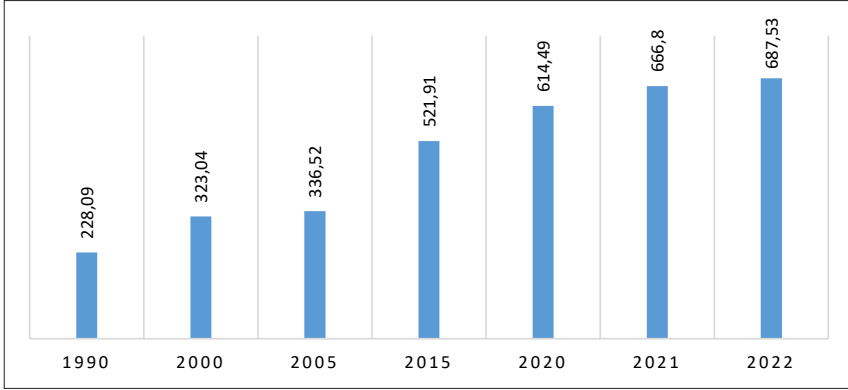
The Government of Azerbaijan presented the revised updated NDC document in October 2023. Azerbaijan's revised NDC commits to a 40% reduction in emissions by 2050 compared to 1990 levels, subject to international support. Sectors identified for mitigation measures include energy, industrial processes and product use, agriculture, land use, land use change, forestry, and waste management. The revised NDC also commits that the country will continue to plan and implement appropriate adaptation measures for particularly sensitive sectors such as agriculture (NDC, "Azerbaijan").

Türkiye

Türkiye became a party to the Kyoto Protocol in 2009. The National Climate Change Strategy Document, the country's main policy document on climate change, was prepared with the participation of public institutions, private sector representatives, non-governmental organizations and universities and was put into practice in 2010. Türkiye's Climate Change Adaptation Strategy and Action Plan (2011-2023), which is the first policy document on improving Türkiye's adaptation capacity to the effects of climate change, has identified five vulnerability areas across the country and defined extremely comprehensive targets and actions in these areas. These areas: i) water resources management, ii) agricultural sector and food security, iii) ecosystem services, biodiversity, and forestry, iv) natural disaster risk management and v) human health issues. Türkiye accepted the Paris Agreement in 2015, provided that its demand for access to financial and technology supports in the new climate regime was met. It signed the agreement on April 22, 2016, verbally stating that it is a developing country. However, the agreement entered into force in 2021 (Talu and Kocaman).

According to Türkiye's greenhouse gas inventory results, total greenhouse gas emissions in 2020 were calculated as 614.49 million tons (Mt) CO₂ equivalent (eq.), increasing by 3.1% compared to the previous year. Total greenhouse gas emissions per capita were calculated as 4 tons of CO₂ equivalent in 1990, 6.2 tons of CO₂ equivalent in 2019 and 6.3 tons of CO₂ equivalent in 2020. Of the total CO₂ emissions in 2020, 85.4% will come from the energy sector, 31.6% from electricity and heat production, 14.2% from the industrial processes and product use sector, and 0.4% from the agriculture and waste sectors (TUIK).

In the figure below, Türkiye's total greenhouse gas emissions in million tons of carbon dioxide equivalent between 1990 and 2022 are presented. It is seen that Türkiye's greenhouse gas emissions have been increasing continuously since 1990. It can be said that the increase rate will tend to decrease between 2020 and 2022. The increase between 1990 and 2022 is 201.4%.

Kaynak: EDGAR

Figure 5. Türkiye Total Greenhouse Gas Emission (million tons CO₂ equivalent)

Türkiye presented the revised updated NDC document in April 2023. In this NDC, Türkiye commits to reduce greenhouse gas emissions by 41% by 2030, accepting 2012 as the base year. Türkiye aims to peak its emissions by 2038 at the latest and reach net zero by 2053 (NDC, "Türkiye"). Türkiye's NDC has been aligned with the 12th National Development Plan prepared for the year 2024-2028.

Literature Review

The increase in demand for goods and services worldwide has also increased the demand for energy. Therefore, economic growth is thought to be driven primarily by energy. Non-renewable energy consumption is associated with a growth rate that deteriorates environmental quality. Economic growth is achieved through industrialization and trade liberalization, especially in many countries living below the poverty line. In the literature, the relationship between economic growth and CO₂ emissions has been investigated by academics for a long time. Holtz–Eakin, and Selden

investigated the link between economic growth per capita and CO₂ emissions per capita in the period 1951-1986 with panel data forecasting models. 130 countries were included in the study. In their research, they found that the marginal tendency towards CO₂ emissions decreased as a result of the development of economies. They stated that the Environmental Kuznets Curve (EKC) is in an inverted U shape. De Bruyn established a dynamic model that includes technological and structural change and energy intensity as well as the level of GDP. The study was tested with 34 years of data in 4 OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) countries (Netherlands, West Germany, UK and USA). As a result of the modeling, it was concluded that economic growth has a direct and positive effect on emissions. Yang examined the relationship between fossil fuels and energy consumption and GDP in Taiwan between 1954 and 1997. The study revealed that there is a bidirectional causality between total energy use and GDP. In their study for 52 countries between 1975 and 1990, Taskin and Zaim examined the connection between environmental efficiency, CO₂ emissions per capita and GDP per capita using non-parametric production frontier approaches. They found that the inverted U-shaped Kuznets curve is valid for countries with a GDP per capita of more than \$5000. Bengochea-Morancho et al. investigated the relationship between economic growth and CO₂ among industrialized countries and others. The study covers the years 1981-1995. As a result of the study, they found that CO₂ emissions are higher in industrialized countries. Based on the EKC hypothesis, Friedl and Getzner examined the link between economic development and CO₂ emissions in Austria for the period 1960-1999. This connection was evaluated by separating it into 2 periods. While an increase in CO₂ emissions was observed in direct proportion to economic growth in the 1960-1974 period; It was determined that the increase rate decreased in the period 1975-1999. In this context, it has been stated that the relationship between CO₂ and economic growth is N-shaped. In their study investigating the relationship between productivity increase and CO₂ emissions in the 1987-1996 period, Lo et al. concluded that there was a gap in the productivity increase trend with and without CO₂ emissions. Azomahou et al. examined the relationship between GDP and CO₂ for 100 countries in the period 1960-1996 with panel data analysis. He found that there is a positive and significant relationship between economic growth

and CO₂ emissions. Cialani tested the EKC hypothesis to examine the link between CO₂ emissions and income using data from 1861 to 2002 in Italy. The research showed that there was a positive link between CO₂ emissions and growth, but the inverted U shape of the EKC could not be confirmed. Halıcıoğlu examined the relationship between CO₂ emissions, income and foreign trade in Türkiye during the period 1960-2005. As a result of Granger causality tests, it was determined that there was a bidirectional relationship between income and CO₂ emissions in both the short and long term. Sharma investigated the determinants of CO₂ emissions for 69 countries between 1985 and 2005. It divided countries into subgroups based on income level. The study revealed that GDP per capita is one of the main determinants of CO₂ emissions. In their study with US data covering a 200-year period, Franklin and Ruth found that there was a continuous upward trend in CO₂ emissions per capita with economic growth. Jayanthakumaran et al. examined the relationship between CO₂ emissions, energy use, trade and income in China and India for the period 1971-2007 with the ARDL approach. It revealed that there is a positive relationship between CO₂ emissions and per capita income for China and India. Fuji and Managi analyzed the relationship between CO₂ emissions and economic growth in different industries in OECD countries for the period 1970-2005. They confirmed the EKC hypothesis in some sectors such as paper, wood and construction. Zhang and Wang examined the relationship between CO₂ emissions resulting from energy consumption and growth rates for Jiangsu Region in the period 1995-2019. They revealed that CO₂ emissions are closely related to rapid economic growth. Omri et al., in their study conducted in 54 countries for the period 1990-2011, investigated the causality relationship between panel data set and CO₂ emissions, foreign direct investment and economic growth. They identified a unidirectional causality relationship from CO₂ emissions to economic growth. Iqbal et al. investigated the impact of CO₂ emissions, renewable energy consumption, foreign direct investments and exports on economic growth in BRICS (Brazil, Russia, India, China, Republic of South Africa) countries with data for the period 2000-2018. As a result of the model estimation, they found that carbon emissions have a positive effect on economic growth in the long term. According to the causality results, it was stated that there is a bidirectional relationship between CO₂ emissions and economic growth.

Environmental economists and policy makers have emphasized the need to replace conventional energy consumption with renewable energy sources for sustainable economic growth. In recent years, renewable energy growth has been encouraged by government-supported projects such as tax breaks and grants. Thanks to cost competition, energy production costs have been reduced. In the scenario created by the International Energy Agency (IEA), the share of renewable energy in electricity production will increase by 39% in 2050 (production was 18.3% in 2002). Thus, reducing worldwide CO₂ emissions by 50% will reduce global temperatures by 2050. The literature on the rapid development of renewable energy and its impact on environmental quality and economic growth is quite rich (Al-Mulali et al.; Apergis and Payne; Moutinho and Robaina; Kahia et al.; Shahbaz et al., “The effect”). The results of empirical studies between renewable energy and CO₂ emissions are evaluated in three different groups. In the first group, there is a one-way causality relationship from renewable energy to CO₂ emissions (Apergis et al.; Zeb et al.; Jaforullah and King; Bilgili et al.; Bélaïd and Youssef), in the second group, there is a causality relationship from CO₂ to renewable energy (Menyah and Wolde – Rufael; Lin and Moubarak; Sebri and Ben-Salha), and the third group is the studies in which there is a bidirectional causality relationship (Apergis and Payne; Dogan and Seker; Jebli et al.). Urbanization and industrialization also have significant effects on CO₂ emissions. There is a rich literature showing the positive impact of these two variables on CO₂ emissions (Shahbaz et al., “Industrialization”; Li and Lin; Raheem and Ogebe; Liu and Bae; Mahmood et al.; Musa et al.; Mentel et al.; Sikder et al.). On the other hand, there are also studies suggesting that there is no significant relationship between urbanization and industrialization variables and CO₂ emissions (Hossain; Xu and Lin; Dong et al.). One of the variables that significantly affects CO₂ emissions is agricultural productivity. Rapid agricultural development and increased mechanization in agriculture are seen as one of the important factors that increase CO₂ emissions (Xiong et al.; Baumann et al.; Rehman et al.; Raihan, Li et al.; Wang et al.).

One of the main reasons why the global climate system has changed since the industrial revolution is the rapidly increasing CO₂ emissions resulting from deforestation and degradation of forest areas. The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) reported that land use, land use change

and forestry contribute approximately 17% of annual global greenhouse gas emissions. There are a limited number of studies in the literature that specifically investigate the dynamic effect between forest areas and CO₂ emissions. Begum et al. determined the dynamic effects of forestland on economic growth and CO₂ emissions in Malaysia between 1990 and 2016. Study findings showed that economic growth and deforested area have a negative impact on Malaysia's carbon emissions. Raihan and Tuspekova investigated the dynamic effects of economic growth, renewable energy use, urbanization, industrialization, tourism, agricultural productivity and forest areas on CO₂ emissions in Thailand with 1990-2019 data. As a result of the research, the coefficient of forest area is negative and significant, which means that increasing the forest area by 1% is associated with a 3.86% decrease in CO₂ emissions. Waheed et al. reported the negative effects of renewable energy use and forest area on CO₂ emissions in their study with 1990-2014 data in Pakistan. Using panel data from 86 different countries between 1990 and 2014, Parajuli et al. established a negative relationship between forest areas and CO₂ emissions.

Methodology

In this study, the dynamic effects of economic growth, renewable energy use, urbanization, industrialization, agricultural productivity, and forest areas on CO₂ emissions in the member countries of the Organization of Turkish States between 1997 and 2019 were investigated. The panel data set was created using World Bank Development Indicator Statistics. While CO₂ emissions were used as the dependent variable in the study, Economic growth, renewable energy use, urbanization, industrialization, agricultural productivity and forest area size were also used as explanatory variables. The table below lists the data used in the study.

Table 1
Variables and Descriptions

Variables	Unit	Description	Abbreviation
CO ₂	Kiloton (kt)	CO ₂ emission	LCO ₂
GDP	At constant 2015 prices, dollars	Gross Domestic Product	LGDP
RNE	% of total energy consumption	Renewable energy consumption	RNE
URB	% of population	Urbanization	URB
IND	At constant 2015 prices, dollars	Industrialization (including construction and value added)	LIND
AVA	% of GDP	Agricultural Productivity (Agriculture, forestry and fishing, added value)	AVA
FA	Km ²	Forest area	LFA

Logarithmic forms of variables other than % values were used in the model.

Empirical Model Design

The aim of the research is to determine and analyze the relationships between CO₂ and economic growth, renewable energy consumption, urbanization, industrialization, agricultural productivity, and forest areas in the countries within the scope of the study. As a result of the analysis, policy recommendations will be presented to ensure environmental sustainability by reducing carbon dioxide emissions.

Equation (1) shows the equation used in the analysis of the study.

$$LCO2_t = \alpha_0 + \alpha_1 LGDP_t + \alpha_2 RNE_t + \alpha_3 URB_t + \alpha_4 LIND_t + \alpha_5 AVA_t + \alpha_6 LFA_t + \epsilon_t \quad (1)$$

In the equation, α_0 and ϵ_t represent the constant and error terms, respectively, while α_1 , α_2 , α_3 , α_4 , α_5 and α_6 represent the coefficients.

Empirical Findings and Discussion

Cross-sectional dependence and homogeneity between variables are important in the selection of econometric tests such as unit root and cointegration tests used in the analysis. For this reason, first of all, the cross-sectional relationship between countries was tested in the study.

The results of the slope homogeneity/heterogeneity coefficient are shown in Table 2. According to Δ and $\hat{\Delta}$ test statistics, the null hypothesis “Slope parameters are homogeneous” is rejected at the 1% significance level. In other words, slope parameters vary between horizontal sections and are heterogeneous.

Table 2
 Slope Heterogeneity Test

	Pesaran and Yamagata	
	Δ	$\hat{\Delta}$
$CO_2 = f(\text{GDP, RNE, URB, IND, AVA, FA})$	6.978*	8.640*

p-values, * significance level 1%

Essentially, in panel data, cross-sectional dependence (CD) shows the spillover effects of a shock from one country to another. If the established model has a CD problem and is ignored, the results will lead to biased predictions (Pesaran). Therefore, Equation 1 was calculated using the Breusch-Pagan LM test, Pesaran CD test, and Pesaran scaled LM test, respectively. The results of all relevant tests are given in Table 3. The results show a strong rejection of the null hypothesis of “cross-section independence” (except for Pessary Scaled LM).

Table 3
 Cross Section Dependency Test Results

	Breusch-Pagan LM (t-stat)	Pesaran CD (t-stat)	Pesaran-Scaled LM (t-stat)
$CO_2 = f(\text{GDP, RNE, URB, IND, AVA, FA})$	31.75 (0.0004) *	8.659 (0.0000) *	0.1152 (0.9083) ***

p-values, */*** significance values respectively 1% and 10%

The CIPS (Cross-Section Augmented IPS) test, a second-generation unit root test developed by Pesaran et al., is used to test the unit root hypothesis in a panel data set containing both cross-sectional dependence and serial correlation. This test is performed by extending the IPS (Im, Pesaran and Shin) test by adding the cross-sectional means of the dependent variable and its first difference to the IPS test. Cross-sectional averages help control

for cross-sectional dependence in the panel data set and take into account this dependence, which can mislead unit root test results. The unit root hypothesis is rejected if the absolute value of the test statistic is greater than the critical values obtained from the appropriate distribution. The results of the CIPS test are described in Table 4. If the test statistics in absolute value are lower than their critical values, then the null hypothesis of non-stationarity is accepted. The findings show that urbanization and renewable energy are stagnant at the level; it has been shown that carbon dioxide emissions, economic growth, industrialization, agricultural productivity, and forest areas are stationary at first difference. As a result, panel ARDL is required to ensure the existence of a possible long-term relationship between the variables used in the empirical model. The ARDL test results are shown in Table 5.

Table 4
 Second Generation Panel Unit Root Test (CIPS Testi)

	Level I(0)	1 st Difference I(1)
	Individual Intercept + Trend	Individual Intercept + Trend
CO ₂	-2.35017	-4.19275*
GDP	-2.53873	-4.57329*
RNE	-3.84302*	-4.91281*
URB	-3.71106*	-4.86231*
IND	-1.93907	-4.03662*
AVA	-1.44034	-5.29347*
FA	-1.87903	-3.72064*

p-values, */*** significance values respectively 1% and 10%, critical values respectively 1% and 5% -3.14 and -2.88

Table 5
 PMG Estimate of ARDL Model for CO₂ Emission

Variable	Long Term Estimation	
	Coefficient	Probability
GDP	1.5383	0.0013*
RNE	-0.0372	0.0000*
URB	0.0133	0.6431
IND	-0.7507	0.0014*
AVA	0.0261	0.0002*
FA	-8.2348	0.0000*
Short Term Estimation		
ΔGDP	-2.568	0.0265**
ΔRNE	-0.047	0.1864
ΔURB	0.818	0.1717
ΔIND	1.488	0.0084**
ΔAVA	-0.018	0.2775
ΔFA	4.2742	0.5409
ECM(-1)	-0.842000	0.0000*

p-values, significance values respectively 1% and 5%

In the equation considered within the scope of the study, except for urbanization and renewable energy use, I(0) and other variables are stationary at the first difference I(1).

In the study, ARDL results are given for both short and long term results. All long-term coefficients (except URB) were found to be statistically significant. It has been found that GDP and AVA increase CO₂, while RNE, IND and FA reduce CO₂ in the long term.

However, a 1% increase in FA, IND, RNE will reduce CO₂ by 8.23%, 0.75% and 0.03% respectively in the long run. The relationship between these three variables and CO₂ shows results consistent with the general trend, as evaluated in detail in the literature section. Increases in each variable will

have positive effects on reducing CO₂ emissions. A 1% increase in GDP and AVA will increase CO₂ by 1.54% and 0.03% respectively in the long run. If an increase in a country's national income increases CO₂ emissions in the long term but reduces CO₂ emissions in the short term, then a careful evaluation should be made in terms of the environment. Study findings regarding AVA are also compatible with the general trend in the literature. While GDP has a negative impact on CO₂ emissions in the short term, it creates CO₂ increasing effects in the long term. In the short term, a country can adopt environmentally friendly practices through economic growth, thereby reducing CO₂ emissions. However, in the long term, economic growth may increase consumption, transportation, and industrial activities, which may increase CO₂ emissions. Therefore, with the economic growth of a country, the adoption of environmentally friendly practices and environmental sustainability need to be taken into consideration. This could include practices such as investing in renewable energy sources, improving energy efficiency, reducing greenhouse gas emissions, promoting recycling and working towards sustainable development goals. As a result, a country's economic growth, along with adopting environmentally friendly practices in the short term, can increase CO₂ emissions in the long term. Therefore, adopting environmentally friendly practices and ensuring sustainability should be considered as an important part of economic growth. In the long run, GDP's increase in CO₂ emissions may be due to increased fossil fuel consumption. In this case, it can be said that the economies of the countries subject to the study are still dependent on fossil fuels. The share of fossil fuel energy consumption in the total energy consumption of the countries covered in the study as of 2013 is given respectively (98.21, 88.16, 72.21, 99.19, 97.74) (World Bank Database).

It is known that agricultural production activities, especially industrial agriculture, cause greenhouse gas emissions due to reasons such as intense energy consumption, fertilizer use and deforestation. This situation shows that the agricultural sector should be managed in a sustainable way. The agricultural sector plays a fundamental role in feeding the world population and ensures food security. However, it also causes negative effects on the environment. Therefore, the agricultural sector should adopt environmentally friendly practices and develop innovative solutions for sustainable agricultural management. These solutions include practices

that protect the environment, such as organic farming, sustainable farming techniques, the use of renewable energy and recycling agricultural waste.

The growth of forests can reduce the amount of carbon dioxide in the atmosphere. This shows that protecting and reforesting forest areas plays an important role in combating climate change. Forests not only absorb carbon but also provide other ecosystem services such as biodiversity, water cycling and preventing soil erosion.

Industrial activities can cause intense carbon emissions, especially in sectors such as energy, transportation and production. Therefore, the industrial sector must make intense efforts to protect the environment, especially in the short term. In the long term, innovations in the industrial sector, the use of environmentally friendly technologies, energy efficiency and the transition to renewable energy sources can reduce carbon emissions. However, this transformation process takes time, and increasing carbon emissions in the short term is the starting point of this process. Therefore, the industrial sector must adopt temporary solutions to protect the environment in the short term, such as energy efficiency, recycling and waste management. At the same time, investments should be made to transition to environmentally friendly technologies and renewable energy sources in the long term. As a result, when the added value of the industry is calculated as a percentage of its national income and it is determined that it increases carbon emissions in the short term but can reduce it in the long term, in this case, the industrial sector should try to protect the environment with temporary solutions in the short term and at the same time, efforts should be made to transition to environmentally friendly technologies in the long term.

If a country increases its share of energy production by using renewable energy sources, this can reduce CO₂ emissions in the long term. Therefore, the use of renewable energy sources is an important step towards sustainable development goals. Renewable energy sources produce less greenhouse gas emissions than fossil fuels and therefore help create a low-carbon energy sector. This helps slow climate change by reducing the concentration of CO₂ in the atmosphere. The use of renewable energy sources provides many advantages. For example, renewable energy sources can help increase local employment, ensure the security of energy supply and reduce energy bills. As a result, the use of renewable energy sources can contribute to

environmental sustainability by reducing CO₂ emissions in the long term. Therefore, it is important to invest in renewable energy sources, increase energy efficiency and work towards sustainable development goals.

Variables that are effective in the short term are IND and GDP. In the short term, a 1% increase in GDP will reduce CO₂ emissions by 2.6%, while a 1% increase in IND will increase CO₂ emissions by 1.49%.

Looking at the short-term analysis, the coefficient of the error correction term was also found to be negative and statistically significant (-0.84). This means that the short-term deviations between the series moving together in the long term disappear and the series converge to the long-term equilibrium value again. That is, the coefficient value of -0.84 means that approximately 0.84% of the deviations from long-term equilibrium are corrected in each period.

Conclusion

Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan and Türkiye, which are members of the Organization of Turkic States, have had significant impacts on economic growth, renewable energy use, urbanization, industrialization, agricultural productivity and CO₂ emissions of forest areas in recent years. The economic growth rate of these countries has been quite high in recent years. However, this growth also comes with environmental problems. However, the environmental awareness of these countries is increasing, and the use of renewable energy is becoming widespread.

In this study, the effects of factors affecting CO₂ emissions as environmental variables were examined. According to the long-term results obtained, it has been determined that economic growth and agricultural productivity variables increase CO₂ emissions. Economic growth and agricultural activities increase CO₂ emissions, making it difficult for governments to achieve sustainable development goals. Therefore, governments must adopt a range of policies and measures to reduce CO₂ emissions while maintaining economic growth and agricultural activities. One of these could be investing in renewable energy sources. Renewable energy sources can reduce CO₂ emissions by replacing fossil fuels. Governments can provide appropriate regulations, incentives, and tax breaks to encourage the use of renewable energy sources. Additionally, increasing energy efficiency is also an effective method to reduce CO₂ emissions. Governments can encourage the

insulation of buildings, the use of more efficient vehicles, and the adoption of energy-saving lighting systems to increase energy efficiency. There are many methods to reduce CO₂ emissions resulting from agricultural activities. For example, practices such as sustainable agricultural practices, organic farming, water management, and soil conservation can reduce CO₂ emissions. Governments can provide appropriate regulations and incentives to farmers to encourage these practices.

The study also found that the use of renewable energy resources, industrialization and forest areas reduce CO₂ emissions in the long term. These findings suggest that policy makers and decision makers should focus on these areas to ensure environmental sustainability. Additionally, this study can be used as an important source of guidance by showing the potential of renewable energy sources and forests when creating strategies to combat climate change. However, the use of renewable energy sources alone is not sufficient to reduce greenhouse gas emissions. Policymakers and industries need to take decisive action. These include increasing energy efficiency, phasing out fossil fuels and investing in carbon-neutral technologies. In conclusion, this study has shown that the use of renewable energy sources plays an important role in reducing CO₂ emissions. However, this alone is not enough, and policymakers and industries need to work together. Taking these steps will ensure significant progress in the fight against climate change. However, in the short-term analysis results, it was determined that industrialization increased CO₂. Since most of the energy used in the industrialization process is obtained from fossil fuels, it may cause CO₂ emissions to increase in the short term. For this reason, it is important not only to use more sustainable production methods in the industrialization process, but also to direct energy resources to renewable energy sources. In this case, it is recommended that governments support companies that apply sustainable production methods, save energy, and implement policies that reduce the use of fossil fuels.

Contribution Rate Statement

The authors' contribution rates in this study are equal.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study. There is no conflict of interest between the authors.

References

- Al-Mulali, Usama, et al. "Estimating the Environment Kuznets Curve Hypothesis: Evidence from Latin America and the Caribbean Countries." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 50, 2015, pp. 918-924.
- Apergis, Nicholas, et al. "On the Causal Dynamics between Emissions, Nuclear Energy, Renewable Energy, and Economic Growth." *Ecological Economics*, vol. 69, no. 11, 2010, pp. 2255-2260.
- Apergis, Nicholas, and James E. Payne. "Renewable Energy, Output, CO2 Emissions, and Fossil Fuel Prices in Central America: Evidence from a Nonlinear Panel Smooth Transition Vector Error Correction." *Energy Economics*, vol. 42, 2014, pp. 226-232.
- Azomahou, Theophile, et al. "Economic Development and CO2 Emissions: A Nonparametric Panel Approach." *Journal of Public Economics*, vol. 90, no. 6-7, 2006, pp. 1347-1363.
- Baumann, Matthias, et al. "Carbon Emissions from Agricultural Expansion and Intensification in the Chaco." *Global Change Biology*, vol. 23, no.5, 2017, pp. 1902-1916.
- Begum, Rawshan Ara, et al. "Dynamic Impacts of Economic Growth and Forested Area on Carbon Dioxide Emissions in Malaysia." *Sustainability*, vol. 12, no. 22, 2020, <https://doi.org/10.3390/su12229375>.
- Bélaïd, Fateh, and Meriem Youssef. "Environmental Degradation, Renewable and Non-Renewable Electricity Consumption, and Economic Growth: Assessing the Evidence from Algeria." *Energy Policy*, vol. 102, 2017, pp. 277-287.
- Bengochea-Morancho, Aurelia, et al. "Economic Growth and CO2 Emissions in the European Union." *Environmental and Resource Economics*, vol. 19, 2001, pp. 165-172.
- Bilgili, Faik, et.al. "The Dynamic Impact of Renewable Energy Consumption on CO2 Emissions: A Revisited Environmental Kuznets Curve Approach." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 54, 2016, pp. 838-845.
- Cialani, Catia. "Economic Growth and Environmental Quality: An Econometric and a Decomposition Analysis." *Management of Environmental Quality: An International Journal*, vol. 18, no. 5, 2007, pp. 568-577.
- De Bruyn, Sander M. "Explaining the Environmental Kuznets Curve: Structural Change and International Agreements in Reducing Sulphur Emissions." *Environment and Development Economics*, vol. 2, no. 4, 1997, pp. 485-503
- Deloitte. "Cop206 Zirvesi Çıktıları." 24 August 2023, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/risk/COP26-zirvesi-ciktilari.pdf>.

- Dogan, Eyup, and Fahri Seker. "Determinants of CO2 Emissions in the European Union: The Role of Renewable and Non-Renewable Energy." *Renewable Energy*, vol. 94, 2016, pp. 429-439.
- Dong, Feng, et al. "The Process of Peak CO2 Emissions in Developed Economies: A Perspective of Industrialization and Urbanization." *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 141, 2019, pp. 61-75.
- EDGAR. "European Commission, Emissions Database for Global Atmospheric Research." 2023, https://edgar.jrc.ec.europa.eu/report_2023.
- EPA. "Global Greenhouse Gas Overview." 24 August 2023, <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data>.
- EU4Climate. "Azerbaijan." 31 March 2023, <https://eu4climate.eu/azerbaijan/>.
- Franklin, Rachel S., and Matthias Ruth. "Growing Up and Cleaning Up: The Environmental Kuznets Curve Redux." *Applied Geography*, vol. 32, no. 1, 2012, pp. 29-39.
- Friedl, Birgit, and Michael Getzner. "Determinants of CO2 Emissions in a Small Open Economy." *Ecological Economics*, vol. 45, no. 1, 2003, pp. 133-148.
- Fujii, Hidemichi, and Shunsuke Managi. "Which Industry is Greener? An Empirical Study of Nine Industries in OECD Countries." *Energy Policy*, vol. 57, 2013, pp. 381-388.
- Goldstein, Joshua S., and John C. Pevehouse. *Uluslararası İlişkiler*. Trans. Özdemir, Haluk, Tarcan Matbaası, 2015.
- Halıcıoğlu, Ferda. "An Econometric Study of CO2 Emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Türkiye." *Energy Policy*, vol. 37, no. 3, 2009, pp. 1156-1164.
- Holtz-Eakin, Douglas, and Thomas M. Selden. "Stoking the Fires? CO2 Emissions and Economic Growth." *Journal of Public Economics*, vol. 57, no. 1, 1995, pp. 85-10
- Hossain, Md Sharif. "Panel Estimation for CO2 Emissions, Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness and Urbanization Of Newly Industrialized Countries." *Energy Policy*, vol. 39, no. 11, 2011, pp. 6991-6999.
- Iqbal, Amir, et al. "Investigating the Nexus between CO2 Emissions, Renewable Energy Consumption, FDI, Exports and Economic Growth: Evidence from BRICS Countries." *Environment, Development and Sustainability*, vol. 25, no. 3, 2023, pp. 2234-2263.
- Im, Kyung So, M. Hashem Pesaran, and Yongcheol Shin. "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels." *Journal of Econometrics*, vol. 115, no. 1, 2003, pp. 53-74.

- Jaforullah, Mohammad, and Alan King. "Does the Use of Renewable Energy Sources Mitigate CO₂ Emissions? A Reassessment of the US Evidence." *Energy Economics*, vol. 49, 2015, pp. 711-717.
- Jayanthakumaran, Kankesu, et al. "CO₂ Emissions, Energy Consumption, Trade and Income: A Comparative Analysis of China and India." *Energy Policy*, vol. 42, 2012, pp. 450-460.
- Jebli, Mehdi Ben, et al. "Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis: The Role of Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Trade in OECD Countries." *Ecological Indicators*, vol. 60, 2016, pp. 824-831.
- Kahia, Montassar, et al. "Impact of Renewable and Non-Renewable Energy Consumption on Economic Growth: New Evidence from the MENA Net Oil Exporting Countries (NOECs)." *Energy*, vol. 116, 2016, pp. 102-115.
- Li, Dongxue, et al. "Bio-straw Resource Recycling Systems: Agricultural Productivity and Green Development." *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 190, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2022.106844>.
- Li, Ke, and Boqiang Lin. "Impacts of Urbanization and Industrialization on Energy Consumption/CO₂ Emissions: Does the Level of Development Matter?" *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 52, 2015, pp. 1107-1122.
- Lin, Boqiang, and Mohamed Moubarak. "Renewable Energy Consumption–economic Growth Nexus for China." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 40, 2014, pp. 111-117.
- Liu, Xuyi, and Junghan Bae. "Urbanization and Industrialization Impact of CO₂ Emissions in China." *Journal of Cleaner Production*, vol. 172, 2018, pp. 178-186.
- Lo, S. F., et al. "Taking CO₂ Emissions into a Country's Productivity Change: The Asian Growth Experience." *The International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, vol. 12, no. 3, 2025, pp. 279-290.
- Mahmood, Haider, et al. "Industrialization, Urbanization and CO₂ Emissions in Saudi Arabia: Asymmetry Analysis." *Energy Reports*, vol. 6, 2020, pp. 1553-1560.
- Mentel, Urszula, et al. "Industrialization and CO₂ Emissions in Sub-Saharan Africa: The Mitigating Role of Renewable Electricity." *Energies*, vol. 15, no. 3, 2022, <https://doi.org/10.3390/en15030946>.
- Menyah, Kojo, and Yemane Wolde-Rufael. "CO₂ Emissions, Nuclear Energy, Renewable Energy and Economic Growth in the US." *Energy Policy*, vol. 38, no. 6, 2010, pp. 2911-2915.
- Moutinho, Victor, and Margarita Robaina. "Is the Share of Renewable Energy Sources Determining the CO₂ kWh and Income Relation in Electricity Generation?" *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 65, 2016, pp. 902-914.

- Musa, Kabiru Saidu, et al. "The Causality between Urbanization, Industrialization and CO₂ Emissions in Nigeria: Evidence from Toda and Yamamoto Approach." *Energy Economics Letters*, vol. 8, no. 1, 2021, pp. 1-14.
- NDC. "Azerbaijan." 2023, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-10/Second%20NDC_Azerbaijan_ENG_Final%20%281%29.pdf.
- NDC "Kazakhstan." 2023, https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-06/12updated%20NDC%20KAZ_Gov%20Decree313_19042023_en_cover%20page.pdf.
- NDC. "Kyrgyzstan." 2023, <https://climatepromise.undp.org/what-we-do/where-we-work/kyrgyz-republic>.
- NDC. "Uzbekistan." 2023, <https://climatepromise.undp.org/what-we-do/where-we-work/uzbekistan>.
- NDC. "Türkiye." 2023, <https://climatepromise.undp.org/what-we-do/where-we-work/turkiye>.
- Omri, Anis, et al. "Causal Interactions between CO₂ Emissions, FDI, and Economic Growth: Evidence from Dynamic Simultaneous-Equation Models." *Economic Modelling*, vol. 42, 2014, pp. 382-389.
- Parajuli, Rajan, et al. "Incorporating Forests, Agriculture, and Energy Consumption in the Framework of the Environmental Kuznets Curve: A Dynamic Panel Data Approach." *Sustainability*, vol. 11, no. 9, 2019, <https://doi.org/10.3390/su11092688>.
- Pesaran, M. Hashem. "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence." *Journal of Applied Econometrics*, vol. 22, no. 2, 2007, pp. 265-312.
- Pesaran, M. Hashem, and Takashi Yamagata. "Testing Slope Homogeneity in Large Panels." *Journal of Econometrics*, vol. 142, no. 1, 2008, pp. 50-93.
- Raheem, Ibrahim Dolapo, and Joseph O. Ogebe. "CO₂ Emissions, Urbanization and Industrialization: Evidence from a Direct and Indirect Heterogeneous Panel Analysis." *Management of Environmental Quality: An International Journal*, vol. 28, no. 6, 2017, pp. 851-867.
- Raihan, Asif, and Almagul Tuspekova. "Nexus between Economic Growth, Energy Use, Agricultural Productivity, and Carbon Dioxide Emissions: New Evidence from Nepal." *Energy Nexus*, vol. 7, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.nexus.2022.100113>.
- REdiCAP. "Report from the Regional Dialogue on Carbon Pricing (REdiCAP) in Central Asia." 25-26 February 2021.
- Rehman, Abdul, et al. "Carbonization and Agricultural Productivity in Bhutan: Investigating the Impact of Crops Production, Fertilizer Usage, and

- Employment on CO₂ Emissions." *Journal of Cleaner Production*, vol. 375, 2022, 134178.
- Sebri, Maamar, and Ousama Ben-Salha. "On the Causal Dynamics between Economic Growth, Renewable Energy Consumption, CO₂ Emissions and Trade Openness: Fresh Evidence from BRICS Countries." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 39, 2014, pp. 14-23.
- Shahbaz, Muhammad, et al. "Industrialization, electricity Consumption and CO₂ Emissions in Bangladesh." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 31, 2014, pp. 575-586.
- Shahbaz, Muhammad, et al. "The Effect of Renewable Energy Consumption on Economic Growth: Evidence from the Renewable Energy Country Attractive Index." *Energy*, vol. 207, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.118162>.
- Sharma, Susan Sunila. "Determinants of Carbon Dioxide Emissions: Empirical Evidence from 69 Countries." *Applied Energy*, vol. 88, no.1, 2011, pp. 376-382.
- Sikder, Mukut, et al. "The Integrated Impact of GDP Growth, Industrialization, Energy Use, And Urbanization on CO₂ Emissions in Developing Countries: Evidence From The Panel ARDL Approach." *Science of the Total Environment*, vol. 837, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.155795>.
- Talu, Nuran, and Habip Kocaman. "Türkiye'de İklim Değişikliği ile Mücadelede Politikalar, Yasal ve Kurumsal Yapı." 8 Nisan 2026, http://www.iklimin.org/egitimmateryalleri/TR%20Pol_NT.pdf.
- Taskin, Fatma, and Osman Zaim. "Searching for a Kuznets Curve in Environmental Efficiency Using Kernel Estimation." *Economics Letters*, vol. 68, no. 2, 2000, pp. 217-223.
- TÜİK. "Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2020." 23 August 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2020-45862>.
- UNDP. "Partnership Actio on Green Economy." 2023, <https://www.undp.org/kyrgyzstan/projects/partnership-actions-green-economy>.
- Waheed, Rida, et al. "Forest, Agriculture, Renewable Energy, and CO₂ Emission." *Journal of Cleaner Production*, vol. 172, 2018, pp. 4231-4238.
- Wang, DanHui, et al. "Nexus between Agriculture Productivity and Carbon Emissions a Moderating Role of Transportation; Evidence from China." *Frontiers in Environmental Science*, vol. 10, 2023, <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1065000>.
- Xiong, Chuanhe, et al. "The Relationship between Agricultural Carbon Emissions and Agricultural Economic Growth and Policy Recommendations of a

- Low-carbon Agriculture Economy.” *Polish Journal of Environmental Studies*, vol. 25, no. 5, 2016, pp. 2187-2195.
- Xu, Bin, and Boqiang Lin. “How Industrialization and Urbanization Process Impacts on CO2 Emissions in China: Evidence from nonparametric Additive Regression Models.” *Energy Economics*, vol. 48, 2015, pp. 188-202.
- Yang, Hao-Yen. “A Note on the Causal Relationship between Energy and GDP in Taiwan.” *Energy Economics*, vol. 22, no. 3, 2000, pp. 309-317.
- Zeb, Raheel, et al. “Causal Links between Renewable Energy, Environmental Degradation and Economic Growth in Selected SAARC Countries: Progress towards Green Economy.” *Renewable Energy*, vol. 71, 2014, pp. 123-132.
- Zhang, Ming, and Wenwen Wang. “Decouple Indicators on the CO2 Emission-economic Growth Linkage: The Jiangsu Province Case.” *Ecological Indicators*, vol. 32, 2013, pp. 239-244.

Araştırma Makalesi / Research Article

Turkish Single-Mother Families in Germany: Support Systems and Acculturation Orientations*

Melike Boztilki**

İsmail Barış***

Abstract

Turkish diaspora families in Europe maintain strong family structures and intergenerational ties, which facilitate the transmission of cultural values to future generations. However, they are not immune to the broader transformations and challenges reshaping family life worldwide. This study aims to examine the impact of family transformation on the Turkish diaspora in Germany, with a particular focus on single-mother households. Based on qualitative interviews with fifteen Turkish immigrant women who became single parents due to divorce, the study identifies the key challenges and needs of these families and analyzes the support systems they engage with to address them. Findings show that single mothers primarily require guidance, housing, and educational support for their children. They initially rely on immediate social networks and later on Turkish community networks and associations, yet this process often produces feelings of exclusion and unmet expectations. In contrast, German institutions and society are evaluated more positively due to their respect for individual boundaries and the support they provide. These experiences play an important role in shaping women's acculturation orientations in child-rearing practices.

Keywords

Turkish diaspora, Germany, immigrant women, single-mother family, acculturation orientations.

* Date of Arrival: 20 September 2024 – Date of Acceptance: 30 October 2025

Citation: Boztilki, Melike, and İsmail Barış. "Turkish Single-Mother Families in Germany: Support Systems and Acculturation Orientations." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 101-132, <https://doi.org/10.12995/bilig.8363>.

** Corresponding author; Assoc. Prof. Dr., Health Sciences University, Hamidiye Faculty of Health Sciences, Department of Social Work – Istanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0002-7892-3847, mboztilki@gmail.com

*** Professor, Uskudar University, Faculty of Health Sciences, Department of Social Work – Istanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-8371-1243, ismail.baris@uskudar.edu.tr

Almanya'daki Türk Tek Anneli Aileler: Destek Sistemleri ve Kültürleşme Oryantasyonları*

Melike Boztilki**

İsmail Barış***

Öz

Avrupa'daki Türk diasporası aileleri, güçlü aile yapıları ve kuşaklar arası bağları sayesinde kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarımını kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, bu aileler dünya genelinde aile yaşamını yeniden şekillendiren dönüşümler ve beraberinde gelen zorluklardan muaf değildir. Bu çalışma, özellikle tek anneli ailelere odaklanarak Almanya'daki Türk kökenli ailelerde yaşanan dönüşümün yansımalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Boşanma sonrası tek ebeveyn olan on beş Türk göçmen kadınla gerçekleştirilen nitel görüşmelere dayanan araştırma, bu ailelerin temel ihtiyaç ve zorluk alanlarını belirlemede ve başvurulacak destek sistemlerini analiz etmektedir. Bulgular, tek annelerin öncelikle rehberlik, barınma ve çocukları için eğitim desteğine ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Kadınlar bu ihtiyaçları karşılamak için önce yakın sosyal ağlarına, ardından Türk topluluk ağları ve derneklerine başvurmaktadır. Ancak bu süreç çoğu zaman dışlanma duygusu ve beklentilerin karşılanmamasıyla sonuçlanmaktadır. Buna karşılık, Alman kurumları ve toplumu, bireysel sınırlara gösterdikleri saygı ve sağladıkları destekler nedeniyle daha olumlu değerlendirilmektedir. Bu deneyimler, kadınların çocuk yetiştirme pratiklerinde benimsedikleri kültürel uyum oryantasyonlarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türk diasporası, Almanya, göçmen kadın, tek anneli aile, kültürleşme oryantasyonu.

* Geliş Tarihi: 20 Eylül 2024 – Kabul Tarihi: 30 Ekim 2025

Atıf: Boztilki, Melike, ve İsmail Barış. "Turkish Single-Mother Families in Germany: Support Systems and Acculturation Orientations." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 101-132, <https://doi.org/10.12995/bilig.8363>.

** Sorumlu yazar; Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0002-7892-3847, mboztilki@gmail.com

***Prof. Dr., Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü – İstanbul/Türkiye, ORCID: 0000-0001-8371-1243, ismail.baris@uskudar.edu.tr

Introduction

Recent diaspora policies of the Republic of Türkiye have been principally directed toward consolidating Turkish communities abroad through the preservation of their culture and identity. These efforts correspond to the expectations of Turkish populations, most notably in Germany, to support the preservation of their language and traditions and to ensure their intergenerational transmission. Families remain the foundational unit of social life and cultural transmission (Baykara-Krumme 22), as reflected in the growing emphasis on family-oriented social services that have constituted the core of diaspora support throughout the past decade. These services cover diverse initiatives, including the activities of the Turkish Islamic Union for Religious Affairs (DITIB), student scholarships, pre-school language programmes, and the establishment of attaché offices by the Ministry of Family and Social Services (Adar 14).

The role of the family in the diaspora becomes especially evident in the marital patterns of Turkish communities in Germany, where, despite over six decades of migration history, many families still favour spouses from Türkiye for their children. Early studies linked this tendency to the first generation's aspirations of eventual return, whereas later generations – though born and raised in Germany and with no intention of repatriation – have maintained the practice to a lesser extent. This continuity has been attributed to several factors: the perceived lack of suitable partners in the host society (Huschek et al. 245), family concerns about preserving values such as honour and dignity, and assumptions that women from Türkiye, due to their traditional upbringing, would more readily accept unpaid domestic roles (Erten 34; Atila-Demir 129; Bayraktar 15). Recent studies also reveal more instrumental motivations, as some families arrange marriages as a means of controlling sons who exhibit problematic behaviours such as addiction or infidelity (Taş and Subaşı 57). Despite evolving dynamics, the underlying objective of preserving cultural traditions and reinforcing ethnic identity across generations has remained a recurrent theme (Huschek et al. 245; Liversage 434; Timmerman 593).

Although marriage migration continues to constitute a prominent channel for cultural transmission, it simultaneously imposes considerable challenges on women. These vulnerabilities are especially pronounced among Turkish

marriage migrant women in Germany (Nauck 481; Atila-Demir 178; Zielke-Nadkarni 171). In many cases, marriage results in profound feelings of loneliness, arising from the physical separation from one's family in Türkiye as well as the scarcity of opportunities to form new social ties in the host country.

In this context, the prevailing family-centred structure of Turkish migrant communities frequently functions as a mechanism of cultural preservation, sustained through close-knit and inward-oriented social networks. While this structure fosters continuity of cultural values, it also exacerbates the risk of social isolation for those who remain on the margins of these networks for various reasons.

For women who decide to divorce, this structure often becomes a source of heightened vulnerability, as leaving a marriage may transform temporary hardship into long-term structural disadvantage. In addition to the elevated risk of poverty, divorced women are often subjected to stigmatisation and marginalisation, which further erodes the already fragile support systems available to them.

Turkish-origin families in Germany have lower divorce rates compared to the German majority population, and available data indicate that these rates have remained relatively stable over time. However, official statistics provide only a partial understanding of family stability and dissolution, as they do not include data on divorces involving individuals of Turkish descent who have acquired German citizenship (Statistisches Bundesamt [Destatis]). Furthermore, the prevalence of protracted legal procedures and enduring cultural stigmas surrounding divorce indicate that separation is often perceived as a measure of last resort, even in families whose relational and social functions have substantially eroded (Atila-Demir 87; Duman 25). Consequently, a comprehensive understanding of the transformation of the family institution within the diaspora requires an analytical perspective that transcends official statistics or commonly held assumptions regarding the family's role in the community.

In this respect, single-mother families represent a particularly insightful group through which such processes can be examined, as migrant single-mother households in the country are known to be disproportionately affected by

poverty and related risks (Maciejewski and Harder 20). A comprehensive understanding of the difficulties encountered by these families is crucial for fostering their well-being and functionality. Furthermore, it allows for a critical assessment of the extent to which Turkish community organisations and associations address their needs. From a broader perspective, these insights contribute to shaping Türkiye's broader diaspora-related objectives.

This study examines the experiences of Turkish women who migrated to Germany through marriage and raise their children as single mothers. Focusing on their journeys from the decision to divorce to their experiences as single mothers, the study explores both the vulnerabilities they face and the extent to which existing support systems meet their needs.

The Importance of Study

To date, only one study (Çoban) appears to have focused specifically on single-mother families within the Turkish community in Germany. Considering single-parent families as part of emerging social risks in Europe and considering both the rapid transformations in family structures and the multiple disadvantages faced by migrant single-parent families, the necessity of further research becomes apparent. By analysing these families across various contexts, such as income, integration, support systems, and coping strategies, this study aims to address this gap in the literature.

The study further examines the acculturation processes of Turkish children raised in single-mother families, highlighting the risks that arise when intergenerational ties weaken and social support systems prove insufficient. In doing so, it provides valuable insights for policymakers, social service providers, and educators concerned with the well-being and the maintenance of functionality of these families.

Study Aims and Questions

This study pursues two primary objectives. The first is to identify the immediate needs of single-mother women, particularly during and in the aftermath of the divorce, and to examine the systems with which they engage to address these needs. The study also evaluates the effectiveness of these systems based on the women's experiences. Accordingly, the study focuses on the following research questions: (1) *What are the fundamental needs of Turkish migrant women in Germany during and after divorce?* (2)

Which systems do they interact with to meet these needs? (3) What is the capacity of these systems to provide adequate support?

Many families regard the marriage of their sons to Turkish women as a strategy for preserving culture, intended to ensure the intergenerational transmission of cultural values. However, the dissolution of the family unit and the absence of the paternal figure in children's lives fundamentally contradict this traditional approach and may disrupt the intended continuity of cultural transmission. Building on this idea, the second objective of the study is to analyse the capacity for cultural transmission to children within single-mother immigrant families. Drawing on women's narratives, the study outlined the following questions in relation to this aim: (4) *What cultural transmission tendencies emerge among single-mother Turkish families in Germany?* and (5) *What factors shape these cultural transmission tendencies?*

Selection of Participants

The participants of this study were selected through purposive sampling. Participants were deemed eligible if they had been born in Türkiye, thereby being classified as first-generation migrants (Olczyk et al., 4), and had migrated to Germany through marriage, subsequently divorced, and were currently residing in Germany as single mothers. No restrictions were imposed in relation to participants' levels of education, employment or income. Similarly, neither the age of the participants nor the time elapsed since their divorce were considered exclusion criteria. This approach was adopted intentionally to explore potential variations in women's experiences across different migration cohorts and historical contexts.

Participant recruitment relied on several outreach strategies. A Turkish mosque community and a social pedagogue of Turkish origin working at a German non-governmental organisation (NGO) were informed about the study and asked to disseminate information about the study to potential participants. Furthermore, an announcement was posted in a local city Facebook group. A communication plan was established to facilitate direct contact between prospective participants and the researchers.

The final sample included fifteen women who shared several key characteristics: low income, lack of German language proficiency at the

time of migration, and having at least one child under the age of 18 at the time of divorce.

Ethical Considerations

The study was conducted in accordance with ethical standards and obtained approval from the Ethics Committee of Üsküdar University (Decision No: 61351342/020-122, 31 May 2024). The study was carried out in August 2024. Participation was entirely voluntary. All participants were provided with detailed information about the study and gave informed consent prior to data collection, including their approval for the audio recording of the interviews. To ensure confidentiality and protect participants’ privacy, pseudonyms (e.g., P1, P2) were assigned to participants and are used throughout the text.

Table 1
 Information on Participants

	Marriage Age	Education	Children	Children’s Age at Divorce	Years of Single-Motherhood	Sources of Income
P1	24	College degree	2	15, 13	18 years	Full-time job
P2	19	High school	3	8, 6, 1	6 years	Part-time job Social benefits
P3	27	Vocational school	2	11, 9	9 years	Part-time job Social benefits
P4	24	High school	4	15, 9, 11, 7	27 years	Social benefits
P5	27	Elementary school	2	11, 4	10 years	Social benefits
P6	16	Secondary school	1	1	20 years	Full-time job
P7	28	High school	1	4	8 years	Part-time job Social benefits
P8	26	Vocational school	2	5, 3	3 years	Social benefits
P9	17	Secondary school	2	16, 13	6 years	Part-time job Social benefits

P10	16	Secondary school	3	17, 16, 6	18 years	Part-time job
P11	25	High school	2	16, 14	3 years	Full-time job
P12	26	Secondary school	2	17, 9	14 years	Social benefits
P13	18	High school	3	12, 8, 7	5 years	Part-time job Social benefits
P14	22	High School	2	17, 15	4 years	Full-time job
P15	22	High school	5	15, 14, 11, 9, 2	6 years	Social benefits

Limitatitons of the Study

This study is subject to several limitations. First, it focuses specifically on marriage migrant single mothers, representing a distinct subgroup within the Turkish community in Germany. Second, owing to the qualitative methodology, the findings are based on participants’ subjective experiences and interpretations. Third, the research was conducted in Mannheim, where the specific characteristics and composition of the Turkish community may have influenced the women’s experiences. Consequently, the results cannot be generalized to all Turkish single mothers in Germany.

Although children growing up in single-parent families were an important focus of the research, their experiences were addressed indirectly through their mothers’ accounts rather than directly from the children themselves. This poses an additional limitation of the study.

Method

In the view of the sparse extant literature on Turkish single mothers in Germany, a qualitative approach was adopted as the most appropriate means of exploring their lived experiences. This approach provides in-depth insight into how individuals interpret and assign meaning to their experiences (Skinner et al. 165).

A descriptive study design was adopted to examine the challenges these women face in single-parenting, as well as the institutional and informal systems with which they interact. In addition, an interpretive lens was

applied to understand how participants make sense of their circumstances within the wider socio-cultural context.

To enhance the validity of the findings, data triangulation was employed through the inclusion of multiple perspectives. In addition to in-depth interviews with single mothers, informal and semi-structured conversations were conducted with key informants, including social pedagogues of Turkish origin, administrators of Turkish associations, and Turkish diplomatic officials. Informal conversations were also held with women from the Turkish mosque community, particularly following a women's branch meeting. These diverse interactions not only provided essential contextual background but also enabled the cross-check and enrichment of participants' narratives, thereby enhancing the analytical depth and reliability of the study.

The primary data were collected through semi-structured interviews, a method that allows flexibility in adapting questions to the context and the participant's responses. Interview questions were open-ended, non-directive, and formulated in accessible language. Interviews were conducted in locations chosen by the participants and lasted between 45 and 120 minutes. Following each interview, researchers jointly evaluated the conversation, and the findings occasionally influenced the questions asked in subsequent interviews throughout the study.

A sample of fifteen participants was deemed sufficient, as it allowed for a detailed exploration of the women's experiences. The group's shared characteristics such as comparable sociodemographic profiles and similar migratory and familial trajectories, further enhanced the sample's relevance to the study's objectives.

As the interviews progressed, it became evident that participants' experiences were shaped by multiple intersecting factors, including individual circumstances as well as broader social and historical contexts. Given the novelty of the research topic and questions, combined with the richness and complexity of the data, the use of predetermined themes was deemed inappropriate. Accordingly, a dynamic thematic analysis (Ozuem et al 10) was employed to enable a flexible and nuanced exploration of participants' lived experiences, while attending to the influence of contextual factors. Manual coding was employed to promote close familiarity with the data.

Initially, connections between the empirical material and the extant literature were explored. The dataset was subsequently segmented, coded, and categorized into themes. Each code was examined for consistency with both the empirical data and the theoretical framework. In the final phase, themes were interpreted in relation to the study questions, relevant literature, and the researchers’ analytical reflections. Divergent findings were explicitly acknowledged and contextualized.

Findings

The analysis identified two main themes, two sub-themes, and eight categories. The first theme, titled “Initial Needs” explores the most prevalent needs arising in the pre – and post-divorce periods and includes three sub-themes. The second theme, “Interaction with Systems,” examines the various systems with which the women engaged to address their needs as well as their evaluations of these systems’ effectiveness. This theme is divided into two sub-themes based on a systems approach. The first sub-theme, “Micro systems,” focuses on interactions with the women’s families of origin in Türkiye and their former husbands’ families in Germany, and it comprises two sub-themes. The second sub-theme, “Mezzo systems,” covers interactions with the Turkish community, religious groups, associations, and German local community, institutions, and professionals, and includes seven sub-themes.

Table 2
 Thematic Framework

Theme	Subthemes	Categories	Codes
1. Initial Needs Key needs and challenges immediately before and after divorce		Need for Legal and Practical Guidance	- Language barrier - Uncertainty and feeling trapped - Need for supportive guidance
		Need for Safe and Stable Housing	- Domestic violence and housing - Absence of family or friends to offer shelter - Negative impact of housing instability on children
		Need for Children’s Welfare and Academic Success	- Realistic parental awareness of children’s risks - Parental struggles without external support - Mother’s individual effort for children’s education

<p>2. Interaction with Systems Experiences interacting with various social systems and institutions before and after divorce, across micro and mezzo levels.</p>	<p>Micro Systems</p>	<p>Relations with Families of Origin in Türkiye</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Hiding marital problems from families in Türkiye - Improving relations after divorce - Support provided by families in Türkiye for children
		<p>Relations with Former In-Laws in Germany</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Information withheld by former in-laws - Minimal expectation of support from former in-laws - Unexpected support from sister-in-law
		<p>Experiences of Social Exclusion in the Turkish Community</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Critism, condemnation, exclusion - Bonding with other divorced women - Hiding divorce due to social stigma
		<p>Mezzo Systems</p>	<p>Engagement with Turkish Associations</p>
		<p>Engagement with German Public Institutions and Local Community</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Appreciation for respect of individual privacy - Barriers to accessing mental health services - Challenges in the education system

Initial Needs

The analysis indicated that, with very few exceptions, women experienced multiple needs throughout the pre – and post-divorce periods. By examining these needs, three sub-themes were determined. The first sub-theme “*Need for Legal and Practical Guidance*” highlights women’s need for timely, accessible, and culturally sensitive information and guidance when facing divorce-related decisions. The second sub-theme “*Need for Safe and Stable Housing*” underscores women’s urgent need for safe accommodation as a prerequisite for leaving abusive marriages and ensuring their and their children’s security. The third sub-theme “*Need for Children’s Welfare and Academic Success*” reflects women’s concerns about their children’s well-being, education, and long-term prospects following divorce.

Need for Legal and Practical Guidance

The most commonly reported problem among the participants, especially during the divorce procedures, was the language barrier and their insufficient knowledge of the legal system, institutions and processes. Accordingly, their initial need was for individuals or organisations that could assist them in overcoming the language barrier and their limited knowledge of legal matters.

P5 had to navigate the divorce process and its aftermath on her own. She recalled the numerous challenges she encountered after deciding to divorce, especially the uncertainty and lack of guidance in managing the legal and practical aspects of leaving an abusive marriage. She explained that she had been unable to leave the house for years because she did not know where to go, did not speak the language, and had no financial resources, which left her feeling entirely trapped. When she eventually sought help, she reached out to Turkish associations and connected with people, contacted Turkish groups on social media, and appealed to Turkish members of the local council and politicians. However, she remained uncertain about where she could actually turn for support, remarking; *“All I was told was, ‘Go here, go there.’ Where could I go?”*

P4 reported that it took her four years to obtain the necessary information about the divorce process. Given the limited technology of the 1990s and her extraordinary efforts to conceal the divorce decision from the Turkish community, this was a considerable amount of time. In the current age of the internet and artificial intelligence, accessing information on any subject appears relatively effortless, which could imply a declining demand for information and guidance among women in similar circumstances. However, P13’s statements revealed that women’s need for information and guidance at this stage also reflected a deeper need for relational support from individuals perceived as close and capable of offering understanding and empathy in an unfamiliar social context. As P13 stated: *“I could find what I needed to know by searching the internet. In this foreign country, I needed a Turk who would understand me and guide me through all these difficult days.”*

P1, a social pedagogue and single mother, reported that during her extensive work with families, she had encountered many women who were unable to

initiate divorce proceedings due to a lack of legal knowledge. She explained that when these women noticed their former spouses' attempts to mislead and intimidate them, particularly regarding custody, their first step was to seek clear information about the divorce procedures and their legal rights.

Need for Safe and Stable Housing

For women who decided to leave, particularly those subjected to domestic violence, the availability of safe accommodation was the most critical need, as its absence prevented them from implementing their decision. If a restraining order was issued against the husband, these women gained some time to plan their departure from home. However, it was common for men to refuse to leave the house after the restraining order expired, even when they accepted the divorce. In such cases, the level of violence and threats typically increased.

Another group of women without social networks in Germany, such as P6 encountered even greater difficulties in finding accommodation. Her prolonged search for a suitable and safe place for herself and her daughter had a significant impact on their lives. Subjected to violence from the outset of her marriage, she fled the marital home at the age of 18 with her infant daughter and nowhere to go. Following a period of search, she was able to move in with her aunt in Germany. However, some time later, her aunt asked her to leave, claiming that she was setting a bad example for her unmarried daughters. This marked the beginning of a prolonged period of instability, involving frequent relocations and changes in employment for both her and her child.

Need for Children's Welfare and Academic Success

Being an immigrant, being raised in a family characterised by dysfunctional relationship and communication patterns, witnessing parental divorce, lacking access to vital social support networks are each potentially detrimental to children's identity development, mental health and educational success. The women interviewed demonstrated a realistic understanding of the risks faced by their children. However, it was also evident that they frequently had to cope with these challenges in the absence of external support. This struggle was particularly reflected in their narratives concerning their children's education, which emerged as a significant area of concern. A shared

objective among all participants was to protect their children's educational success from the adverse experiences they had endured. Nevertheless, the majority reported that their children's academic performance remained at a low or average level.

Almost all of the women reported that their ex-husbands and former in-laws had severed ties with their children following the divorce. In response to these circumstances, two primary objectives consistently emerged in the women's narratives: protecting their children from social isolation and fostering both a sense of belonging and the development of a stable social identity. Frequent references to goals such as ensuring their children's proficiency in Turkish and encouraging familiarity with their cultural and religious heritage can be interpreted as closely aligned with these objectives.

Interaction with Systems

The micro and mezzo systems within which women sought support before and after divorce shaped their experiences in complex and interconnected ways. The micro-level systems include women's relationships with their families of origin in Türkiye as well as with their former husbands' families in Germany. The mezzo-level systems encompass both community-based resources, such as the Turkish community, associations, and mosques and the broader structures of German society, including professionals, institutions, and societal attitudes. An analysis of these systems illuminates the multi-layered support networks, or the absence thereof, that shaped the women's capacity to cope with the challenges they encountered during and after divorce.

Micro Systems: Relations with Families of Origin in Türkiye

Although most women reported positive relationships with their families of origin prior to marriage, these ties often weakened following marriage. For some, the weakening of ties was attributable to the urgency of establishing a new life in a distant geographical location, while for others, it resulted from restrictions and prohibitions imposed by their husbands. In most instances, family visits were infrequent, largely due to the socio-economic constraints of the families.

The vast majority of women, apprehensive about potential reactions including criticism or attempts to dissuade them from divorcing, concealed

problems within their marriages from their families for years. For some, these apprehensions materialised. When P5 eventually disclosed to her family that she had been deceived and subjected to violence for years and now intended to seek a divorce, she faced opposition from her brother, who insisted that divorce was a sin. Similarly, when P4 returned to her father's home in Türkiye with her four children after deciding to divorce, she encountered such disapproval from her family that she chose to return to Germany within a few months.

Nevertheless, many women reported improved communication and more frequent visits to Türkiye following their divorces. This rekindling of ties restored the involvement of families of origin in the lives of both the women and their children. For instance, P1 stated that it would not have been possible for her to cope with the divorce process without the emotional support of her family. P2 described how her teenage son, who exhibits defiant behaviour, becomes calm only after video chats with his grandfather in Türkiye. Likewise, P3 attributed her son's emotional resilience and notable academic and athletic achievements to the strong relationships he developed with his uncles and cousins.

Micro Systems: Relations with Former In-Laws in Germany

While most of marriages had been arranged through acquaintances and within a short timeframe, the study revealed that former in-laws often concealed important information from the women both before and after the marriage, which likely had a detrimental impact on the marital relationship. This was the case for P2 and P13, who discovered only after marrying that their husbands were drug addicts. Despite such negative experiences, most women did not hold entirely unfavorable views of their former in-laws. Some described their ex-mothers-in-law as 'well-intentioned but passive women', noting that although they disapproved of their sons' behaviour, they were unable to intervene effectively. For instance, P6 reported that her close relationship with her mother-in-law did not translate into expectations of support, since the latter was herself exposed to violence perpetrated by both her husband and son.

In several accounts, former sisters-in-law emerged as unexpected sources of support. P3, for instance, was compelled to work full-time and without

pay in her husband's family business from the second day of her arrival in Germany. Socially isolated, denied language education, and subjected to severe partner violence, she recalled her former sister-in-law's words as the only support she received from the family: *'Please put everything in this shop (a jewelry) in a bag and leave. Don't put up with the evil this man has done to you any longer.'*

Similarly, when P2 fled her husband's violence, her sister-in-law provided shelter for her and her children, assisted her in finding a Turkish-speaking lawyer, and persuaded her to remain in Germany for the sake of her children. Likewise, when P1 left her abusive home, her sister-in-law accommodated her and her children in, on the condition that she would not return to her brother. For P1, who had left home with no financial resources, this refuge signified the beginning of her journey toward independence, during which she obtained a driving licence, found employment, and eventually reached a point where she achieved self-sufficiency.

In most cases, however, women's relationships with their former in-laws were severed after divorce, as the in-laws sought to preserve their ties with their sons or brothers. The former in-laws' contact with their grandchildren also significantly diminished, if not ceased entirely. Notably, in all cases where divorce was prompted by domestic violence, the children refused to maintain any relationship with their fathers or paternal relatives.

Mezzo Systems: Experiences of Social Exclusion in the Turkish Community

Women who migrated to Germany through marriage became integrated into their husbands' social networks; however, due to limited language proficiency and imposed restrictions, their social interactions largely remained confined to these circles. Even if these relationships had remained positive throughout the marriage, they tended to deteriorate once the decision to divorce was made. From that point onward, the women were often subjected to criticism, condemnation, and exclusion by individuals with whom they had previously maintained close ties. P15 described her experience as: *"The people I lived with for years, who used to call me 'yenge' (sister-in-law), suddenly stopped greeting me altogether."*

P13 expressed that a trend had emerged in recent years in response to the isolation experienced by women. She observed that many women perceived

themselves as socially excluded, leading them to form friendships primarily with other divorced Turkish women. As P13 remarked, this created a negative perception within the community, suggesting that women were encouraging each other to seek divorce even in otherwise stable marriages. It can be argued that her remarks are indicative of a broader reality, as community leaders and officials consulted during the study likewise asserted that women's divorces are attributed more to peer influence than to serious problems such as violence, infidelity, or harassment.

Mezzo Systems: Engagement with Turkish Associations

Women reported experiencing exclusion and criticism from Turkish associations after divorce, particularly when seeking employment or accommodation. P7 and P11 stated that they had been volunteering in Turkish associations for years, yet they received no support from their fellow volunteers when they went through divorce. P7 described experiencing social exclusion when seeking help, observing that others appeared to avoid her whenever she expressed a need. She added that even her request to post a notice on the bulletin board in search of housing had been denied.

For religious Turkish women, community-level relationships are largely centred around the mosque. Although these relationships were highly valued, it became evident that the women did not derive tangible benefits from the mosque community and the services it provided. P2 stated, "*Our community lacks the capacity to provide comprehensive support. We gather, we eat, and we talk about religious issues, but we cannot even talk about our problems, let alone solve them. There is no one to listen to us.*" P12 conveyed a particularly pessimistic view, explaining that she has deliberately concealed her divorce from the mosque congregation she had participated for years. This decision was motivated by her observation of the negative attitudes towards divorced women within the congregation. According to her, many other women likewise concealed their divorce to avoid stigmatization. Negative experiences with religious associations were also conveyed during the interviews. When P5 decided to abscond with her children, she contacted a Turkish religious organisation that provided boarding education for children during the summer months. She explained that she had expressed her need to save herself and rebuild her life. She intended to take her daughter with her; however, she considered it unsuitable for her son

to stay in a women's shelter, and therefore, she asked if he could stay with the other children for a month or two. However, she was informed that her son's grades were too low for him to be admitted into their course. "*On that difficult day, they turned me away for that reason. I had to take my son to the women's shelter.*"

To protect children from social isolation and to develop a sense of belonging, women often referred their children to Turkish associations, mosques, or religious communities.

Regardless of their lifestyles or worldviews, almost all the women who sent their children to Turkish language courses organised by associations agreed that the education provided in these settings was shaped by particular ideological agendas rather than focusing on language and cultural learning. P8, for instance, noted that regardless of the association she attended, the instructors attempted to impose their own ideological views rather than teaching Turkish language and culture. Similarly, P3 reported that her child, enrolled with sole purpose of learning Turkish, began chanting slogans and singing hymns within weeks, an outcome she regarded as entirely unacceptable.

With the exception of P3 and P10, both of whom reported having lost their religious beliefs due to the negative experiences they endured during their marriages and thus leading them to oppose religious education for their children, the religious education of children emerged as a matter of particular importance for most women. Although some women did not actively engage in religious practice themselves, they nonetheless expressed a desire for their children to learn about religion. In this context, children were typically enrolled in courses provided by Turkish mosques or Turkish community organisations.

The majority of women expressed positive views and feelings about the religious education their children received, particularly in mosques affiliated with institutional structures such as DITIB. However, serious concerns were raised when children attended religious groups operating outside formal institutional frameworks. P4 and P15 reported that they had sent their children to courses organised by different congregations motivated by the belief, '*they should learn to pray and read the Qur'an wherever they could.*'

However, the outcomes did not correspond with their initial expectations. P15 indicated that she chose to distance her children from religious-based organisations as her trust in such institutions had diminished in the aftermath of FETO (Fethullah Gülen Terrorist Organization)-related developments. P10's experience in this regard was among the most negative. Contrary to her preference, her son attended a Turkish mosque. However, following some negative experiences there, he distanced himself from the Turkish community and began attending a mosque affiliated with a different immigrant group. Over time, he became involved with radical groups, secretly left for Afghanistan, and lived there for years. During this time, P10 received no communication from her son. He has since returned, and they are now working to rebuild their relationship.

The lack of response from the Turkish community to women's requests for assistance in raising their children alone had severe consequences. P5 explained that, following her divorce, she sought support from both her own family and her ex-husband's family, but received none. She also turned to associations and mosques, appealing to anyone or any institution that might help her son struggling with profound loneliness. However, none of these efforts yielded results. Over time, her son became involved with troubled peers, experienced difficulties at school, and eventually dropped out. According to P5, he began using drugs during this period and continues to do so.

As a result of these experiences, some women developed negative attitudes toward the Turkish community and its associations. When asked whether she had received support from any Turkish organisation during the divorce process, P6 responded that, as long as the German state acted as her guarantor, she felt no need for additional support and would appeal to state institutions in case of emergency. Similarly, some women who had spent most of their lives in Türkiye appeared to have lost their sense of belonging to the Turkish community. P14, for instance, expressed feeling alienated from her own people due to the lack of support she experienced during her most difficult times.

Moreover, it appeared that several women had lost the motivation to raise their children with a specific cultural orientation. When asked about the cultural identity they wished to pass on to their children, many conveyed

indifferences, noting that the adaptation of either Turkish or German culture was of no particular significance to them. Others gave more explicit negative responses, such as P6: “*Why should I bring up my child according to the culture of people who leave me alone and stigmatise me because I am divorced?*”

Mezzo Systems: Engagement with German Public Institutions and Local Community

The majority of women expressed satisfaction with their current lives in Germany, citing the ease of living, access to social benefits, and the absence of restrictions on individual freedom as key factors. P7 noted that, unlike Turks, Germans appeared unconcerned with her marital status and refrained from judgement, shaming, or gossiping. Similarly, P14 explained that her old friends withdrew from her during the divorce process, causing considerable distress through their insinuations and behavior, whereas the support she needed came from her German colleagues. Overall, most women reported having no intention of returning to Türkiye.

Women’s engagement with German institutions and systems varied based on their individual experiences. Those who received services from professionals working with disadvantaged groups, such as Jugendamt staff, shelter workers, and social workers, generally expressed satisfaction. However, women who had been subjected to violence often continued to feel unsafe even after reporting incidents to the police and judicial authorities. P2 reported that she had filed twenty-seven criminal complaints against her ex-husband and restraining orders had been issued five times. Despite reporting to the police that he had threatened to kill her, she was informed that no measures could be taken. She further noted, based on conversations with women who are victims of violence in Türkiye and remarked that their situation in Germany was not significantly better than that of women in Türkiye.

Reflecting common experiences among those enduring contentious marriages and difficult divorces, many women utilized mental healthcare services. However, the majority reported being unable to fully benefit from these services due to two main reasons: language barriers and differing attitudes between themselves and professionals, especially regarding gender roles within marriage and family values. This divergence limited access to

services and revealed a significant shortcoming in professional interventions that claim to adopt a multicultural perspective.

The German education system has faced criticism for its inflexibility in addressing even minor problems among migrant children. For example, P6's daughter was expelled from every kindergarten she attended on account of behavioral problems and has been receiving psychiatric treatment since age six, including periods of inpatient care. She believes her daughter, who experienced frequent relocations during critical developmental years as her mother sought work and housing, faced disadvantages that were largely ignored. *"If there had been a German child in my daughter's place, I am sure things would have turned out differently."*

Only a few women described their children as "successful students," and in these cases, it became evident that such achievements were largely attributable to the women's extraordinary individual efforts. Following the divorce, P4 focused on integrating her children into German society, with a special emphasis on education, noting that she had devoted her entire life to securing their success. She explained that upon realizing her children were becoming increasingly difficult to manage while she was working, she decided to leave her job. She further noted that when her sons were in high school, she took them to university events to encourage them to pursue higher education and to help them build friendships within the university environment. P4 also described her awareness of the challenges immigrant children encounter and her persistent efforts to overcome them. She explained that, recognizing the propensity for immigrant children to be marginalized at the first indication of difficulty, she persistently on behalf of her children at school. To strengthen her position with school authorities, she even joined The Greens. P4 recalled that one day her daughter's teacher praised her German language skills, implicitly treating her as a foreigner with unexpectedly good language ability. *"I told her, 'My daughter is not a foreigner. She was born here, she will live here, and will be part of this society.'*

P3 and P12 described their strategy for supporting their children's academic success as maintaining a parental support system by fostering relationships with other parents in the classroom. P3 noted that her son's enrolment in a school with a substantial migrant student population proved advantageous in this regard.

Some accounts included positive examples of teachers who provided additional German language instruction or assumed additional responsibilities outside school hours to enhance children's academic performance. Such well-intentioned individual efforts partially mitigate the disappointment caused by the education system's non-inclusive approach toward immigrant children.

Discussion and Conclusion

The findings of this study support previous literature suggesting that marriage migrant women tend to have low educational attainment (Liversage 438; Taş 223-226). The majority of participants held secondary or high school diplomas, and several were elementary school graduates. Among the participants, only one held a university degree from Türkiye, which did not benefit her professionally due to lack of language skills and diploma recognition. Consequently, she was compelled to work in menial jobs that required no formal education. This finding is also consistent with existing literature on the status-reducing effects of international migration on women (Piper 7).

The employment data reflects both systemic barriers and childcare constraints. While four women were employed full-time, six worked part-time and five were unemployed. The absence of informal childcare was identified as a key barrier to workforce participation, particularly for women with young children, thereby confirming earlier observations by Milewski et al. (157).

Despite widespread reports of low emotional support and even abuse from former in-laws, participants' views were nuanced and did not uniformly condemn their ex-in-laws, unlike findings in similar studies (Erten 43; Atila-Demir 159). While former mothers-in-law, often from the first-generation, generally offered no support, several women received crucial emotional or practical help from sisters-in-law who belonged to the second or third generation. This corresponds with research indicating that immigrant women tend to become more open to social change over generations (Buz and Schönberg 34; Rittersberger-Tılıç and Güllüpinar 43).

The social relationships of migrant women, particularly those from countries where traditional gender roles prevail, are usually restricted to their husbands'

and in-laws' social circles. This can lead to a lack of social support, which is an important problem since being excluded from this network through divorce can result in complete isolation (Erez 26; Nauck 481). It is widely recognised that women in this study often encounter negative reactions from their social networks following a decision to divorce. In fact, these social networks are characterised not merely by the absence of support not only lack support, but by active exclusion of women.

In line with the literature (Erten 38; Arıdırı 101), the study's findings reveal that women's primary needs during the divorce process centered on overcoming language barriers through access to information and guidance. They further expressed multifaceted concerns regarding their children's well-being and future. In attempting to address these concerns, some initially turned to the Turkish community and its associations. However, the support provided often proved inadequate, as these associations appeared to lack both the understanding and the institutional capacity to respond effectively.

The women's statements regarding the absence of sufficient support from Turkish associations were unexpected, given the large number of Turkish associations in Germany, many of which claim to be active in the field of social services (Adıgüzel 15). These findings of the study can be interpreted in two ways. Firstly, this may indicate a lack of awareness within these associations concerning family-oriented problems and emerging social risks. Secondly, it may be posited that the services available to address these issues are not yet sufficiently comprehensive.

The perceived ideological bias of Turkish language and culture classes further reduced trust in associations, echoing Yağmur's (239) concern regarding the ideological capture of diaspora language education efforts.

Research indicates that immigrants relocating to countries with different dominant religions often turn to places of worship to preserve their cultural and religious identity and to cultivate a sense of belonging. In contexts marked by discrimination, particularly within official organizations, religious communities frequently serve as a refuge and source of support (Erez 32). Turkish mosques are significant spaces for many women of Turkish origin in Germany to sustain social relationships. Many participants reported that, despite receiving limited support, they continued to attend mosque

gatherings and benefited emotionally from these activities. However, the findings of this study indicate that mosque communities fail to adequately address the broader challenges faced by these women. As Burman, Smailes, and Chantler (344) argue, both Muslim and Jewish cultures typically avoid external involvement in family issues. This cultural norm makes it particularly difficult to address the problems of women experiencing domestic violence. Nonetheless, due to the scope, aims, and limitations of this study, no definitive conclusions can be drawn in this regard. Further research is needed to explore this issue in greater depth.

Women's perceptions of their interaction with German society varied depending on the level of engagement. In general, German society at the local level was viewed positively, particularly its non-discriminatory attitude toward divorced women. Younger women, in particular, expressed more favorable views. Interestingly, even women with limited contact with German society expressed satisfaction, which may reflect their positive experiences with social welfare institutions. More broadly, these accounts suggest that the women valued German society's respect for individual boundaries and privacy in interpersonal relationships, especially when juxtaposed with their feelings of disappointment regarding Turkish societal norms.

Women generally expressed positive views about German professionals working with disadvantaged groups. However, their assessments of various institutions and the professionals within them varied significantly. Consistent with existing research on migrant women, the most critical feedback, especially from those who experienced domestic violence, was directed toward the police and legal professionals. Women generally reported no difficulty in accessing mental health services; however, due to language barriers and cultural differences, they were often unable to make effective use of these services, a pattern also observed in previous studies (Bhuyan and Senturia 899; Guruge et al. 29).

The women interviewed demonstrated a strong commitment to securing their children's future, particularly with regard to education. Nonetheless, the women's accounts of their children's limited academic achievement resonate with finding in the extant literature concerning both single-parent families and immigrant children (Dronkers and Kalmijn, 11). Those who assessed their children's school performance positively were women who

had acquired sufficient German language skills during their residence in Germany. This ability enabled them to actively participate in educational processes and communicate effectively with the various stakeholders involved. A prominent theme in their narratives is the proactive strategies they employed to protect their children from potential discriminatory practices within the school system. These strategies varied widely, ranging from actively engaging with school administration, teachers, and other parents to joining political parties to strengthen their position.

For minority adolescents, a strong sense of ethnic identity plays a vital role in healthy self-development (Phinney 170). In its absence, acculturation stress and cultural conflict may result in behavioural problems and psychological distress, including depression (Buckingham and Brodsky 144). The socio-economic status of immigrant children's families, language barriers and the relative weakness of their social networks combine to place immigrant children at a situation of disadvantage within the broader social structure (Dežan and Sedmak 7). Conversely, the presence of familial harmony, support and affectionate relationships with parents and strong kinship ties has been demonstrated to have a positive effect on the mental health of immigrant children (Vitoroulis et al. 569; Nauck and Niephaus 294). Drawing on this information, it may be inferred that the strong bonds and intergenerational relationships that characterise Turkish families will be a source of resilience for children. However, before reaching this conclusion, several points warrant consideration.

First of all, the beneficial effects of intergenerational family ties and social capital, which are particularly pertinent for immigrant children, are diminished when children are raised in single-parent families (De Feyter and Winsler 447). As in Dronkers and Kalmijn's study (2), this research also found that, among Turkish families in Germany, divorce significantly disrupts the relationship between the child and both the father and the paternal side of the family. As Steinbach (1118) also points out, this situation significantly undermines the process of cultural transmission to children. In such cases, the mother, as the primary agent of cultural socialisation, assumes a central role in shaping the child's ethnic identity and overall development. Therefore, these women may be regarded as the main actors in the transmission of culture to children.

In this study, while many women articulated an aspiration for their children to learn the Turkish language and culture, this was not their sole concern. Contrary to Buckingham and Brodsky's (156) findings, the women interviewed did not convey concern regarding their children's acquisition of the host country's language or adaptation to its culture. Moreover, this study challenges Erten's (190) claim that mothers adopt a culturally protective stance and differs from Arıdırı's (71) study by revealing no strong intention among participants to expose their children intensively to Turkish cultural practices.

Some studies indicate that integration is more likely to occur successfully in single-parent families, particularly due to the specific characteristics of the mother (Dronkers and Kalmijn 11). The participants in this study were very keen for their children to become part of German society.

Some women in this study underscored their intention to raise their children with "basic human values" rather than instilling the specific characteristics of either Turkish or German culture. These women can be placed within the "individualist" category of the interactive acculturation model (Bourhis et al., 378). A study has shown that an individualist orientation is negatively associated with general well-being and the quality of social relationships (Mera-Lemp et al., 238). In this study, this orientation appears to stem from limited interaction with the host society and a pronounced sense of disappointment with the Turkish community in Germany, both of which contribute to feelings of social isolation.

A striking finding regarding women's interaction with the Turkish community is the persistence of negative attitudes toward divorced women over time. The reactions of criticism, exclusion, and neglect described by a divorced woman in the 1990s were also reported by participants in the 2020s. In addition to the inadequate support, these persistent negative responses seemed to significantly weaken women's sense of belonging to the Turkish community. Despite affirming their Turkish identity and expressing satisfaction with it, the women reported feeling a sense of alienation from the broader Turkish community in Germany. This sense of disconnection emerged as another key reason why many women were less inclined to transmit Turkish cultural values to their children.

A decline in cultural attachment among first-generation mothers, however, does not necessarily extend to their children. Studies by Gayırnal (101) and Özdemir (41) show that perceptions of collective identity tend to increase in the second generation, often accompanied by a renewed emphasis on Turkishness and religion. Therefore, it would be inaccurate to assume that a weakened sense of cultural belonging among mothers directly results in similar outcomes for their children.

Nonetheless, it is important to note that the children of the women in this study differ from the second-generation immigrants discussed in the aforementioned studies. In contrast to the second-generation cases analysed in other studies, the children raised in single-parent households often lack strong intergenerational relationships and established social networks, both of which are key factors in the formation of a stable ethnic identity.

Suggestions

The findings of this study indicate that due to disrupted intergenerational relationships in Germany and the absence of adequate community support, children's sole connection to Türkiye and Turkish culture is mediated through their mother's extended family. If these ties are weakened or severed, the children's cultural and emotional connection link to Türkiye is likely to be severed. Several of the women interviewed explicitly expressed concern about this possibility.

These factors place specific responsibilities on Turkish associations and organizations to prevent cultural disconnection among children. Foremost among these responsibilities is imperative to restructure existing services through a needs-based approach that prioritizes accessibility, inclusivity, and effectiveness, while remaining independent of ideological biases.

Moreover, it is imperative for organizations to actively address and challenge negative perceptions surrounding divorce and single motherhood within the Turkish community. Institutions and associations are advised to develop strategies aimed at confronting prevalent stigmatization, promoting more inclusive attitudes, and implementing protective measures to safeguard children of divorced families from social marginalization and identity confusion.

Expanding the number of attaché offices affiliated with the Ministry of Family and Social Services is regarded as beneficial for accurately identifying the needs and challenges of disadvantaged groups in the diaspora, enhancing their empowerment, facilitating access to resources, and serving as an intermediary between these groups and civil society.

Implications for Further Studies

Given their current position in the labour market, employment status, and income levels, immigrant single mothers face considerable long-term risks. Foremost among these is the heightened likelihood of experiencing poverty in old age. Another potential challenge is the need for care later in life. While informal care is often viewed as the most viable option for elderly immigrant women with limited financial resources, this may not be feasible for the participants in this study due to strained relationships with their children and generally weak social support networks. Future research should investigate these vulnerabilities among Turkish migrant women with similar demographic and socioeconomic profiles.

Contribution Rate Statement

The authors' contribution rates in this study are equal.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study. There is no conflict of interest between the authors.

References

- Adar, Sinem. *Rethinking Political Attitudes of Migrants from Turkey and Their Germany-Born Children: Beyond Loyalty and Democratic Culture*. SWP Research Paper 7, 2019.
- Adıgüzel, Yusuf. *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü Almanya/Köln Örneği*. Doctoral Thesis. Sakarya University, 2004.
- Arıdırı, Simge. *Almanya'daki Türkiye Kökenli Göçmen Kadınların Kimlik Algısı Üzerine Bir Alan Çalışması: Hessen Eyaleti Örneği*. Master's Thesis. Kocaeli University, 2015.
- Atila-Demir, Sevim. *Türk Göçmen Ailelerinde Boşanma: Almanya Örneği*. Doctoral Thesis. Sakarya University, 2010.
- Baykara-Krumme, H. *Explaining family cohesion in an immigration context: patterns of intergenerational relationship quality among young adult Turks and their*

- parents. Arbeitspapier des Beziehungs – und Familienpanels (pairfam), 20. 2010, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-369474>.
- Bayraktar, Işıl. *Transnational Marriages: Family-Forming Migration from Turkey to Germany*. Master's Thesis. METU, 2011.
- Bourhis, Richard et al. "Towards an Interactive Acculturation Model: A Social Psychological Approach." *International Journal of Psychology*, vol. 32, no. 6, 1997, pp. 369–386.
- Brodsky, Anne E., and Katherine De Vet. "You Have to Be Real Strong." *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, vol. 20, no. 1-2, 2000, pp. 159–178.
- Buckingham, Sara L., and Anne E. Brodsky. "Our Differences Don't Separate Us": Immigrant Families Navigate Intrafamilial Acculturation Gaps Through Diverse Resilience Processes." *Journal of Latino Psychology*, vol. 3, no. 3, 2015, pp. 143-159.
- Bhuyan, Rupaleem, and Kirsten Senturia. "Understanding Domestic Violence Resource Utilization and Survivor Solutions Among Immigrant and Refugee Women." *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 20, no. 8, 2005, pp. 895–901.
- Burman, Erica, Sarah L. Smailes, and Khatidja Chantler. "'Culture' as a Barrier to Service Provision and Delivery: Domestic Violence Services for Minoritized Women." *Critical Social Policy*, vol. 24, 2004, pp. 332-357.
- Buz, Sema, and Martin Schönberg. "Genç Alman-Türkler ve İnternet Portalları: Kimlik, Güçlendirme ve Katılım İçin Bir Kaynak." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 10, no. 38, 2011, pp. 23-43.
- Cyrus, Norbert. "Active Civic Participation of Immigrants in Germany." Oldenburg: Politis Research Project, 2005.
- Çoban, Meryem Nur. *Tek Ebeveyn Olarak Annelik Deneyiminin Sosyal Politika Yaklaşımı Çerçevesinde İncelenmesi: Türkiye – Almanya Karşılaştırması*. Master's Thesis. Istanbul University, 2021.
- De Feyter, Jessica Johnson, and Adam Winsler. "The Early Developmental Competencies and School Readiness of Low-Income, Immigrant Children: Influences of Generation, Race/Ethnicity, and National Origins." *Early Childhood Research Quarterly*, vol. 24, no. 4, 2009, pp. 411–431.
- Dežan, Lucija, and Mateja Sedmak. "Policy and Practice: The Integration of (Newly Arrived) Migrant Children in Slovenian Schools." *Annales, Historia et Sociologia*, vol. 30, no. 4, 2020, pp. 559–574.
- Dronkers, Jaap, and Matthijs Kalmijn. "Single-Parenthood Among Migrant Children: Determinants and Consequences for Educational Performance."

- Centre for Research and Analysis of Migration Discussion Paper series, CDP 09/13, 2013.*
- Duman, Yildiz. *Häusliche Gewalt Gegen Türkischstämmige Ehefrauen in Deutschland*. Bachelorarbeit. Hochschule für Angewandte Wissenschaften Hamburg, 2015.
- Erdoğan, Müşerref, and Ayşe Abbasoğlu-Özgören. “Partnership Transitions Among Turkish Immigrants and Their Descendants in Western Germany.” *Comparative Population Studies*, vol. 47, 2022, pp. 321-348.
- Erez, Edna. “Immigration, Culture Conflict and Domestic Violence/Woman Battering.” *Crime Prevention and Community Safety*, vol. 2, no. 1, 2000, pp. 27-36.
- Erten, Elif. *Almanya’ya Evlilik Yoluyla Göç Eden Kadınların Karşılaştıkları Güçlükler ve Güçlükleri Yenme Stratejileri*. Master’s Thesis. Istanbul University, 2017.
- Gayırnal, Ayşe. *1961-2020 Yılları Arasında Almanya’da Yaşayan Türkiyeli Göçmen Kadınların Kimlik Dönüşümleri*. Master’s Thesis. Sırnak University, 2021.
- Guruge, Sepali, et al. “Implications of English Proficiency on Immigrant Women’s Access to and Utilization of Health Services.” *Women’s Health and Urban Life*, vol. 8, no. 2, 2009, pp. 21–41.
- Huscek, Doreen, et al. “Partner Choice Patterns Among the Descendants of Turkish Immigrants in Europe.” *European Journal of Population*, vol. 28, no. 3, 2012, pp. 241–268.
- Hübgen, Sabine. “Understanding Lone Mothers’ High Poverty in Germany: Disentangling Composition Effects and Effects of Lone Motherhood.” *Advances in Life Course Research*, vol. 44, 2020, doi: 10.1016/j.alcr.2020.100327.
- Liversage, Anika. “Transnational families breaking up: Divorce among Turkish immigrants in Denmark.” *Transnational Marriage: New Perspectives from Europe and Beyond*, ed. K. Charsley, Routledge, 2012, pp. 145–160.
- Maciejewski, Linda, and Niklas Harder. “Immigrant Single Mothers in Germany: An Intersectional Perspective on a Group at Risk.” *Journal of International Migration and Integration*, vol. 26, 2025, pp. 1-36.
- Milewski, Nadja, et al. “Migrant Status and Lone Motherhood – Risk Factors of Female Labour Force Participation in Switzerland.” *EconStor Open Access Articles and Book Chapters*, ZBW – Leibniz Information Centre for Economics, 2018, pp. 141-163.
- Nauck, Bernhard. “Social Capital, Intergenerational Transmission and Intercultural Contact in Immigrant Families.” *Journal of Comparative Family Studies*, vol. 32, no. 4, 2001, pp. 465–488.

- Nauck, Bernhard, and Yasemin Niephaus. "Intergenerational conflicts and health hazards in migrant families." *Journals of Comparative Family Studies*, vol. 37, 2006, pp. 275–298.
- Olczyk, Melanie, Gisela Will, and Cornelia Kristen. *Immigrants in the NEPS: Identifying generation status and group of origin*. NEPS Working Paper No. 41a, Bamberg, 2016.
- Ozuem, Wilson, Michelle Willis, and Kelly Howell. "Thematic Analysis Without Paradox: Sensemaking and Context." *Qualitative Market Research*, vol. 25, no. 1, 2022, pp. 143-157.
- Özdemir, Leyla. "Quantitative Research Based Upon the Identifical Development of the People with Turkish Origins who Live in Germany (Example of Berlin)." *Journal of Social and Administrative Sciences*, vol. 2, no. 1, 2015, pp. 35-45.
- Phinney, Jean S. "The Multigroup Ethnic Identity Measure." *Journal of Adolescent Research*, vol. 7, no. 2, 1992, pp. 156–176.
- Piper, Nicola. *Gender and Migration*. Commissioned background paper for the Global Commission for International Migration. Geneva: Global Commission on International Migration. 2005.
- Régner, Isabelle, et al. "Students' Perception of Parental and Teacher Academic Involvement: Consequences on Achievement Goals." *European Journal of Psychology of Education*, vol. 24, no. 2, 2009, pp. 263–277.
- Rittersberger-Tılıç, Helga, and Fuat Güllüpınar. *Almanya'daki Üçüncü Kuşak Gençliğin Kimlik Halleri, Dayanışma ve Çatışmanın Rolü*. TÜBİTAK Hızlı Destek Programı Araştırma Raporu, 2009.
- Skinner, Denise, et al. "Managers and Research." *Management Learning*, vol. 31, no. 2, 2000, pp. 163–179.
- Statistisches Bundesamt (Destatis). "Statistischer Bericht – Rechtskraftige Beschlüsse in Ehesachen – 1990-2024." 2025.
- Steinbach, Anja. "Family Structure and Parent–Child Contact: A Comparison of Native and Migrant Families." *Journal of Marriage and Family*, vol. 75, no. 5, 2013, pp. 1114-1129.
- Taş, Ertuğrul. "Evlilik Göçüyle Türkiye'den Belçika'ya Gelen Gelinler ve Boşanma Sorunu." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 1, no. 20, 2014, pp. 217-235.
- Taş, Ertuğrul, and Zeliha Subaşı. "Belçika'daki Türk Göçmen Toplumunun Aile Yapılarına Klinik Araştırmalar Işığında Bir Bakış." *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, no. 1, 2017, pp. 43-64.

- Timmerman, Christiane. "Gender Dynamics in the Context of Turkish Marriage Migration: The Case of Belgium." *Turkish Studies*, vol. 7, no. 1, 2006, pp. 125-143.
- Vitoroulis Irene, et al. "Resilience in the Face of Adversity: Family Processes and the Immigrant Paradox in Youth Externalizing Problems." *The Canadian Journal of Psychiatry*, vol. 67, no. 7, 2022, pp. 565-574.
- Yağmur, Kutlay. "Batı Avrupada Uygulanan Dil Politikaları Kapsamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi." *bilig*, no. 55, 2010, pp. 221-242.
- Zielke-Nadkarni, Andrea. "The Meaning of the Family: Lived Experiences of Turkish Women Immigrants in Germany." *Nursing Science Quarterly*, vol. 16, no. 2, 2003, pp. 169-173.

Araştırma Makalesi / Research Article

Geç Antik Çağ Müverrihlerinin Karadeniz'in Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Arazi Kullanımı Üzerine Verileri*

Abdullah Üstün**

Öz

Çalışma, IV.-VI. yüzyıllar ait Yunanca ve Latince kaynaklar aracılığıyla Azak-Kırım bölgeleri ile Don-Dinyeper nehirlerinin aşağı mecralarındaki siyasal hareketliliği ve bu hareketliliğe bağlı olarak gelişen arazi kullanımını gözlemlemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, amaca yönelik iki soru çerçevesinde geliştirilmiştir: İlk olarak söz konusu Yunanca ve Latince kaynakların özgün bir içerik sunup sunmadıkları konusunu sorgulamak. İkinci olarak da araştırmanın mekânsal çerçevesinde yer alan bölgenin Avrasya Bozkırları tanımlanması içinde hayvancılık merkezli bir kültüre ev sahipliği yaptığı yaklaşımını kaynaklarla uyumluluk bakımından sorgulamak. Söz konusu kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla analiz ederek, bölge sakinlerinin arazi kullanım pratikleri ve yaşam tarzları hakkında kayıtlarda yer alan bilgileri karşılaştırmalı olarak değerlendirmenin mevcut bilgilerimize yeni katkılar sağlama potansiyeline sahip olup olmadığını sorgulamaktır. Söz konusu tarihî kaynaklar bölgedeki tarımsal potansiyelin ve tarımsal faaliyetlerin hayvancılığın önüne geçtiğine dair işaretler taşımaktadır. Diğer yandan çalışma sonuçları aynı coğrafyada ve aynı zamanda yaşamış toplumların mevcut literatürdeki tanımlanma biçimini sorgulamaya açmakta, Hun ve diğer Türk toplulukları için kullanılan “bozkır halkları” ve “göçebe halklar” kavramsallaştırmasının tarihsel verilerle uyum sorununa işaret etmeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler

Geç Roma tarihçileri, arazi kullanımı, tarım, hayvancılık, Kırım, Azak, Dinyeper, Don.

* Geliş Tarihi: 01 Ağustos 2024 – Kabul Tarihi: 24 Eylül 2025

Atıf: Üstün, Abdullah. “Geç Antik Çağ Müverrihlerinin Karadeniz'in Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Arazi Kullanımı Üzerine Verileri.” *bilig*, no. 117, 2026, ss. 133-161, <https://doi.org/10.12995/bilig.8271>.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Bölümü – İzmir/Türkiye, ORCID: 0000-0003-0977-4902, abdustun@gmail.com

Data of Late Antique Historians on Land Use in the North and North-East of the Black Sea*

Abdullah Üstün**

Abstract

The study aims to observe land use in the Azov-Crimea region and the lower courses of the Don-Dnieper rivers during the IVth-VIth centuries through Greek and Latin historiographical data. The study is guided by two problems. First, it questions the notion that Greek and Latin sources from this period lack original historical value. Second, it questions the prevailing view that the region, as part of the Eurasian Steppes, was primarily characterized by a culture centered on animal husbandry. By critically analyzing these sources, the study evaluates their potential to provide insights into the land use practices and lifestyles of the region's inhabitants. These historiographical data indicate that the agricultural potential and agricultural activity of the region overtook animal husbandry. On the other hand, the study's findings question how societies that lived in the same region and at the same time are defined in the modern literature, and seek to point to the problem of compatibility with historical data in the conceptualization of the Huns and other Turkic communities as "steppe peoples" and "nomadic peoples".

Keywords

Late Roman historians, land use, agriculture, animal husbandry, Crimea, Azov, Dnieper, Don.

* Date of Arrival: 01 August 2024 – Date of Acceptance: 24 September 2025

Citation: Üstün, Abdullah. "Geç Antik Çağ Müverrihlerinin Karadeniz'in Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Arazi Kullanımı Üzerine Verileri." *bilig*, no. 117, 2026, ss. 133-161, <https://doi.org/10.12995/bilig.8271>.

** Assoc. Prof. Dr., Ege University, Institute of Turkish World Studies, Turkish History – İzmir/ Türkiye, ORCID: 0000-0003-0977-4902, E-mail: abdustun@gmail.com

Giriş

Geç Antik Çağ müverrihlerinden Ammianus, Eunapius, Sozomenus, Philostorgius, Orosius, Procopius ve Iordanes'in eserlerinde yaklaşık olarak Karadeniz'in¹ kuzey ve kuzeydoğusuna denk düşen bölgede arazi kullanımına işaret edebilecek verilerin incelenmesi, çalışmanın ana gündemini oluşturmaktadır. Çalışmanın coğrafi çerçevesi ise Kırım Yarımadası, Azak Denizi'nin kuzey ve doğusu ile Don ve Dinyeper nehirlerinin aşağı mecralarıdır. Bu alan, çağdaş siyasal coğrafya üzerinde, Rusya-Ukrayna çatışmasına sahne olan Ukrayna'nın doğu ve Rusya'nın güney-batısı olarak tanımlanabilir.

Alanla ilgili literatürde, bahsi geçen kaynak müverrihlerin sunduğu verilere yönelik eleştiri süreçlerinde yazarların kendi dönemlerinin öncesine sarkacak şekilde bir metinlerarasılık içerdiği ve ilgili metinlerin kullanımı esnasında bir metinlerarasılık yaklaşımının benimsenmesi gerektiği değerlendirilmektedir. Şöyle ki çalışma için sıralanan örnekleri de kapsayacak şekilde Yunanca ve Latince kaynakların sunduğu kimi içeriğin *topos* niteliğinde olabildiği tartışmaları mevcuttur (Maenchen-Helfen 9-15, 178, 220). Örneğin Kuzey Karadeniz hakkında Yunan edebiyatında, incelenen metinlerin en azından bin yıl öncesine, mesela Herodotus'a, kadar inen bir bilgi birikimi mevcuttur. Günümüzdeki akademik yayınlar hakkındaki özgün değer tartışmalarına benzeyen bu durum, tarihsel verinin tarihsel gerçeklikle korelasyonu adına doğrudan belirleyicidir. Zira sorun, kaynak müverrihlerin yaşadıkları devrin kendilerince bir yansımasını mı yoksa daha önce kaleme alınmış eserlerden derlemeler mi sunduklarıyla ilgilidir. Tartışmanın Geç Antik Çağ yazarlarının kendilerinden önceki yazarlardan derlemeler sundukları sonucuna yönelmesi, söz konusu verileri çalışmanın zamansal kesiti için geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın veri alanı bakımından dönem kaynaklarının önceki metinlerle karşılaştırılması, bir ön şart olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın mekânsal alanı, aynı zamanda "Avrasya bozkırlarının" bir parçasını oluşturmaktadır. Mevcut literatürde adeta coğrafi bir tanımlama olmaktan çıkarak tarihsel bir kavramsallaştırmaya dönüşen "Avrasya bozkırları" ifadesi, üzerinde yaşayan halkların tarihini açıklamak adına bir anahtar olarak kullanılabilir. Örneğin Erken Türk tarihi çalışmalarında Avrasya bozkırlarında yaşamının bir sonucu olarak Türk halklarının temel

uğraşının hayvancılık, yaşam tarzlarının baskın karakterinin ise göçebelik olduğu kabulünün kendiliğinden oluştuğu görülebilmektedir. Tarihçiler tarafından değinilen kimi istisnai durumlar ise, söz konusu kabulün geçerliliği adına sorun olarak görülmemektedir. Literatürdeki “Avrasya bozkırları” kavramsallaştırması; “Türk halkları” “Türk devletleri” “Türk kültürü” kavramsallaştırmalarının yerini alacak şekilde “Bozkır halkları”, “Bozkır imparatorlukları”, “Bozkır kültürü” gibi kavramsallaştırmaların yayılmasına varan bir etki alanına sahip olabilmektedir. Böylelikle bu mekânın üzerindeki toplulukların yaşam tarzının konargöçerlik, atlı göçebelik gibi göçebelik türleri olarak şekillenmesi doğal bir sonuç olarak varsayılmaktadır. Diğer taraftan çağdaş Moğolistan’dan Macaristan’a uzanan alanı genel ve basmakalıp bir yaklaşımla bir bütün olarak kabul etme sorunu; yerel özellikler gibi değişkenleri hesaba katmaya duyarsızlaşmayı, tarihsel gözlemlerde kaynakları da üstünkörü sorgulama riskini doğurmaktadır (Grousset; Ligetti; Sinor 13-18; Taaffe 38-39; Pohl 26 vd.).

Söz konusu yaklaşımların ve kavramsallaştırma sorunlarının; tarihsel tutarsızlık, tarihçilerin sonuçlarının kaynak müverrihlerin verileriyle uyumsuzluğu gibi durumlara ortam hazırladığı görülmektedir. Misal olarak, Hunların Kuzey Karadeniz’de belirme ve yayılma sürecinin çağdaş tanıklığını borçlu olduğumuz Ammianus (XXXI.3: Rolfe 395-400), Hunların önce Alanların, ardından Gotların yerlerini aldıklarını anlatmaktadır. Philostorgius (IX. 17: Amidon 131-133), Orosius (VII. 33. 10: Fear 382), Iordanes (*Getica* 129-131: Van Nuffelen ve Van Hoof 282-283) gibi sonraki dönem kaynak müverrihlerinin erken Hun dönemi hakkındaki anlatımı da Ammianus ile temelde uyumludur. Lakin bu kaynaklarda olay daha çok, Kuzey Karadeniz’de Hun varlığının, kaynak müverrihler tarafından İskit yahut *Greuthungi* olarak da adlandırılan Gotların yerini alması şeklinde işlenmektedir. Böylelikle kaynak müverrihlerin kayıtlarında bu iki grubun aynı coğrafyada yaşadığının açık olmasına ve tarihçiler tarafından bu durumun kabulüne rağmen kimi çağdaş tarihçiler tarafından bu gruplardan biri Germen halkı diğeri yani Hunlar ise Bozkır halkı olarak kavramsallaştırılmaktadır (Cavagna “Germen Hakları” 69-73; “Slav Halkları” 74-77; Roberto 78-84.) Dahası, Ammianus (XXXI.2.13-21: Rolfe 387-393). Hunların ilk “kurbanları” olarak zikrettiği Alanların yaşam tarzlarını da tasvir eder ve söz konusu tasvirde Alanlarla Hunlar arasında benzetmeler ve karşılaştırmalar yapar. Geç Antik Çağ’da Alanlar

hakkında temel etnografik bilgi niteliğindeki bu verilerden hareketle çağdaş kimi tarihçiler, onları “göçebe” olarak kabul etmektedirler. Böylelikle hem Hunlarla aynı coğrafyayı paylaştığı hem de aynı yaşam tarzına sahip olduğu kabul edilen bir grup belirlemektedir. Buna rağmen Alanlar bir “Bozkır halkı” olarak değil, bir İrani halk olarak kategorize edilmektedirler.

Bu çalışmada herhangi bir ön kabulden uzak bir şekilde mekân üzerindeki beşerî faaliyetleri tespit için arazi kullanımı hakkındaki veriler incelenmektedir. Tarım, açıkta hayvancılık gibi faaliyetler bir arazi üzerinde icra edilmeleri bu amaçlar için arazi ayrılması gereğini doğurmaktadır. Dolayısıyla edebi verilerdeki arazi kullanımına dair izlerin söz konusu beşerî faaliyetleri tespit için bir potansiyele sahip olduğu değerlendirilmektedir. Çalışmanın, IV. yüzyılın son çeyreğinden (Hun Hükümdarlığının kuruluşundan) VI. yüzyılın ortasına (Avar Kağanlığının kuruluşunun öncesine) uzanan sürece ait arazi kullanımı hakkındaki verilerin:

- I. tarihsel gerçeklikle ilişkisinin değerlendirilmesine,
- II. Kuzey ve Kuzeydoğu Karadeniz'deki iktisadi uğraşların incelenmesine ve dolayısıyla;
- III. erken Türk halkları tarihi hakkındaki önceki iki paragrafta dile getirilen eğilimlerin sorgulanması ve sorunların çözümüne katkı yapması beklenmektedir.

IV. Yüzyıl Müverrihleri

Çalışma kapsamında ele alınan mekânsal çerçevenin “Avrasya bozkırları”, ahalisinin de “bozkır halkları” olarak tanımlanmasının IV. yüzyılda Ammianus'un Hun anlatımı ile başladığı görülmektedir. Ammianus'un erken Hun Hükümdarlığı dönemi anlatımı günümüze bütün halinde ulaşmış ve Hun çalışmalarında belirleyici bir ağırlığa sahip olmuştur. Ayrıca Ammianus'un bir Karadeniz betimlemesi yapmış olması (Ammianus XXII.8: Rolfe 212-241; Fontaine 103-116), bu çalışma adına öne çıkan başka bir unsurdur. Ammianus Karadeniz betimlemesinde (XXII.8.1: Fontaine 103-104) “gördükleri” veya okuduklarına dayanarak güvenilir bir tasvir yapmayı vaat etmiştir. Lakin söz konusu anlatımın didaktik olmaktan ziyade eğlendirici bir nitelikte olduğu, bu nedenle Yunan-Latin edebiyatının coğrafya metinlerine değil – her ne kadar ispatlanması zor olsa da – temelde

Alexandriyalı Dionysius'un şiirleri gibi sanatsal metinlere dayandığı ileri sürülmüştür. (Drijvers 277-278). Aslında Yunan-Latin edebiyatının Karadeniz hakkında bilgi birikimi Ammianus'a gelinceye kadar Herodotus, Strabon, Plinius Secundus, Arrianus gibi yazarlar tarafından genişletilmiştir. Bu bilgi birikimine rağmen Ammianus betimlemesinde, Trabzon'u (Trapezus) bir adada göstermesi (XXII.8.16: Fontaine 108) gibi hatalı bilgiler sunmaktadır (Drijvers; Akdoğan 119-120). İlave olarak Amazonları Don nehrinin yakınına konumlandırması (XXII.8.27: Rolfe 228-231; Fontaine 111), Kuzey-Doğu Karadeniz'de gösterdiği kimi diğer grupların dolaylı olarak Herodotus'dan alıntıladığı tespiti (Matthews 334-335) betimlemenin anakronik yönlerine işaret etmektedir. Yine de bu tasvirin bir parçası olarak, gerek Azak Denizi'nin solu yani Kırım Yarımadası gerek Azak Denizi'nin sağı için aşağıda değinilen içerik, çalışmanın devamında ele alınacak olan kendi devirlerindeki olayları anlatan diğer kaynak müverrihlerin kayıtlarıyla tutarlı yönlere sahiptir.

Ammianus, Karadeniz'in kuzey kıyılarını tasvir ederken Azak Denizi'nin sol yanında Yunan kolonileri bulunduğunu, buradaki halkın toprağı sürdürdüğünü ve mahsulle geçindiğini, bu nedenle ahalinin sükûnet ve barış içinde olduğunu kaydetmektedir.² Lakin bunlar Kırım'a özgü bir durum olarak görünmektedir, zira Ammianus, eserinin farklı bölümlerinde de olsa Azak Denizi'nin iki yakasını, iki farklı yaşam biçiminin hüküm sürdüğü iki farklı dünya olarak sunmaktadır: XXII.8.32'deki (Seyfarth I 267) kaydında Azak Denizi'nin sol tarafında, yani Kırım'da yaşayan ahaliyi, "*adhibentes uomeri curam*" toprağı işlemekte olanlar, XXXI.2.18'de (Seyfarth II 165) ise Azak'ın diğer tarafında yaşayan Alanları "*uersandi uomeris cura*" toprağı işlemekle uğraşmayanlar olarak anlatmaktadır (Boeft vd. XXXI 126). Ayrıca "*indomitumque hominum genus*", *beşeriyetin vahşi bir soyu* olarak tanımlanan Hunları da Alanları ve Doğu Gotlarını mağlup etmeden önce "*ultra paludes Maeoticas*" Azak Denizi'nin ötesine, sağ tarafına konumlandırmaktadır (Ammianus XXXI.2.1, 12: Seyfarth 161-163; Boeft vd. XXII 13-14). Ammianus, XXXI. kitabında, Hunlar ve Alanlar hakkında sunduğu içerik, konumları ve aralarındaki ilişkileri gibi yönleriyle özgün ve tek tanık niteliğindedir.

Ammianus'un, Kuzey ve Kuzeydoğu Karadeniz anlatımının aşağıda ele alınan unsurları Strabon ve Plinius Secundus ile ilişkilendirilebilir. Ammianus'un nazarında Kırım yarımadasında çiftçi ve barışçıl bir ahalinin meskûn olduğu

açık olmakla birlikte, ahalinin yarımada'nın yegâne sakinleri, diğer bir ifadeyle tarımın yarımada'nın yegâne uğraşı olup olmadığı gibi konularda belirsizlik taşıdığı düşünülebilir. Zira onlara çok uzak olmayan bir yerde yaşadığını belirttiği *Tauri* topluluğunu ve yaşadıkları yeri, yani *Taurica*'yı konumlandırması, yarımada da en azından bir başka ahalinin varlığına işaret etmektedir (Ammianus XXII.8.33, 35: Fontaine 112-113.). Antik Çağ Yunan-Latin edebiyatında *Taurica*, referans değer olarak Kırım yarımadası için kullanılan toponimlerden biridir (Von Bredow 165-166). *Tauri* ise bölge ahalisini adlandırmak için kullanılan bir etnonimdir. Lakin kimi yazarlar bu ahalinin korsanlık, savaş ve yağma ile (Herodotus IV.103.1, 3: Rosén 408-409), kimi yazarlar ise tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını ifade ederler (Strabon VII.4.1.-2., 6: Jones 228-233, 236-239). Ammianus'un *Tauri*'nin arasında "*immani diritate terribiles*" acımasız zalimlikleriyle korkunç olan "*intendente saevitiam licentia diuturna*" giderek vahşileşmiş Arichi, Sinchi ve Napaei toplulukları olduğunu belirtmektedir.³ *Tauri* topluluğu hakkında benzer nitelermeler daha önce Pompomius Mela'da (II.11: Brodersen 92-93) yer almaktadır. Lakin Ammianus'un farklılığı, söz konusu özellikleri yüklediği *Tauri* toplulukları için verdiği isimlerden kaynaklanmaktadır. Bunlardan Sinchi hakkında kaynaklarda başka bir kayda rastlanmazken Arichi, Azak denizinin güney doğusuna konumlandırılmakta, Napaei ise Diodorus (II.43)'teki Paloi ve Plinius (VI.50: Rackham 374-375)'deki Palaei ile ilişkilendirilmekte ve çağdaş Ukrayna'nın doğusuna tekabül etmektedir (Fontaine vd. 295-296/774). Bu durum Ammianus'un nazarındaki *Taurica*'yı Kırım Yarımadası'nın doğusunda olacak şekilde dışa taşımaktadır.

Diğer taraftan Ammianus (XXII.8.35-36: Fontaine 113) bir yandan Eupatoria, Dandace ve Kefe gibi sonuncusu hariç güney batı Kırım'da bulunan şehirlerin *Taurica*'da olduğunu kaydederken, Dinyeper'in ağzındaki Leuce Adası'nın da bu ülkede bulunduğunu belirtmesi, nazarındaki *Taurica*'nın Kuzey-Batı Karadeniz'e doğru da yayılmış olma ihtimalini gündeme getirir (Boeft vd. XXII 126-129). Böylelikle Kırım Yarımadası'nın ilk bahsedilen "*quieti sunt homines et sedati*" sükûnet ve barış içindeki ahalisinin, bu özelliklerine olabildiğince karşıt grupları barındıran *Tauri* topluluğu ile yarımada'yı paylaştıkları ihtimali belirmektedir. Metin içi bağlama göre, Karadeniz tasvirinin bir kompozisyon olarak akışı da bu durumla uyumludur. Lakin bu çalışma adına önemli olan Ammianus'un muhtemelen Kırım Yarımadası'nın batısını kastederek söylediklerinin Antik Çağ coğrafya bilgisinin "standart"larından ayrışması

yahut yukarıda değinilmeye çalışılan karışıklıkları barındırması değil; kimi gruplarını mizaç olarak ayırttığı Tauri'nin, toprakla ilişkisi hakkında doğrudan bir ifade kullanmamış olmasıdır. Son olarak günümüzde Kırım'ın kuzeybatısında yapılan toprakbilimi ve biyomorfik analiz yöntemlerinin kullanıldığı bir çalışma (Lisetskii vd. 1-2.) Antik Çağ'da bu bölgedeki tarımsal faaliyete işaret eden ve aşağıda bir örneği sunulan Yunan-Latin edebiyatının verilerini destekler niteliktedir.

Ammianus'dan yaklaşık dört yüzyıl önce Strabon, Kırım Yarımadası'nda “γεωργοι ἐκαλοῦντο ἰδίως διὰ τὸ τοὺς ὑπερκειμένους νομάδας εἶναι” çiftçi adıyla çağrılan halktan ve onların yukarılarında bulunan göçebelere bahsetmektedir. Yarımadanın Sivastopol-Kefe arasında uzanan dağ silsilesinin dışındaki arazisinin düz, toprağının zengin ve “σῆτος” mısır ekimi için otuz kat verimli olduğunu kaydederek Ammianus'a nazaran bölgenin tarımsal potansiyelini daha açık bir şekilde dile getirmekte ve arazi kullanımını adına ayrıntılar sunmaktadır. Bunun dışında Yunanların eskiden buradan mısır ve Azak Denizi'nde tutulmuş balıkları ithal ettiklerini ve Pontus Krallığı'nın da haraç aldığını kaydetmektedir. Göçebeler ise atların ve diğer hayvanların etiyle, kısrak sütü, süt, ekşi peynir sütüyle beslenmektedirler.⁴ Strabon ile Ammianus arasında geçen yaklaşık dört yüzyılda Kırım'daki üretim alışkanlıklarının değişim potansiyeli yanında Strabon ve Ammianus'un kayıtları tarımsal faaliyetlerdeki devamlılık lehine de sorgulanmaya değerdir. Strabon'un, Kırım'da gerek kendi devrinden önce yapılan mısır ihracatı, gerek kendi devrindeki mısır üretim potansiyeli hakkındaki ifadeleri ile Ammianus'un “sakinlerinin ürettikleri mahsulle” en azından “huzur içinde geçinebildikleri”ni ifade etmesi, bu devamlılığa dair bir işaret sunuyor olabilir. Diğer taraftan Kırım yarımadasındaki tarımsal amaçlı arazi kullanımının birden çok örneği ile hayvancılık amaçlı kullanımın bir örneğine başka kaynaklarda da tesadüf edilmektedir.

Erken Hun döneminin çağdaş bir tanığı olarak Ammianus, Hunların kuzey Karadeniz'in doğusundan batısına devinimleri hakkındaki anlatımında (XXXI.3.: Rolfe 395-400) hareketin mekânıyla ilgili bir veri daha sunmaktadır. Hunların, *Tanaitae* “Alan ülkesini”ni ele geçirdiklerini, ardından komşu Doğu Gotlarının topraklarına ilerlediklerini ifade eder. Doğu Gotlarının bu topraklarını “*late patentes et uberes pagos*” engin ve zengin olarak tanımlar (Ammianus XXXI.3.1: Rolfe 394-397). Gotların zengin topraklarını

konumlandırmak olayların gerçekleştiği dönemdeki siyasal aktörlerin yayılım alanını belirlemekle mümkün olabilecektir. Hunların öncelikli hedefinin, *Tanaitae* (yani Don nehrinde sakin) Alanları olmasından hareketle ilk olayın Don Nehri bölgesinde gerçekleştiği; ardından Hunların Don'un batısından Dinyester'e kadar uzayan alanda kral Ermaricus'un önderliğindeki Gotların topraklarına ilerledikleri anlaşılmaktadır (Maenchen-Helfen 18-19, 25; Heather 84-87). Siyasal coğrafya ve egemenlik alanlarının belirlenmesindeki sorunlara rağmen "zengin topraklar" ifadesinin, konumu bakımından, Don'un batısından başlayarak orta Tuna'ya kadar uzanan bölgeyi kapsadığı görüşü, bu dönemi de içine alacak şekilde tarihlenen bir tarım kültürü olan Sîntana de Mureş/Çernyahov kültürüyle uyumludur (Heather 85-87).

Söz konusu devrin ve coğrafyanın tasvirinde Ammianus'a eşlik edebilecek yazar, çağdaşı Eunapius olabilirdi. Lakin Eunapius'un eseri bütün olarak değil diğer yazarların alıntıları/derlemeleri sayesinde parçalar halinde günümüze ulaşmıştır. Modern tarihçiler, Eunapius'dan V.-VI. yüzyıl kaynak müverrihlerinin yaptığı alıntılar arasında, temelde Ammianus ile aynı konuyu, yani Hunların kuzey Karadeniz'de batı yönündeki ilerlemesini ele alan bir anlatı da olduğunu düşünmektedir (Vasiliev 24-25). Aşağıda ele alınacak söz konusu anlatı, bölgenin arazi özelliklerine değinen veriler de içermektedir. Lakin Eunapius'a dayandığı kabul edilen Hunların ilerleyişine dair anlatı iki yönüyle Ammianus'un anlatısından ayrışır. Birincisi Eunapius, Hun muhaceretinin, geyik yahut sığır, bir hayvanın yol göstermesi sayesinde mümkün olduğu kaydetmektedir. Ammianus ise Hunlardan birilerinin bir hayvanın kılavuzluğunda yol alması gibi rutin dışı bir unsura yer vermez. İkincisi Eunapius, lokasyonu açık bir şekilde belirterek Hunların Kerç Boğazı'ndan Kırım Yarımadası'na geçtiklerini ifade eder. Ammianus yukarıda gösterildiği üzere, Hun hareketinin daha kuzeyde, Don Nehri'nden batıya geçmek suretiyle gerçekleştiğini söyler. Bu anlatının, Yunan mitolojisindeki tanrıya kurban edilirken yerine bir geyiğin geçmesiyle hayatı kurtulan ve ardından Kırım'a giden Iphigeneia miti yahut bir sığır sineğinin verdiği rahatsızlık nedeniyle kendini oradan oraya atarken boğazı geçen Io mitinden bir ilham/iz taşıdığı düşünülebilir (Grimal 321-322, 327-329; Vasiliev 29-30). Bölgede arazini kullanımını gözlemlemek adına kendi başına bir veri kümesi olarak değerlendirilebilecek söz konusu anlatının günümüze ulaşan ilk versiyonu, V. yüzyılın ilk yarısında Sozomenus tarafından aktarılmaktadır.

V. Yüzyıl Müverrihleri

Sozomenus, Hunların “ἄερι μετριωτέρῳ” *havası mutedil*, “γεωργία ἡμερον” *toprağı tarıma elverişli*, “θαυμάσαντας τὴν χώραν” *hayran kaldıkları bir ülkeye geldiklerini ifade etmektedir*. İsmi anılmayan mekânın bir tarafında Tuna *Thracialı*ları ve Gotlar; diğer tarafında Hunlar, aralarında ise “λίμνης μεγίστης” *büyük bir bataklık göl* yer almaktadır.⁵ Sozomenus'un mekânla ilgili herhangi bir toponimi zikretmemesi, konumlandırmayı belirsizleştirmektedir. Lakin andığı Tuna *Thracialı*ları ile Gotların bu yerin bir tarafında, Hunların ise diğer tarafında bulunması, anlatılan olayın metin dışı bağlamı ve Azak Denizi'nin Antik Çağ Yunan-Latin edebiyatında λίμνη/*palus* “bataklık/bataklık göl” olarak gösterilmesi beraber değerlendirildiğinde, mekânın Azak Denizi olarak tespitinin önünde engel kalmamış gibi görünmektedir. Bu tespiti, Sozomenus'dan yaklaşık yüzyıl sonra eserlerini kaleme almış Iordanes ve Procopius'un aynı olayı anlatırken, hadisenin gerçekleştiği mekân olarak Azak'ı anmaları desteklemektedir. İlave olarak Sozomenus'un çağdaşı Philostorgius'un, Hun muhaceretinin anlatırken aynı cümlede yer verdiği iki toponim Sozomenus'un anlattığı olayın mekânsal çerçevesiyle ilişkilendirilebilir: Philostorgius, Hunların Tuna'nın ötesindeki İskitleri topraklarından sürdüklerinde *Riphaei* dağında yaşadıklarını, Don Nehri'nin bu dağlardan doğduğunu ve Azak Denizi'ne boşaldığına ifade eder.⁶ Böylelikle Sozomenus'un, Azak'ın batısının, Kırım Yarımadasının, arazi yapısı hakkındaki tespitlerinin Ammianus ile uyumlu olduğu görülmektedir. Eunapius (fr. 41: Blockley 59) gibi Philostorgius da Hunların mağlubiyete uğrattığı bölge ahalisini Σκόθαι İskitler olarak adlandırmakla hem Ammianus hem de Sozomenus'dan ayrılmaktadır. Diğer taraftan model olay anlatımının mekânsal tanımlaması adına bu kavramı benimseyen aşağıda ele alınacak kaynak müverrihlerin erken örneğini teşkil etmektedir.

Sozomenus'un çağdaşı Orosius'un, sadece Avrupa'da değil Helenizm'den itibaren açık bir şekilde karşılaştığı üzere (örneğin Iustinus *Epitoma*) Asya'da da bir İskitya'nın varlığından bahsetmesi, tasavvurundaki İskitya'nın konumlandırılması adına kimi karışıklıklara yol açmaktadır. Lakin Orosius'un kaydettiği aşağıda sunulan uzak geçmişteki iki olayın sahnesinin Karadeniz'in kuzeyi olduğu açıktır. Orosius, söz konusu kayıtlarda Ammianus-Sozomenus nitelemesine aykırı bir tanımlamayla İskitya'yı sunmaktadır: Karadeniz'in uzak kıyılarında yer aldığını belirttiği⁷

“*inopiae Scythicae*” İskitya, yoksunluk içinde bir yerdir. Zira Philippus, İskitleri mağlup ettiğinde yirmi bin çocuk ve kadını esir almış, çok sayıda sığır ve yirmi bin saf kan kısrak ele geçirmiş olmasına karşın İskitya’da altın ve gümüş bulamamıştır. Orosius açık bir şekilde bu nedenle “*res primo fidem inopiae Scythicae dedit*” İskiya’nın yoksun bir ülke olduğu inancının ortaya çıktığını ifade eder.⁸

Orosius (I. 14. 1-2.: Zangemeister 63-64) ayrıca, Vesosis’in İskitlerle savaşını anlatırken bizzat İskitlerin ağzından Vesosis’in elçilerine, kendilerinin “*inops*” *fakir insanlar* olduklarını ifade ettiklerini kaydetmektedir.⁹ Orosius her iki olayı büyük ölçüde Iustinus’dan (II.3.8-10: Seel 16-17, IX.2: Seel 83) alıntılanmış (Fear 63, 127) ve İskitya’dan yoksun bir yer olarak bahsederken de kaynağına sadık kalmıştır. Orosius İskitya hakkındaki ilk verisini, Makedon kralı Philippus’un düzenlediği seferde, İskit kralı Atheas’ı mağlup ettiğini (MÖ 339) anlatırken sunmaktadır. Bu devirde (MÖ IV. yy.ın ortaları) İskit krallığının sınırları Don Nehri’nden Tuna Nehri’ne kadar uzanmaktadır ve Atheas, Aşağı Tuna’da Getae aleyhine toprak kazanmaktadır. İskitlerin mağlubiyetinden sonra ise Getae, Tuna’dan Aşağı Dinyester’e kadar sızmıştır (Strabo VII.3.18: Jones 223-227; Melyukova 29). Bu siyasal olaylar, Orosius’un tasavvurundaki yoksun İskitya’yı konumlandırmaya ve İskitlerin mücadelesinin bu sınırların batısında gerçekleşmesi, lokalizasyonu daraltmaya da yardım etmektedir. Görünüşe göre Orosius, Karadeniz’in deniz alanının batı yarısını *Euxinus*; doğu yarısını ise *Cimmericum* olarak adlandırmaktadır. Buradan hareketle *sub ultimo septentrione Euxinum pontum uastando perdomuit* ifadesinin, bahsedilen yerin konumunu İskitya’nın batısına doğru daraltmayı desteklediği söylenebilir (Orosius I.2.5, 2.36, 49.; Fear 37/31). Iordanes ikinci olaya, Orosius’a gönderme yaparak yer verir; lakin ilgili pasajda İskitya yahut İskitler için herhangi bir yoksulluk nitelemesi yapmaz¹⁰. Aksine, aşağıda görüleceği üzere eserinin diğer pasajlarında İskitya’yı bolluk bereket içinde bir yer olarak sunar. Orosius’un yoksun İskitya tanımlamasına yer verdiği olaylardan kendi devrine daha yakın olanı, Philippus’un seferi dahi yedi yüzyıl önce gerçekleşmiştir. Lakin Iustinus’u kullanırken metni kısaltmak gibi kaynağına müdahaleler yapan ve muhtemelen çağdaş İspanya yahut Portekiz’de yaşayan bir V. yüzyıl müverrihi olarak Orosius’un, İskitya’yı yoksunluk içinde bir yer şeklinde sunmakta sakınca görmediği açıktır.

Konuyla alakalı olan başka bir veride Orosius (I.2.48.: Zangemeister 20), kendi döneminde (V. yy.) Hazar Denizi'nin kıyılarını “*deserta incultaque*” ıssız ve ekilmemiş yerler olarak ifade etmektedir. Lakin Strabon ile uyumlu bir şekilde Hazar Denizi'nin, kuzeydoğusundaki Okyanus'tan Kafkas Dağları'nın eteklerine kadar genişleyerek uzandığını ifade etmesi¹¹ Hazar'ın konumlandırılmasında sorunlar oluşturmaktadır. Bu tarihi ifadedeki Hazar Denizi'nin Okyanusa müzahir alanının nereye kadar uzandığını ne kadar sağlıklı tespit edilebilirse, “ıssız ve ekilmemiş kıyıların” günümüzün coğrafya bilgisine göre Hazar'ın kuzeybatı kıyılarını kapsayıp kapsamadığı o kadar sağlıklı değerlendirilebilir. Tasvirinin devamında ise Orosius (I. 2.49.: Zangemeister 20-21), Hazar'ın batısında Don Nehri ve Azak Denizi'nin doğusunda Doğu Karadeniz'in (Cimmericum) güney-doğusunda otuz dört topluluğun yaşamakta olduğunu, bölgede arazi kullanımı hakkında herhangi bir içerik sunmadan ifade etmektedir.

Kuzey Karadeniz'de Hun hareketine dair anlatının yeni bir örneğini, V. yüzyılın son yahut VI. yüzyılın ilk yıllarında, hareketli ilişkilerini gösterecek şekilde Don Nehri ve Kerç Boğazı'nı anan Zosimus sunmaktadır.¹² Zosimus (IV.20.4-5: Paschoud 281). Hunların Asya'dan Avrupa'ya, Kırım Yarımadası'na, geçişi konusunda diğer ihtimallere nazaran Don'un taşıdığı “*ιλύς*” çamurun Kerç Boğazı'nı geçişe uygun hale getirmesine borçlu olduğunu ifade etmektedir. Vasiliev'in (26) de işaret ettiği gibi Kerç Boğazı, Don'un Azak Denizi'ne döküldüğü kıyının karşısında yer alması nedeniyle, Zosimus'un anlatımının geçerli olabilmesi için Don'un aradaki mesafeyi, Azak'ı kuzeyden güneye boylu boyunca dolduran bir birikinti yapması gerekmektedir. Bu sebeple Vasiliev, Zosimus'un, Don'un aksine Azak Denizi'nin Kerç Boğazına yakın bir kıyısına dökülen Kuban Nehri'ni kastetmekte olduğunu iddia etmekte ve son olarak Antik Çağ yazarlarında görüldüğü gibi Zosimus'un da Azak'ı bir bütün olarak Don'un ağızı olarak kabul etme ihtimaline değinmektedir. Her halükârda Zosimus, kaynağın Eunapius olarak kabul edildiği (Paschoud 375-377) söz konusu anlatının Hunlara yol gösteren rehber hayvan unsurunu rasyonel bir çerçeve içine almaktadır. Ayrıca o, akarsu taşınımının, Kerç Boğazı çevresindeki arazi yapısında meydana getirebildiği değişimlerin Geç Antik Çağ'daki bir örneğini kaydetmiş olmaktadır. Her ne kadar Hun-Got savaşı anlatısının merkezini oluştursa da diğerlerinden farklı olarak Zosimus'un (IV.20.4-5: Paschoud 281) sunumunda, Hun hareketinin sadece askeri bir faaliyet

değil, eşler ve çocukların da dahil olduğu bir kitlesel “muhaceret” olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu ifade, Zosimus’un Kerç Boğazı’ndan batıya geçen Hunların buradaki Gotları mağlup etmeleri üzerine ὧν εἶχον ἐχστάντας οἰκῆσεων Gotların “sahip oldukları yerleşim yerlerini Hunlara bırakmaları” şeklindeki anlatının, bağlamsal tutarlılığını güçlendirmektedir. Bu yorum, οἰκῆσις yerleşim alanlarının Kerç Boğazı’nın batısındaki arazilerin bir unsuru olduğu ve artık bu alana Hunların sahip olduğu tespitine imkân tanımaktadır. İlave olarak erken Hun devri için metindeki ἐνδοῦναι μὲν τοῖς Οὐννοῖς ταύτας οἰκεῖν ifadesi, Hunların bu yerleşim yerlerinde yaşamalarına, yerleşik Hun yaşamına da işaret etmektedir.

VI. Yüzyıl Müverrihleri

Iordanes, VI. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı eserinde Hunların Azak Denizi’nin yaşamakta oldukları bir kıyısından diğer kıyısına geçişini betimlemektedir. Bu betimleme, Hunların karşı kıyıya bir geyiğin yol göstermesi sayesinde geçişlerine dair anlatının başka bir versiyonunu içerir. Lakin Iordanes, olayı V. yüzyılın ikinci yarısında yazan Priscus’un kayıp eserine atıf yaparak sunmaktadır. Bu olaydan önce Hunlar sadece *venationi tantum nec alio labore* avcılıkla meşguldürler – geyiği takip ederek karşı kıyıya ilk geçenler de yine avcılardır – ve başka bir iş bilmemektedirler; sayıları arttığı zaman ise çevredekileri yağmalamaktadırlar.¹³ Iordanes, Azak’ın diğer yakasına geçen Hunların “*admiracione ... terrae Scythicae*” hayran oldukları ve kendi halklarına övdükleri “*Scythiam laudant*” bir yer ile karşılaştıklarını ifade eder.¹⁴ Iordanes, İskitya olarak adlandırdığı Kırım Yarımadası’na hayranlığın ve övgünün nedeni hakkında bu pasajda herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Lakin Gotların İskitya’ya gelişini anlattığı başka bir pasajda, buranın “*locaquae dum quereret congrua*” yerleşime uygun ve “*magna ubertate*” mümbit bir yer olduğunu dile getirmektedir. Iordanes’in İskitya’sının sınırları kimi sorunları barındırmakla beraber (Üstün 319-326) Vistula-Tizza nehirlerinden Hazar Denizi’ne kadar uzanan bir yerdir. Bu durum hesaba katıldığında Iordanes’in ikinci kaydında yer alan ifadenin bir bütün olarak İskitya için mi yoksa Gotların İskitya’ya girdikleri bölge için mi geçerli olduğu, Kırım Yarımadası’nı kapsayıp kapsamadığı gibi sorunlar akla gelmektedir.¹⁵ Yine de Iordanes, İskitya’da ilerlemekte olan Gotların Karadeniz’e kadar eriştiğini kaydederek söz konusu alanı belirginleştirmek için kimi veriler sunar. Aslında o, Gotları Kuzey Karadeniz’e biri anakronik

diğeri tarihi olmak üzere iki kere yerleştirir: İlkinde Orosius'un da anlatısında yer verdiği ve yukarıda değinilen İskit-Mısır savaşını ondan farklı olarak İskitlerin yerine Gotları geçirerek anlatır ve bu esnada Gotların Dinyeper ile Don arasında yaşadığını belirtir. Tarihsel olan ikinci anlatısında ise Got göçünün Kuzey Karadeniz'deki İskit topraklarına ulaştığını ifade eder; lakin göç alanının lokalizasyonunu belirginleştirmeye yarayacak başka bir ifade kullanmaz (*Getica* 38, 42; Mommsen 63-64; Devillers 135-136/66). Iordanes'in anlattığı Karadeniz'in kuzeyinde gerçekleşen iki muhaceretten Hunlarınkinin doğudan batıya; Gotlarınkininse kuzeyden güneye olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her iki muhaceret mekânsal olarak çalışmanın coğrafi sınırları ile örtüşmekte ve İskitya'nın bolluk bereket içindeki topraklarının bu kapsam içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Iordanes eserinde, kendi dönemindeki İskitya'yı tasvir için bir bölüm ayırmıştır (*Getica* 30-37: Van Nuffelen ve Van Hoof 234-238; Devillers 14-16). Anlatısında Kuzey Karadeniz'deki, Kırım'daki kentlere, bu bölgenin sakinlerine dair veriler de sunmaktadır. Bu veriler arasında bu çalışma adına dikkat çekici olanlardan biri Altziagirler hakkında verdiği bilgidir: *iuxta Chersonam Altziagiri ... qui aestate campos pervagant effusas sedes, prout armentorum invitaverint pabula, hieme supra mare Ponticum se referentes* (*Getica* 37: Mommsen 63; Giunta ve Grillone 17). Altziagirlerin yazın Sivastopol yakınlarında sığırlarını otlatmaya yeterli olacak şekilde geniş arazilerde yayıldıklarını, kışın ise Karadeniz'in kuzeyine çekildiklerini ifade etmektedir. Böylelikle kendilerinden sadece Iordanes'in bu kaydı sayesinde haberdar olduğumuz Altziagirlerin açıkta hayvan besiciliği yaptıklarına ve bu nedenle belirli bölgeler arasında dönemsel olarak göç ettiklerine açık bir şekilde tanık olunmaktadır. Yukarıda Strabon'un (VII.4.6: Jones 222-227) Kırım Yarımadası'ndaki hayvancılık amaçlı arazi kullanımını kaydettiğine değinilmişti. Aralarında yaklaşık beş yüzyıl olan Strabon ile Iordanes'in hayvancılık amaçlı arazi kullanımı hakkındaki kayıtlarının karşılaştırıldığında üç farklılık belirlemektedir: Hayvancılıkla ilişkili bilgiyi doğrudan yahut dolaylı sunma, yetiştirilen hayvan türü ve hayvan yetiştirme tarzı. Iordanes'in aksine Strabon eserinde hayvancılıkla uğraşmayı doğrudan anmaz, sadece *νομάδες* göçebelerin at ve diğer hayvanların eti ile at sütünden ürünlerle beslendiğini ifade eder. Iordanes ise Altziagirlerin sığır yetiştirdiğini açıkça ifade etmektedir. Strabon göçebelerin hayvan yetiştirme tarzı hakkında da veri sunmaz, buna karşın Iordanes ise

Altziagirlerin yaylak ile kışlak arasında göç ettiklerini belirtir. Strabon'un söz konusu göçebeleri, Kırım Yarımadası'nın verimli tarlalarını işleyen çiftçilerin yukarısına/kuzeyine konumlandığı görülmektedir. Aslında Strabon bu göçebelerin ana uğraşlarının yağmadan çok savaşçılık olduğunu belirtmekte ve toprağı işlemek isteyenlere adil bir ödeme karşılığı arazileri verdiklerinden bahsetmektedir. Yine de bir tarafta arazileri eken çiftçiler diğer tarafta beslenme için at eti ve sütü ile diğer hayvanların etine ihtiyaç duyan göçebeler olduğuna göre göçebelerin bu ihtiyacı karşılamak için hayvancılıkla uğraştığı çıkarımına gidilebilir. Strabon'un kendilerinden göçebe olarak bahsetmesinden hareketle bu grubun yarımada açıkta at ve ismini belirtmediği diğer hayvanların yetiştiriciliğini yaptığını işaret ettiği değerlendirilebilir. Son olarak Strabon bir toponim anmamakla birlikte bu pasajda Kırım'ı betimlediği dikkate alınırsa bahsettiği göçebeleri de buraya yerleştirmek metinle uyumlu olmaktadır.

Belirtmek gerekir ki; Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğu bölgesinde arazi kullanımı ile ilgili olarak, yaylak-kışlak arasında konargöçer hayvan yetiştiriciliğinden bahseden yegâne veri Iordanes'in bu ifadesidir. Iordanes'in yaylaklarını Sivastopol civarına yerleştirdiği Altziagirler söz konusu bölge için bir istisna teşkil etmektedir. Zira Iordanes aynı cümle içinde Sivastopol için Asya ürünlerinin bulunduğu bir yer olduğunu belirtmesi, şehrin uluslararası ticaret içindeki önemine de işaret etmektedir. Ayrıca Iordanes bu pasajdaki ardışık cümlelerde Altziagirlerden önce Bulgar, "Hun"; onlarla birlikte Sabir ve onlardan sonra Hunogurlar olmak üzere dört farklı grubu daha anmaktadır. Lakin bu dörtlüden hiçbirinin ne göçebe olduklarından ne de hayvancılık yaptıklarından bahsetmektedir. Azak Denizi'nin doğusunda, konargöçer, göçebe yahut herhangi bir başka yaşam tarzı nitelemesi yapmaksızın hayvancılık amaçlı arazi kullanımı için Geç Antik Çağ müverrihlerinin sağladığı ikinci veri Procopius'un aşağıda ele alınacak kayıdır.

Iordanes'in (*Getica* 46: Giunta ve Grillone 21) İskitya ve Kırım Yarımadası dışında Dinyeper betimlemesi, bir değer veriyi oluşturur. Yazar, Dinyeper'in Karadeniz'e yakın bir noktada kendisine katılan *Exampheus* koluna kadar içme suyu, lezzetli balıklar sağlayabildiğini, bu su kavuşum noktası itibarıyla kırk günlük seyrüsefere uygun olduğunu kaydetmiştir. Dinyeper hakkında verilen dört unsura, Exampheus'un (Ἐξαμπαῖος) kendisine katılımı, içilebilir olma, lezzetli balıklara sahip olma ve kırk günlük seyrüsefere uygunluk

Pomponius Mela'nın (II.1.6-7: Brodersen 86-87) Dinyeper tasvirinde de rastlanmaktadır.¹⁶ Dahası Dinyeper anlatısının üç unsuru, nehrin başka güzellmelerini de kapsayan bir içerikle Herodotus'a kadar uzanmaktadır.¹⁷ Herodotus, nehrin suyunun içmeye elverişli olduğunu, sularında lezzetli balıkların bulunduğunu, gemiyle kırk günlük mesafedeki Gerrhus ülkesine kadar kuzeye uzandığını kaydetmektedir. Herodotus'un Dinyeper hakkındaki ilave betimlemeleri arasında; onu Nil'den sonraki en yararlı ırmak sayması, kıyılarının ekin için elverişli, ekilmeyen topraklarının ise gümrü çayırlara sahip olduğuna ve sürüler için otlaklar sağladığına değinmesi sıralanabilir.

Herodotus özelinde Gerrhus'u lokalize etme sorunu dışında, nehirdeki seyrüsefer süresinin uzunluğuna ve havzasındaki arazi kullanım alanının ölçümü adına değer taşıyabilecek "kırk günlük" nitelemesine metnin bütünlüğü içindeki uyumsuzluk adına itiraz edilmiştir. Dayanak olarak Herodotus'un İskitya'nın kuzey güney uzunluğunu yirmi gün olarak vermesi gösterilmiştir. Sorunun Herodotus'un oldukça eski yazmalarına kadar incek şekilde müstensihin ifadeyi "τεσσερων και δεκα-on dört" yerine "τεσσεράκοντα-κırk" olarak kaydetmesinden kaynaklanabileceği ileri sürülmektedir (Asheri vd. 622; Pritchett 217-219). Herodotus'un bir ülke olarak İskitya'nın, ölçümü hakkında sunduğu içeriği Dinyeper'in, ölçümü hakkındaki verileriyle karşılaştırmak da tutarsızlık olarak değerlendirilebilir (Herodotus IV.101: Rosén 408). İordanes'den geriye doğru, Mela ve Herodotus silsilesinde, Dinyeper ırmağının insanlar adına taşıdığı değer vurgulanmakta, Herodotus, ayrıca nehir havalisindeki arazinin tarım ve hayvancılık potansiyelini de ifade etmektedir.

İordanes, Don nehri için ise İskitya'daki donmayan tek nehir olduğunu belirtir lakin bunun nedenini iklimsel koşullarla değil nehrin akış biçimiyle açıklar. Nehrin donmaması ve nedeni hakkında sunulan içerik yine Pomponius Mela ile uyumludur.¹⁸ İordanes Don ile Dinyeper arasında "inter hos terra vastissima, silvis consita, paludibus dubia" bataklıklar ve ormanlarla kaplı geniş arazilerin¹⁹ olduğunu ifade etmektedir. İordanes için sıralanan söz konusu uyumluluklar ilgili verilerin, kendi devrine ait gözlemlere değil Yunan-Latin edebiyatından yaptığı derlemelere dayandığını göstermektedir.

İordanes'in çağdaşı Procopius ise, Hun muhacereti anlatısının daha önce ele alınanlara nazaran dönüştürülmüş bir başka versiyonunu sunmaktadır. Lakin

anlatının mekânını yine Azak Denizi olarak vermekle beraber Sozomenus ve Iordanes'in aksine arazi kullanımını hakkında içerik sunmamaktadır. Procopius (*de Bellis* VIII.4.7-8: Kaldellis 469), Kuzey Kafkasya'da yaşayan Saginai'nin ardından kuzeyde çeşitli "Hun" gruplarının yurdunun geldiğini ve kabilelerin Azak'a ve ona dökülen Don'a kadar olan toprakların hem kıyı hem de iç kesimi boyunca yayılmış olduğunu kaydetmektedir. Hun hükümlerini çözüldükten yaklaşık yüz yıl sonra eserini yazan Procopius için "Hun", Karadeniz, Kafkasya ve Tuna'nın kuzeyindeki kimi grupları/devletleri kapsayan bir şemsiye kavramdır. Tarihsel süreç takip edildiğinde, Procopius'ta yer alan "Hun" başlığına dahil edebilecek olası grupların Hun Hükümdarlığının ardıllarını; V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz'in kuzey-doğu ve doğusunda beliren Oğur, Saragur, Onogur, Sabir ile konumları aşağıda verilecek Uturgur ve Kuturgurlar şeklinde sıralamak mümkündür. Daha önce ele alınan kaynak müverrihlerin Hunların Karadeniz'de belirme ve yayılma sürecini betimlemek için kullandıkları anlatıya Procopius, Kuzey Kafkasya'dan Kuzey Karadeniz'e uzanan bölgedeki "Hun" gruplarına uyarlayarak yer verir. Buna göre Hunların önderlerinden birinin, adları Uturgur ve Kuturgur olan oğullarının egemenliği altına kendi isimlerini alacak grupları soktuğunu kaydeder. Uturgurların Azak Denizi'nin Karadeniz'e kavuşumunun doğusunda yaşamakta olduğunu ifade eder. Procopius karşı kıyıda ise Tetraxitai olarak adlandırılan Gothlar, Vizigothlar ve Vandalar bulunduğunu, kadim zamanlardan beri boğazın batı tarafını ellerinde tutan bu grupların İskitler diye adlandırıldığını da belirtir. VI. yüzyıldaki tarihsel ortamın gerekli kıldığı güncellemelerle birlikte Procopius olayı; Hunların avcıları bir geyiği takip ederek boğazın karşı tarafına geçerler, artık Vizigotlar İspanya'da Vandallar ise Afrika'dadırlar, dolayısıyla güzergahı öğrendikten sonra yapılan akında Hunlar Gotlarla savaşırlar diye anlatır. Gotların yerleşim yerlerinde yaşamaya başlayan Hunlardan bahseden Zosimus'un aksine Procopius, Kırım'daki bu yayılmanın, buradaki kentlerin sönmülmesi gibi sonuçlar doğurduğunu ifade eder.

İlave olarak Procopius, Ammianus gibi uzunca sayılabilecek (*de Bellis* VIII.4-6: Kaldellis 468-475) genel bir Karadeniz betimlemesi yapmasına rağmen Azak Denizi'nin diğer tarafı için arazi yapısıyla ilgili herhangi bir nitelemeye burada da değinmez (*de Bellis* VIII.5.1-10: Kaldellis 469-470.). Lakin başka bir pasajda Procopius, Don Nehri'nin batısına konumlandığı Kuturgurların "σιτωεῖν τε καὶ τοῖς οἰνῶσι" *tahıl ve şarabı* kapsayan bir

refaha ulaşmalarının, Tuna Nehri'nin güneyindeki Roma topraklarına yerleştirilmeleri ile mümkün olduğunu yazmaktadır. Don'un doğusundaki Uturgurlar ise nehrin batısına geçerek Kuturguları mağlup etmelerine ve bölgeyi ele geçirmelerine rağmen sahip oldukları arazinin “έν χώρᾳ ἐρήμῳ τε καὶ ἄλλῳ ἀγόνῳ” ıssız ve çorak topraklardan ibaret olduğunu kaydetmiştir. Procopius (*de Bellis* VIII.19.15-21: Haury 2 584-585) Don'un batısı ve Tuna'nın güneyi hakkındaki ifadeleri kendisinin değil, Uturgur önderi Sandil'in (Sandilchus) tespitleri olarak sunmaktadır. Procopius'un anlatısı, bir yandan “barbar” grupların Romalıların paralı askeri olma güdüsünü yansıttığının, diğer yandan imparator Iustinianus'un “barbar” akınlarını yatıştırma yöntemlerine yönelik bir eleştirinin yani imparatorun izlediği politikaları yermenin bir aracı olarak değerlendirilmektedir (Sarantis 220-323). Lakin Sandil'in sözleri hakkındaki bu iki yorumlama önerisinin, Procopius'un anlatısındaki arazi yapısıyla ilgili içeriğin geçerliliğine etki etmesi beklenmemektedir. Zira Don Nehri'nin batısındaki arazilerin Tuna'nın güneyi ile kıyaslama ve verimlilik durumuna işaret eden kayıtlar, olası yatıştırma politikasının eleştirisi/paralı asker motivasyonu için bir ön koşul olarak durmaktadır.

Uturgur-Kuturgur mücadelesinin Kuturgurların demografik çöküşüne yol açtığı hakkındaki veriler, Sandil'in ifadelerini destekler niteliktedir. Yine de Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki bir müttefiki olarak Don'un batısında Romalıların lehine gerçekleşen akınların maddi olarak tatmin edici olmadığı iddiasında bulunması şaşırtıcı değildir. Zira ıssız ve verimsiz olarak tanımladığı Don'un batısındaki Kuturgur topraklarına yaptığı akın, Sandil'in kendinden ziyade Roma'nın çıkarınadır ve bu durum Roma'dan talepleri için elini güçlendirecek bir unsurdur (Procopius *de Bellis* VIII.18.18-23, 20.8: Kaldellis 503 ve 506). Böylelikle Don Nehrinin batısındaki arazi yapısını Ammianus IV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen olayları anlatımında Doğu Gotlarının “zengin toprakları” olarak sunmaktayken Procopius yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşananları anlatırken “Kuturgurların ıssız ve çorak toprakları” olarak sunduğu görülmektedir.

Procopius'un Azak/Don hattının doğusu ve güneyindeki bölgelerde hayvancılık amaçlı arazi kullanımından bahsederek bu hususta Geç Antik Çağ tarihyazımındaki ikinci veriyi sağlamış olmaktadır. Söz konusu kayıтта Procopius (*de Bellis* I.10.5-6: Haury 2 50-51), Iberia'ya karşılık

gelecek şekilde Kafkas Dağları'nın kuzeyinin at yetiştiriciliği için uygun olduğunu ifade etmektedir: “[5] τὸ δὲ ἐνθένδε πεδία τέ ἐστιν ἰππήλατα καὶ ὑδάτων πολλῶν ἀτεχνῶς ἔμπλεα, καὶ χώρα πολλὴ ἰππόβοτός τε καὶ ἄλλως ὑπτία. Oradan [Daryal Geçidinden] itibaren at binmeye uygun ve son derece iyi sulanan ovalar ve atlar için otlak olarak kullanılan geniş düz araziler vardır.” Procopius Kafkasya'nın kuzeyinde açık alan besiciliği şeklinde at yetiştiriciliği yapıldığını ve arazinin otlak olarak kullanıldığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Kuzey Kafkasya'dan başlattığı bu alanın Azak Denizi'ne kadar uzandığını düşündürtecek bir ifadeye daha yer vermektedir: “οὗ δὴ τὰ Οὐννων ἔθνη σχεδόν τι ἅπαντα ἰδρυται ἄχρι ἐς τὴν Μαιῶτιν διήκοντα λίμνην. Hunların neredeyse bütün halkaları, Azak Gölü'ne kadar uzanan bu bölgede yerleşmiştir” (Greatrex 134). Lakin Procopius'un, Hun olarak tanımladığı grupları konumlandığı Kafkas-Azak arasına aynı zamanda başka halkaları da yerleştirmiş olması²⁰, bölgedeki arazi kullanımının sadece otlatma amaçlı olduğu sonucuna gitmeyi engellemektedir. Diğer taraftan Don Nehri'nin doğusunda olacak şekilde Procopius'un işaret ettiği bölgenin kuzey uzantısındaki Peregruznoe'deki bir kurganda yapılan arkeolojik toprak bilimi çalışmasının paleosol verilerine dayanarak, MS I. yüzyılın ikinci yarısında hâkim nemli iklimin giderek günümüzdeki kurak koşullara benzer şekilde daha kurak alanlara dönüştüğü tespit edilmiştir (Demkin 241, 249). Her ne kadar oldukça dar bir mekânsal örnekleme ait olsa da bu tespit, Procopius'un Azak-Kafkasya bölgesinin otlatma amaçlı kullanımı hakkındaki tanıklığıyla uyumlu bir veri olduğu ifade edilebilir. Procopius, tarımsal amaçlı arazi kullanımı hakkında daha açık veriler sunmaktadır. Lakin bu veriler Kafkas Dağları'nın güneyinde ve Karadeniz'in doğusundaki Lazica'da tahıl yetişmediği, ihtiyacın ithalatla karşılandığı diğer taraftan mısır ekiminin yapıldığı hakkındadır (Procopius *de Bellis* I.12.15, 17: Kaldellis 28; II.15.5: Kaldellis 104; II.28.27-28: Kaldellis 136; VIII.13.18: Kaldellis 491 sonuncu kayıta ise Lazoi ile eşdeğer olarak kullandığı Colchis adını tercih etmektedir. Ayrıca bk. Greatrex 165).

Sonuç

Çalışmada; kapsamındaki Geç Antik Çağ Yunan-Latin kaynaklarının, Azak Denizi çevresi ve Kırım Yarımadası ile Don ve Dinyeper nehirlerinin aşağı mecrasında arazi kullanımı, tarım ve hayvancılık faaliyetleri hakkındaki verileri ele alınmıştır. Ayrıca balıkçılık, nehirlerden temiz su temini,

nehirlerin ulaşım ve taşımacılık için kullanımına dair veriler de bu kümeye eklenebilir. Kaynakların arazi kullanımını niteliğindeki verileri Kırım üzerinde yoğunlaşmakta, onu Azak Denizi'nin doğusu, Dinyeper ve Don sırası takip etmektedir. Kaynaklardan Ammianus, Karadeniz betimlemesi yaparken; Sozomenus ve Iordanes ise Hunların Kerç boğazından Kırım Yarımadası'na geçişi anlatısının versiyonlarını sunarken yarımada topraklarının tarımsal verimliliği, tarım potansiyeli ve zenginliği hakkında bilgiler aktarmaktadır. Aynı anlatının kendi devrine uyarlanmış bir versiyonunu sunan Procopius ise, Kırım Yarımadası'nın arazi özellikleri için bir değerlendirme yapmamaktadır. Zosimus, Kırım Yarımadası'nda Erken Hun döneminde yerleşik yaşayan Hun gruplarının varlığından bahsederken Procopius kendi devrinde yarımada Uturgurların yayılmasıyla kimi kentlerin yok olması arasında ilişki kurmaktadır. Böylelikle Procopius yaklaşık iki yüzyıl önce Hun Hükümdarlığının kuzey Karadeniz'e hâkimiyet kurmasının Kırımdaki kent hayatında bir kırılma meydana getirmediği çıkarımına imkân tanımaktadır.

Ammianus Hun muhaceretini konumlandığı Don ile Dinyeper arasındaki bölgenin zengin topraklara sahip olduğunu ifade etmektedir. Ammianus'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra Iordanes de Ammianus'dan önceki devirlerde bu bölgenin zenginliğinden bahsetmektedir. Iordanes ayrıca Dinyeper Nehri'nin balıkçılık, içme suyu, ulaşım amaçlı kullanıldığını kaydetmektedir. Lakin Iordanes'in Dinyeper hakkındaki bu tasviri temelde Pomponius Mela'ya dayanması nedeniyle betimlemesindeki unsurların Geç Antik Çağ'da geçerli olup olmadığı belirsizdir. Diğer taraftan Procopius ise, VI. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Kuturgur-Uturgur mücadelesine dair anlatımında Don'un batısının arazi kullanımı açısından âtil bir durumda olduğunu ifade etmektedir. Procopius böylelikle IV. yüzyılın ikinci yarısı için Ammianus'un, daha öncesi için ise Iordanes'in bu bölge hakkında yaptığı tespitle açık bir şekilde ayrılmaktadır. Olaylar arasında yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman aralığı olduğu düşünüldüğünde Procopius'un anlatımı Don-Dinyeper bölgesinde arazi kullanımının zaman içindeki değişimine dair işaretler taşıyor olabilir. İlave olarak Procopius'un kuzey Karadeniz için bu sunumunun aslında Roma egemenliğindeki Tuna'nın güneyiyle bu bölgeyi karşılaştırma amacı taşıdığını dikkatten kaçırmamak gerekir.

Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusunda arazinin otlak amaçlı kullanımına, bu bölgedeki açıkta hayvan besiciliğine ve hayvancılık türlerine işaret eden

iki tanıklık tespit edilmiştir. Her ikisi de VI. yüzyıldaki durumu anlatan tanıklıkların ilkinde Procopius, Azak Denizi'nin doğusundan, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki düzlüklere uzanan arazinin at yetiştirmeye uygun olduğunu kaydetmektedir. Iordanes ise Sivastopol'un kuzeyi ile Kırım Yarımadası'nın kuzeyinde sığır yetiştiriciliği yapıldığını kaydetmektedir. Iordanes, Altziagir grubu tarafından yapılan bu açıktaki sığır besiciliğinin, iki bölge arasında mevsimlik göçe dayalı olarak uygulandığını ifade etmektedir.

Geç Antik Çağ müverrihlerinin Yunan-Latin edebiyatının klasiklerini ve başka metinleri ne ölçüde ve şekilde kullandıkları sorunu bir tarafta dururken, eserleri için hangi koşul ve imkanlarla araştırmalar yaptıkları, betimledikleri mekânlara dair gözleme sorunu diğer tarafta durmaktadır. Antik Çağ coğrafya bilgisi, bu bilginin devrin yazarları arasında yayılma ortamı, Antik Çağ'da haritacılık olanak ve teknikleri ile ortak harita kullanım sorunu verilerden sonuçlara giderken hesaba katılması gereken unsurlar arasında ayrıca sıralanabilir. Yine de Antik Çağ müverrihlerinin çalışma kapsamındaki verileri, o devrin tarihsel gerçekliğinden kareler barındırdığı, bunun yanında başka metinlerden belirli tercihlerle yapılan alıntıları da içerdiği görülmektedir. Müverrihler fiziki coğrafya betimlemesi yaparken beşerî coğrafya betimlemesine nazaran daha çok standartlaşma eğilimi gösterdiği, çağdaşları oldukları olayları anlatırken arazi kullanımına işaret edecek özgün verilerin yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu hususlarda Antik Çağ müverrihleri kendi aralarında farklılıklar göstermekte, çeşitlilikler sergilemektedirler.

Diğer taraftan Batı Avrasya'daki erken Türk tarihini takip etmek temelde Yunan-Latin edebiyatı sayesinde mümkün olmaktadır. Geç Antik Çağ Yunan-Latin yazarlarının kayıtları sayesinde bu bölgedeki Hun, Oğur, Sabir, Bulgar, Avar gibi gruplardan haberdar olunabilmektedir. Bu koşullar altında incelenen bölge için müverrihler, Azak Denizi'nin doğusu ve Sivastopol'un kuzeyi hariç hayvancılık amaçlı arazi kullanımına işaret edebilecek bir veri sunmamaktadır. Harekât düzenleyen askeri birliklerin, Zosimus örneğinde görüldüğü üzere kimi durumlarda askerlere eşlik eden kadınların ve çocukların diğer bir ifadeyle *göç eden* kitlelerin yolları, araştırmanın mekânsal kapsamıyla kesişmektedir. Lakin incelenen kaynak kümesi bu bölgede *konargöçer* yahut *göçebe* bir yaşam tarzının hüküm sürdüğü sonucuna imkân tanımamaktadır. Zira müverrihler onlarca grubu anmalarına rağmen sadece

Iordanes bir grup – Altziagirler – için konargöçerlik tespiti yapmaktadır. Aksine bölgedeki arazi kullanımıyla ilişkilendirilebilecek veri kümesinin ağırlıklı tarafını, müverrihlerin tarımsal faaliyet hakkındaki doğrudan veya ona işaret edebilecek nitelikteki kayıtları oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın mekânsal ve zamansal kesiti için, “Avrasya Bozkırları”ndaki hayvancılık amaçlı arazi kullanımı ve göçebe yaşam tarzı kabulü uyumlu ve tutarlı olmamaktadır. Bu çerçevede Batı Avrasya'nın Hun, Sabir, Bulgar, Uturgur gruplarını bozkır halkları, konargöçer, atlı göçebe olarak değil; konuştukları dilli baz alarak Türk halkları şeklinde kavramsallaştırmayı standartlaştırmak söz konusu uyumsuzluk/tutarsızlık sorununun aşılmasına katkı sağlayabilir.

Bu sorunun bir başka yönüne dikkat çekmek adına ilgili literatürün terminolojik tercihlerinin kendi içindeki uyumsuz/tutarsız görüntüsüne işaret edilebilir. Şöyle ki literatürde Got, Gepid, Lombard gibi grupların Germen; Ant, Sclaven gibi grupların Slav olarak dil aileleri üzerinden kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Lakin onlarla aynı zamansal ve mekânsal kesitte yer almalarına rağmen Hun, Sabir, Bulgar, Uturgur gibi gruplar bir yeryüzü şekli üzerinden “bozkır halkı” olarak kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Söz konusu grupların bir yaşam tarzı üzerinden göçebe/konargöçer/atlı göçebe olarak kavramsallaştırılması örneği de literatürdeki aynı uyumsuzluk/tutarsızlık parantezine alınabilir. Çalışma kapsamındaki olgular çerçevesinde aynı zaman ve mekânı paylaşan grupları bütünüyle kapsayan bir yaklaşımla kavramsallaştırmalar yapmak terminolojik tutarlılık, tarihsel gözlemi *a priori* etkilerden arındırmak gibi yararlar sağlayabilir. Hun, Sabir, Bulgar, Uturgur gibi grupların Türk halkları şeklinde kavramsallaştırılması önerisi, ilgili literatürde yer alan terminoloji sorununu kendi içindeki uyumsuzluk ve tutarsızlıktan kurtarabilir. Nihayet çalışma bulguları, Türk yahut Germen gibi dil kategorileriyle tarım yahut hayvancılık gibi iktisadi faaliyet kategorileri arasında herhangi bir ilişkinin varlığının aleyhine değerlendirilebilir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Çalışmaya farklı alanlardan ilgi gösterilebileceği düşüncesinden hareketle, onomastik öğelere çalışma metninde kaynaklarda geçtiği biçimleriyle değil Türkçedeki güncel biçimleriyle yer verilecektir. Bu tercihin kaynak müverrihlerle modern tarihçiler, Antik Çağ coğrafya bilgisi ile günümüzdeki coğrafya bilgisi arasındaki farklılıkları nötrleştirmemesi için aşağıda onomastik öğelerin bir listesi sunulmuştur (Bk. Tablo 1. Güncel-Tarihsel Onomastik Öğeler Listesi). Güncel Türkçe kullanımı olmayan fakat çalışmada zikredilen diğer onomastik öğeler kaynaklardaki Latince biçimleriyle yazılmıştır. İlave olarak çalışmanın veri havuzunu Geç Antik Çağ tarihçileri oluşturması nedeniyle metinde yapılan göndermelerin günümüzdeki tarihçileri mi, Antik Çağ tarih yazarlarını mı kastettiği hususunda olası karışıklıkları ortadan kaldırmak için Antik Çağ tarih yazarları “kaynak müverrih” olarak anılacaklardır.

Tablo 1

Güncel-Tarihsel Onomastik Öğeler Listesi

Güncel Kullanım	Tarihsel Kullanım	Kullanım Örneği
Alanlar	Halani	Ammianus
Azak Denizi	Maeotis	Ammianus
Dinyeper Nehri	Borysthenes	Iordanes
Dinyeper Nehri	Danaper	Iordanes
Doğu Gotları/İskitler	Greuthungi Scythae	Ammianus. Philostorgius
Don Nehri	Tanais	Ammianus
Hazar Denizi	Caspium mare	Orosius
Kafkas Dağları	Caucasus	Procopius
Karadeniz (deniz alanı bütün olarak)	Pontus Euxinus	Ammianus
Batı Karadeniz (deniz alanının batısı)	Euxinus mare	Orosius
Doğu Karadeniz (deniz alanının doğusu)?	Cimmericum mare	Orosius
Kefe	Theodosia	Strabon
Kerç Boğazı	Cimmericum	Zosimus

Kırım Yarımadası	Chersonesus/ Chersonesus Taurica	Strabon
Kuban Nehri	Hypanis	Procopius
Sivastopol	Chersonesus	Iordanes
Tuna Nehri	Hister	Sozomenus
Tuna Nehri	Danuba	Iordanes

- 2 “Sed Maeotidos lateri laevo Cherronesus est propinqua, coloniarum plena Graecarum. Unde quieti sunt homines et sedati, adhibentes vomeri curam, et proventibus fructuariis victitantes” (Ammianus XXII.8.32.: Fontaine 112).
- 3 “A quibus per varia regna diducti itineribus modicis Tauri dissociantur, inter quos immani diritate terribiles Arichi et Sinchi et Napaei, intendente saevitiam licentia diuturna, indidere mari nomen inhospitali...” (Ammianus XXII.8.33.: Fontaine 112).
- 4 “κάν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ἐντεῦθεν ἦν τὰ σιτοπομπεῖα τοῖς Ἑλλησι, καθάπερ ἐκ τῆς λίμνης αἰ ταριχεῖται. Λεύκωνα δέ φασιν ἐκ τῆς Θεοδοσίας Ἀθηναίους πέμψαι μυριάδας μεδίμων διακοσίας καὶ δέκα. οἱ δ’ αὐτοὶ οὗτοι καὶ γεωργοὶ ἐκαλοῦντο ἰδίως διὰ τὸ τοὺς ὑπερκειμένους νομάδας εἶναι, τρεφομένους κρέασιν ἄλλοις τε καὶ ἰπτείοις, ἰπτεῖφ δὲ καὶ τυρῶ καὶ γάλακτι καὶ ὄζυγάλακτι” (Strabon VII.4.6: Jones 222-227).
- 5 “[3] τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος, ὡς φασιν, ἄγνωστον ἦν πρὸ τοῦ Θραξί τοῖς παρὰ τὸν Ἴστρον καὶ Γότθοις αὐτοῖς, ἐλάνθανον δὲ προσοικοῦντες ἀλλήλοις, καθότι λίμνης μεγίστης ἐν μέσφ κειμένης ἕκαστοι τέλος εἶναι ξηρᾶς ᾤοντο τὴν κατ’ αὐτοὺς οἰκουμένην, μετὰ τοῦτο δὲ θάλασσαν καὶ ὕδωρ ἀπέραντον. συμβάν δὲ βοῦν οἰστροπλήγα διαδραμεῖν τὴν λίμνην ἐπηκολούθησε βουκόλος, καὶ τὴν ἀντιπέραν γῆν θεασάμενος ἠγγελε τοῖς ὁμοφύλοις. [4] ἄλλοι δὲ λέγουσιν ὡς ἔλαφος διαφυγοῦσά τισι τῶν Οὐννων θηρῶσιν ἐπέδειξε τήνδε τὴν ὁδόν, ἐξ ἐπιπολῆς καλυπτομένην τοῖς ὕδασι τοὺς δὲ τότε μὲν ὑποστρέψαι θαυμάσαντας τὴν χώραν ἀέρι μετριωτέρφ καὶ γεωργία ἡμερον οὔσαν καὶ τῷ κρατοῦντι τοῦ ἔθνους ἀγγεῖλαι ἃ ἐθέασαντο” (Sozomenus VI.37.3-4: Bidez 295; Schaff 373).
- 6 “Ὅτι οἱ πέραν τοῦ Ἴστρου Σκύθαι, τῶν Οὐννων αὐτοῖς ἐπιστρατευσάντων, ἀνάστατοι γεγόνασι, καὶ πρὸς τὴν Ῥωμαίων γῆν πρὸς φιλίαν ἐπεραιώθησαν. εἶεν δ’ ἃ οἱ Οὐννοι οὐς οἱ παλαιοὶ Νεβρούς ἐπωνόμαζον, καὶ παρὰ τὰ Ῥιπαῖα κατοκνημένοι ὄρη, ἐξ ὧν ὁ Τανάϊς εἰς τὴν Μαιώτιδα λίμνην κατασυρόμενος τὸ βεῖθρον ἐκδίδωσιν” (Philostorgius IX. 17: Bidez 123).
- 7 “a meridie atque a Rubro mari surgens, sub ultimo septentrione Euxinum pontum uastando perdomuit, Scythicamque barbariem...” (Orosius I.4.2.: Zangemeister 42). Burada İskitlerin yaşadığı bölge Kızıl Denize nazaran Karadeniz'in uzak kıyıları olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle Karadeniz'in kuzey kıyılarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

- 8 “6 Philippus dimissa obsidione Byzantii Scythicum bellum totis uiribus adgreditur, commissoque proelio cum Scythae et numero et uirtute praestarent, Philippi fraude uincuntur. 7 in ea pugna XX milia puerorum ac feminarum Scythicae gentis capta, pecorum magna copia abducta, auri atque argenti nihil repertum: nam et ea res primo fidem inopiae Scythicae dedit. uiginti milia nobilium equarum sufficiendo generi in Macedoniam missa” (Orosius III. 13. 6-7.: Zangemeister 165).
- 9 Vesosis, Herodotus’da (II.102: Rosén 199) Sesostris olarak kaydedilmiştir bk. (Legrand 66-67).
- 10 “Tunc, ut fertur, Vesosis Scythis lacrimabile sibi potius intulit bellum, eis uidelicet, quos Amazonum viros prisca tradit auctoritas, de quas et feminas bellatrices Orosius in primo volumine professa voce testatur...” (Iordanes *Getica* 44: Mommsen 65; Giunta ve Grillone 20 ayrıca bk. Van Nuffelen ve Van Hoof 241/185).
- 11 Hazar Denizi’nin güneye doğru genişlemesi hakkında bk. Strabon (XI.6.1: Jones 242-243; Tulenev 100).
- 12 “[3] ... Οὐννοὺς δὲ τούτους ἐκάλουν. εἶτε βασιλείους αὐτοὺς ὀνομάζειν προσήκει Σκύθας, εἶτε οὖς Ἡρόδοτός φησι παροικεῖν τὸν Ἴστρον σιμοὺς καὶ ἀσθενέας ἀνθρώπους, εἶτε ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην διέβησαν καὶ τοῦτο γὰρ εὖρον ἱστορημένον, ὡς ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Τανάιδος καταφερομένης ἰλῦος ὁ Κιμμέριος ἀπογαιωθείς Βόσπορος ἐνέδωκεν αὐτοῖς ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην πεζῇ διαβῆναι. [4] παρελθόντες δὲ ὕμῳ τοῖς ἵπποις καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ οἷς ἐπέφεροντο, τοῖς ὑπὲρ τὸν Ἴστρον κατωκημένους ἐπήεσαν Σκχύθαις, μάχην μὲν σταδίαν οὔτε δυνάμενοι τὸ παράπαν οὔτε εἰδότες ἐπαγαγεῖν (πῶς γὰρ οἱ μήτε εἰς γῆν πῆξαι τοὺς πόδας οἷοί τε ὄντες ἐδραῖως, ἀλλ’ ἐπὶ τῶν ἵππων καὶ διαιτώμενοι καὶ καθεύδοντες), περιελάσσει δὲ καὶ ἐκδρομαῖς καὶ εὐκαίροις ἀναχωρήσασιν, ἐκ τῶν ἵππων κατατοξεύδοντες, ἄπειρον τῶν Σικυθῶν εἰργάσαντο φόνον. [5] τοῦτο συνεχῶς ποιοῦντες εἰς τοῦτο τὸ Συθικὸν περιέστησαν τύχης ὥστε τοὺς περιλελείμμενους, ὧν εἶχον ἐχσάντας οἰκίσεων, ἐνδοῦναι μὲν τοῖς Οὐννοῖς ταύτας οἰκεῖν...” (Zosimus IV. 20. 3-5: Paschoud 280-281).
- 13 “quorum natio saeva, ut Priscus istoricus refert, Meotida palude ulteriore ripa insidens, venationi tantum nec alio labore experta, nisi quod, postquam crevisset in populis, fraudibus et rapinis vicinarum gentium quiete conturbans. huius ergo gentis, ut adsolet, venatores, dum in interioris Meotidae ripam venaiones inquirent, animadvertunt quomodo ex inproviso cerva se illis optulit ingressaque paludem nunc progrediens nunc subsistens index viae se tribuit.” (Iordanes *Getica* 123: Mommsen 89-90; Giunta ve Grillone 54; Van Nuffelen ve Van Hoof 280; Devillers 49; Kaçar 221).
- 14 “illi vero, qui praeter Maeotidam alium mundum esse penitus ignorabanc, admiratione ducti terrae Scythicae.” Iordanes bu pasajda, Hunların yer aldığı

Azak Denizi'nin bir yakasını İskitya'nın dışında, diğer tarafında dolayısıyla komşusu olarak sunması, İskitya'nın sınırlarını verdiği, *Getica* 30-31'deki (Mommsen 61-62) kaydıyla uyumlu durmamaktadır (Iordanes *Getica* 125: Mommsen 90; Giunta ve Grillone 55).

- 15 Iordanes'i anlamak adına daha büyük bir sorunu, İskitya'nın ortasında yer aldığını söylediği *Riphaei* Dağları'nın Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayırdığını ifade etmesidir. Zira bu dağlardan Don Nehri doğmakta ve bu nehir Azak Denizi'ne boşalmaktadır (Iordanes *Getica* 32: Mommsen 61-62). Dolayısıyla Azak Denizi yukarıda görüldüğü gibi İskitya'nın sınırı değil, merkeziyle ilgili bir tasvirin unsuru olarak sunulmaktadır.
- 16 Iordanes (*Getica* 46: Mommsen 65-66) krş. Pomponius Mela (II. 1. 6-7: Brodersen 86-87). (Mommsen 66/1-3). Iordanes (*Getica* 44: Mommsen 65), bölge sakinlerinin *Borysthenes* Nehri'ni *Danaper* olarak çağırdığını kaydetmektedir.
- 17 “Τέταρτος δὲ Βορυσθένης ποταμός, ὃς ἐστὶ τε μέγιστος μετὰ Ἰστρον τούτων καὶ πολυαρκέστατος κατὰ γνώμας τὰς ἡμετέρας οὐτὶ μόνον τῶν Σκυθικῶν ποταμῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων, πλὴν Νείλου τοῦ Αἰγυπτίου· τούτω γὰρ οὐκ οἷά τε ἐστὶ συμβαλεῖν ἄλλων ποταμῶν· τῶν δὲ λοιπῶν Βορυσθένης ἐστὶ πολυαρκέστατος, ὃς νομάς τε καλλίστας καὶ εὐκομιδεστάτας κτήνεσι παρέχεται ἰχθύας τε ἀρίστους διακριδὸν καὶ πλείστους, πίνεσθαί τε ἥδιστος ἐστὶ, ῥέει τε καθαρὸς παρὰ θολεροῖσι, σπόρος τε παρ' αὐτὸν ἄριστος γίνεται, ποιή τε, τῇ οὐ σπείρεται ἡ χώρα, βαθυτάτη.” (Herodotus IV.53.1-4: Rosén 380 str. 9 – 381, str. 4; Asheri vd. 620-622).
- 18 “... solus amnium confragosis montibus vaporatus, numquam Scythico duriscit algore.” (Iordanes *Getica* 45: Mommsen 65). Don Nehri'nin donmamasının akış biçimiyle açıklanması da dahil olmak üzere Iordanes'in buradaki Don Nehri tasviri Mela ile ilişkilendirilmiştir. krş. Pompenius Mela (I. 115: Brodersen 82-83). “Tanais ex Riphaeo monte deiectus adeo praeceps ruit, ut, cum vicina flumina tum ca et Bosphorus tum Ponti aliqua brumali rigore durentur, solus aestus hiememque iuxta ferens idem semper et subsimihs incitatusque decurrat” (Mommsen 65/4; Giunta ve Grillon 20/45).
- 19 Krş. Pomponius Mela (II. 1. 5: Brodersen 88) “silvae deinde sunt quas maximas hae terrae ferunt...” ayrıca krş. Plinius (IV.83: Rackham 180) “inde silvestris regio Hylaeum mare, quo adluitur, cognominavit” (Van Nuffelen 242/193).
- 20 Procopius'un (*de Bellis* I.10.5-6: Haury II 50-51; Çekalova 30) buradaki ifadesi Kafkas Dağları ile Azak Denizi arasında sadece Hun halklarının yaşadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Lazica/Colchis ile Azak arasına Karadeniz sahili boyunca Abasoyu yerleştirmesi örneğinde görüldüğü gibi başka halkların da yaşadığını ifade etmiştir.

Kaynaklar

- Akdoğan, Hatice Tuğba. *Ammianus'un Karadeniz Tasviri Ammiani descriptio ponti Euxini (Ammianus Marcellinus rerum gestarum Kitap XXII, Bölüm 8)*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014.
- Amidon, Philip R. *Philostorgius: Church History*. Society of Biblical Literature, 2007.
- Asheri, David, vd. *A commentary on Herodotus: books I-IV*, Oxford. Oxford University Press, 2007.
- Bidez, Joseph. *Philostorgius Kirchengeschichte*. Mit Dem Leben Des Lucian Von Antiochien Und Den Fragmenten Eines Arianischen Historiographen. J.C. Hinrichs, 1913.
- Bidez, Joseph. *Sozomenus Kirchengeschichte*. Akad. Verlag, 1995.
- Blockley, Roger. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. c. 2. F. Cairns, 1983.
- Boeft, J. Den, vd. *Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus XXII*. E. Forsten, 1995.
- Boeft, J. Den, vd. *Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus XXXI*. Brill, 2018.
- Brodersen, Kai. *Pomponius Mela Kreuzfahrt durch die alte Welt*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.
- Cavagna, Alessandro. "Germen Halkları." *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, 2014, ss. 69-73.
- Cavagna, Alessandro. "Slav Halkları." *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, 2014, ss. 74-77.
- Çekalova, Aleksandra. *Prokopiy Kesariyskiy Vayna s Persami Voyna s Vandalami Taynaya İstoriya*. RAN, 1993.
- Coulie, Bernard, ve Bastien Kindt. *Thesaurus Procopii Caesariensis: De bellis, Historia arcana, De aedificiis*. 2000.
- Demkin, Vitaly, vd. "New aspects of natural science studies of archaeological burial monuments (kurgans) in the southern Russian steppes." *Journal of Archaeological Science*, no. 42, 2014, ss. 241-249.
- Devillers. Olivier. *Histoire des Goths Jordanes introduction, traduction et notes*. Les Belles Lettres, 1995.
- Drijvers, Jan Willem. "Ammianus Marcellinus on the Geography of the Pontus Euxinus." *Histos*, no. 2, 1998, ss. 268-278.
- Fear, Andrew T. *Orosius Seven Books of History against the Pagans*. Liverpool University Press, 2010.

- Fontaine, Jacques, vd. *Ammian Marcellin Histoire Tome III*. Les Belles Lettres, 1996.
- Giunta, Francesco, ve Antonino Grillone. *Jordanis De origine actibusque Getarum*. Istituto Palazzo Borromini, 1991.
- Greatrex, Gregory. *Procopius of Caesarea: The Persian Wars: a historical commentary*. Cambridge University Press, 2022.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü*. Çev. Sevgi Tamgüç, Kabalıcı, 2012.
- Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. Reşat Uzman, Ötügen, 2010.
- Jones, Horace Leonard. *The Geography of Strabo*. Loeb Classical Library, Harvard University Press, c. 1–8 (VII, XI, XXII), 1917–1932.
- Haurly, Jacob, ve Gerhard Wirth. *Opera Omnia Procopius Caesariensis*. c. 1-2. K. G. Saur, 2001.
- Heather, Peter. *Goths and Romans 332–489*. Oxford University Press, 1991.
- Kaçar, Turhan. *Priscus Attila ve Bizans Tarihi*. Alfa, 2020.
- Kaldellis, Anthony. *The Wars of Justinian Prokopios translated by H. B. Dewing revised and modernized, with an introduction and notes*. Hackett Publishing Company, Inc., 2014.
- Legrand, Philippe-Ernest. *Hérodote Index analytique*. Belles lettres, 1966.
- Ligetti, Lajos. *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1946.
- Lisetskii, Fedor, vd. “Postantique Soils as a Source of Land Use Information: A Case Study of an Ancient Greek Agricultural Area on the Northern Black Sea Coast.” *Applied and Environmental Soil Science*, no. 2020, 2020, ss. 1-15.
- Maenchen-Helfen, Otto J. *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*. University of California Press, 1973.
- Matthews, John. *The Roman empire of Ammianus*. Duckworth, 1989.
- Melyukova, Anna. “Scythians of Southeastern Europe.” *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. Davis-Kimball, Jeannine vd. Berkeley, 1995.
- Mommsen, Theodor. *Jordanis Romana et Getica*. Apvd Weidmannos, 1882.
- Paschoud, François. *Histoire nouvelle / Zosime tome II*. Belles Lettres, 2003.
- Pohl, Walter. *The Avars: a steppe empire in Europe 567-822*. Cornell University Press, 2018.
- Pritchett, W. Kendrick. *The liar school of Herodotos*. J.C. Gieben, 1993.
- Rackham, Harris. *Pliny Natural History Volume II: Books 3-7*. Harvard University Press, 1942.
- Roberto, Umberto. “Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar, Bulgarlar.” *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, 2014, ss. 78-85.
- Rolfé, John C. *Ammianus Marcellinus*. W. Heinemann Ltd, 1935.
- Rosén, Haiim. *Herodoti Historiae v. 1. Libros I-IV continens*, B.G. Teubner, 1987.

- Sarantis, Alexander. "Roman or barbarian? ethnic identities and political loyalties in the Balkans according to Procopius?" *Procopius of Caesarea: Literary and Historical Interpretations*, ed. Christopher Lillington-Martin ve Elodie Turquois, Routledge Taylor & Francis Group, 2018, ss. 217-237.
- Schaff, Philip, vd. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church II Socrates, Sozomenus Church Histories*. T.&T. Clark, 1989.
- Seel, Otto. *Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi: Accedunt Prologi in Pompeium Trogum*. B.G. Teubneri, 1985.
- Seyfarth, Wolfgang. *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*. B. G. Teubner, 1978.
- Sinor, Denis. "İç Asya Kavramı." *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, çev. Mete Tunçay vd., İletişim, 2000, ss. 11-32.
- Taaffe, R. N. "Coğrafi Ortam." *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, çev. Mete Tunçay vd., İletişim, 2000, ss. 33-60.
- Tulenev, V. M. *Istoriya Protiv Yazichnikov*. İzdatelstva Olega Abışko, 2009.
- Üstün, Abdullah. "Scythia as Reflected by Iordanes (Jordanes): A Scene from the Sixth Century." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, vol. 35, no. 1, 2020, ss. 297-32.
- Vasiliev, Aleksandr. *The Goths in Crimea*. Mediaeval Academy of America, 1936.
- Van Nuffelen, Peter, ve Van Hoof, Lieve (ter). *Romana and Getica Jordanes*. Liverpool University Press, 2020.
- Von Bredow, Iris. "Tauri." *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, 14. cilt, Brill, 2009, ss. 165-166.
- Zangemeister, Carolus. *Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*. C. Geroldi, 1882.

Araştırma Makalesi / Research Article

Bir Nazire Meselesi: Şeyhî ve Nesimî'nin “Yok” Redifli Gazellerinin Zemin Şiiri*

Songül Karaca**

Öz

Klasik Türk edebiyatında bir şairin etki gücünün göstergelerinden biri nazirelerdir. Bir şairin kaç zemin şiiri olduğu ya da kaç şair tarafından tanzir edildiği o şairin edebî etkisini ortaya koyar. Söz konusu edebî etkile(n)me bir nazire unsuru olan kafiye ve redif benzerliği ile tespit ve takip edilebilir. Şimdiye kadarki çalışmalarda Nesimî ve Şeyhî'nin “yok” redifli şiirleri üzerinden böyle bir değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışmada ise, “yok” redifli şiirlerin zemin şiirinin hangisi olduğu konusu, Nesimî ve Şeyhî ile aynı zaman diliminde yaşayan Ahmedî'nin de aynı redifle yazılmış şiiri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bunun için 14 ve 15. yüzyıl şairlerinin divanları taranarak “yok” redifli şiirler derlenmiş, nazire unsurlarının yanı sıra tarihsel ve sosyal veriler de değerlendirilerek zemin şiir olabilme nitelikleri bakımından irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Nazire, redif, zemin şiir, Ahmedî, Nesimî, Şeyhî.

* Geliş Tarihi: 20 Ekim 2024 – Kabul Tarihi: 18 Nisan 2025

Atf: Karaca, Songül. “Bir Nazire Meselesi: Şeyhî ve Nesimî'nin ‘Yok’ Redifli Gazellerinin Zemin Şiiri.” *bilig*, no. 117, 2026, ss. 163-179, <https://doi.org/10.12995/bilig.8419>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Rize/Türkiye, ORCID: 0000-0002-9117-0675, songul.karaca@erdogan.edu.tr

A Nazire Issue: The Groundwork Poem of Şeyhî and Nesîmî's Gazels with the "Yok" Rhyme*

Songül Karaca**

Abstract

In Classical Turkish literature, one of the indicators of a poet's influence is the nazires. The number of zemin (primary) poems a poet has indicates and how many poets have adapted a poet's works reveals his literary influence. The literary influence can be detected and followed through the similarity of rhyme and repeated rhyme, elements of a nazire. In the studies so far, such an evaluation has been made on the poems of Nesimi and Şeyhi with the rhyme "yok". In this study, the issue of which is the ground poem of the poems with the rhyme "yok" was evaluated by taking into account the poem written with the same rhyme by Ahmedî, who lived in the same period as Nesimi and Şeyhi. For this purpose, the divans of the 14th and 15th century poets were searched and poems with the rhyme "yok" were compiled. In addition to the nazire elements of the poems, historical and social data were also evaluated and their qualities of being a groundwork poem were examined.

Keywords

Nazire, rhyme, groundwork poem, Ahmedî, Nesimî, Şeyhî.

* Date of Arrival: 20 October 2024 – Date of Acceptance: 18 April 2025

Citation: Karaca, Songül. "Bir Nazire Meselesi: Şeyhî ve Nesîmî'nin 'Yok' Redifli Gazellerinin Zemin Şiiri." *bilig*, no. 117, 2026, pp. 163-179, <https://doi.org/10.12995/bilig.8419>.

** Asst. Prof. Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature – Rize/Türkiye, ORCID: 0000-0002-9117-0675, songul.karaca@erdogan.edu.tr

Giriş

Sözlükte “karşılık olarak, benzetilerek yapılan davranış, söz” şeklinde açıklanan nazire sözcüğünün terim anlamı “Bir şairin şiirine başka bir şairce aynı ölçü uyak ve redifte yazılan benzeri”dir (Dilçin 269). Kendisine nazire yazılan şiire zemin şiir denir (Köksal, “Berlin Devlet Kütüphanesi’nde” 50). Şairler, çeşitli sebeplerden ötürü bir şiiri tanzir eder. Bunların başında zemin şiiri geçme arzusu yer alır. Bununla birlikte meydan okumak, üstatların yolundan gitmek, bir dostluk nişanesi sunmak veya genç şairleri teşvik etmek için de nazire yazılmıştır (Köksal, *Sana Benzer* 97-106). Klasik Türk edebiyatında çok fazla nazire yazıldığı görülmektedir. Öyle ki henüz 15. yüzyılın ilk yarısında bir nazire mecmuası dahi tertip edilmiştir. Ömer bin Mezid tarafından 1437 yılında derlenen *Mecmû’atü’n-Nezâir* nazire geleneği için oldukça önemlidir. Kimin zemin şiirine kimlerin nazire yazdığının gösterildiği *Mecmû’atü’n-Nezâir*, kendi dönemindeki edebî zevki yansıtanın yanı sıra divanlarına ya da bütün şiirlerine ulaşamadığımız şairler hakkında da bilgi vermektedir. Ömer bin Mezid’in eserinden başka Eğridirli Hacı Kemal’in *Câmiü’n-Nezâir*’i, Edirneli Nazmi’nin *Mecmau’n-Nezâir*’i gibi başka nazire mecmuaları olsa da bu mecmualar, bütün bir nazire geleneğini kayıt altına alamamıştır. Dolayısıyla bazı şiirlerin zemin şiirinin hangi şaire ait olduğuna dair sorular cevap beklemektedir. Nesimî ve Şeyhî’ye ait “yok” redifli gazellerin zemin şiirinin hangi şaire ait olduğu sorusu da bunlardan biridir.

Ömer bin Mezid, *Mecmû’atü’n-Nezâir*’de Nesimî’nin 5 şiirine nazire yazan pek çok şaire yer vermektedir. Ömer bin Mezid’in verdiği bu beş zemin şiir; “[aş]lar”, “olmasun”, “[âne]yi”, “[âr]dan” ve “[âr]um hoş mudur” redifli gazellerdir (Canpolat 171, 194, 207, 220, 244-45). Ömer bin Mezid’in aktardığı bu 5 gazelin dışında Nesimî’nin meşhur “+sı yok” redifli gazelleri, bir nazire zinciri oluşturmuş şiirlerdendir. Nesimî’nin *Divan*’ında “+sı yok” redifli iki gazel vardır (Ayan 223-25). Bunlardan biri “Gerçek hadîs imiş bu hûbuñ vefâsı yoh” mısrasıyla, diğeri de “Hansı gönül içinde ki ‘ışkuñ hevâsı yoh” mısrasıyla başlamaktadır. Bu iki gazelden “Gerçek hadîs imiş bu hûbuñ vefâsı yoh” mısrasıyla başlayanın, Şeyhî’nin aynı redifli gazeliyle birbirine nazire olabileceğine dair bir görüş bulunmaktadır (Gümüş 250). Nesimî’nin “Hansı gönül içinde ki ‘ışkuñ hevâsı yoh” mısrasıyla başlayan diğeri gazeli ile Şeyhî’nin “+sı yok” redifli gazeli hakkında da Fettah Kuzu

tarafından bir çalışma yapılmıştır. Çalışma, “+sı yok” redifli gazellerin Nesimî ve Şeyhî’ye ait iki ayrı gazel mi yoksa iki müellife de mal edilmiş tek bir gazel mi olduğu sorusu etrafında şekillenmektedir (Kuzu 1063-71). Bu noktada ortaya şöyle bir soru(n) çıkmaktadır: Aynı dönem şairlerinden olup nazire mecmualarında Nesimî ve Şeyhî’den önde görünen Ahmedî’nin de “+sı yok” redifli bir şiiri olduğuna göre “+sı yok” redifli şiirlerin zemin şiiri kime aittir? Bu çalışmada bu sorunun cevaplanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle çalışmanın kapsamı Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî’den daha geniş bir alana yayılacak ve 14 ile 15. yüzyılda yazılmış “yok” redifli gazeller tespit edilecektir. Ardından vezin, kafiye ve redif gibi unsurların incelenmesiyle “yok” redifli gazellerin nazire zinciri genel hatlarıyla ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu yüzyıllarda yaşamış şairlerin hayatları hakkında net bilgilerin olmayışı, hangi şiirin hangi şiire nazire olduğunun net bir şekilde tespit edilebilmesine bir engel teşkil ediyorsa da Ömer bin Mezid’in *Mecmû’atü’n-Nezâir*’i ve şairlerin kendi dönemlerinde nasıl karşılandığı, ne kadar itibar gördüğü gibi hususlar bu konunun aydınlatılmasına yardımcı olacaktır. Böylece “yok” redifli şiirlerin 15. yüzyılda oluşturduğu nazire zincirine hangi muhitlerde kimlerin katıldığı hakkında yorumlarda bulunulacaktır.

Nazire Unsurları Bakımından “Yok” Redifli Şiirler

Bir şiirin nazire olabilmesi için aranan üç temel unsur; vezin, kafiye/redif ve edadır. Buna göre nazirenin, nazire yazılan şiirle aynı vezin ve aynı kafiye/redifle yazılmasının yanı sıra aynı eda, anlam ve hayal benzerliğini taşıyor olması gerekmektedir (Köksal, *Sana Benzer* 31). Fakat bunlardan birinin olmadığı ya da sadece birinin olduğu örneklerle nazire dendiğine de rastlanmaktadır (Köksal, *Sana Benzer* 31-47). Bununla birlikte nazireler hakkında özellikle 16. yüzyıldan sonra yapılan tanımlamalarda eda, mana ve muhtevanın; vezin ve kafiye/redif kadar önemli olduğu vurgulanmıştır (Köksal, *Sana Benzer* 38-39). Dolayısıyla çalışmanın konusunu teşkil eden “yok” redifli şiirlerin hangilerinin birbirine nazire olduğunu anlayabilmek için “yok” redifinin yanı sıra vezin ve anlam hususunu da incelemek gerekmektedir. Şu hâlde çalışmada sırasıyla “yok” redifli şiirler kafiye ve redif unsurlarına göre bir ayrıma tabi tutulacak, aynı kafiye ve redifle yazılan şiirler vezin bakımından da incelenecek ve son olarak benzer özellikler taşıyan şiirler üslup ve mana bakımından değerlendirilecektir.

Klasik Türk edebiyatında 14. ve 15. yüzyılda yazılmış “yok” redifli şiirleri derlemek üzere öncelikle, kitap veya tez olarak neşredilen 14. ve 15. yüzyıl divanlarının hepsi taranmış ve 20 şairin “yok” redifli şiir yazdığı tespit edilmiştir. Bilinen ilk örnek Ahmed Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'inde bulunduğu için 14 ve 15. yüzyıl şairi olmasa da değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Yapılan taramalar sonucu hangi şairin “yok” redifli kaç şiir yazdığı kronolojik olarak şöyledir:

Ahmed Yesevî (ö. 1166) 2 şiir, Kadı Burhaneddin (ö. 1398) 8 şiir, Nesimî (ö. 1404) 2 şiir, Ahmedî (ö. 1412) 1 şiir, Şeyhî (ö. 1427'den sonra) 1 şiir, Leâlî (ö. 1451-1481) 3 şiir, Kâsımî (ö. 1464'ten sonra) 1 şiir, Kışverî (ö. 1478-1490) 2 şiir, Hakiki (ö. 1488) 3 şiir, Ahmed Paşa (ö. 1497) 4 şiir, Cem Sultan (ö. 1495) 1 şiir, Serâyî (ö. 1498'den sonra) 2 şiir, Nevâyî (ö. 1501) 2 şiir, Hamdullah Hamdi (ö. 1503) 1 şiir, Hüseyin Baykara (ö. 1506) 2 şiir, Şeyban Han (ö. 1510) 4 şiir, Adlî (ö. 1512) 2 şiir, Mesîhî (ö. 1512'den sonra) 1 şiir, Mihri Hatun (ö. 1512'den sonra) 1 şiir, Tacizade (ö. 1515) 4 şiir.

14. ve 15. yüzyıl şairleri ve “yok” redifli şiirlerinde kullandıkları kafiye ve redifler aşağıdaki gibidir. Tabloda tek bir şiirde görülen kafiye nazire özelliği göstermeyeceği için yer verilmemiş, birden fazla kez kullanılan şiir kafiyeleri parantez içinde gösterilmiştir. Böylece aynı redifle yazılan şiirlerin hangilerinin nazire olarak değerlendirilebileceği daha anlaşılır hâle getirilmiştir.

Tablo 1

“Yok” redifli şiirler

Şairler	+(kafiye) redif			
	+(â)sı yok	+(âr) yok	+ı yok	+(âr)um yok
Ahmed Yesevi	+(â)sı yok		+(ân)ı yok	
Kadı Burhaneddin (ö. 1398)	+(â)sı yoh			
Nesimî (ö. 1404)	+(â)sı yoh			
Ahmedî (ö. 1412)	+(â)sı yoh			
Şeyhî (ö. 1427'den sonra)	+(â)sı yok			
Leâlî (ö. 1451-1481)		+(âr) yok	+(âr)ı yok	+(âr)um yok
Kâsımî (ö. 1464'ten sonra)			+(âr)ı yok	

Kişverî (ö. 1478-1490)	+ (â)sı yok	+ (ân)ı yok	
Hakiki (ö. 1488)	+ (â)sı yok		
Ahmed Paşa (ö. 1497)	+ (â)sı yok	+ (âr) yok	+ (âr)ı yok
Serâyî (ö. 1498'den sonra)	+ (â)sı yok		
Nevâyî (ö. 1501)		+ (âr) yok	
Hüseyin Baykara (ö. 1506)			+ (âr)ı yok + (âm)ı yok
Şeyban Han (ö. 1510)			+ (ân)ı yok + (âm)ı yok
Mihri (ö. 1512'den sonra)	+ (â)sı yok		
Tacizade (ö. 1515)		+ (âr) yok	+ (âr)um yok

Tabloda görüldüğü üzere “yok” redifli şiirler içerisinde en çok tercih edilen kafiye ve redif, 10 şairin kullandığı “+ (â)sı yok” tur. Onu 4’er şair tarafından kullanılan “+ (âr) yok” ve “+ (âr)ı yok” şekli takip etmektedir. Çalışmada Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî’nin “+ (â)sı yok” redifli şiirleri üzerinden bir nazire zinciri oluşturulmaya çalışıldığı için tablodaki “+ (â)sı yok” redifli şiirler vezin ve eda bakımından incelenecektir. Böylece hem zemin şiir hem de nazire zinciri ortaya çıkmış olacaktır.

“+ (â)sı yok” Redifli Şiirlerin “Zemin”i

Tablo 1’e göre “+ (â)sı yok” redifli şiir yazan şairler sırasıyla Ahmed Yesevî, Kadı Burhaneddin, Nesimî, Ahmedî, Şeyhî, Kişverî, Hakikî, Ahmed Paşa, Serâyî ve Mihri Hatun’dur. Kronolojik olarak “+ (â)sı yok” redifi ilk olarak Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet*’inde görülmektedir. *Dîvân-ı Hikmet*’te dörtlükler hâlinde görülen bu redif, abcb dddb cccb şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Hâcet ermes ışk derdige devâ sormak
Veyran etip ketken ermiş devâsı **yok**
Canın kıynap yaşın akıb huşın ketip
Işk derdidin dostlar kattıg belâsı **yok**

Her kim küyer canga alar ışknı odın
Cânı küyse azâsıdın çıkar tütün
Bağrı anı sâdpâredür yoktur bütün
Halkga zâhir körünüp turgan yarası **yok** (Rıdvanoglu 430-32)

Metnin ilk iki dörtlüğü Nesimî'nin şiiriyle benzer bir görüntü sergiliyorsa da eserin hece ölçüsüyle yazılmış olması, Ahmed Yesevî'nin bu hikmetini "+(â)sı yok" redifli şiirlerin zemin şiiri olarak görülemeyeceğinin en açık kanıtıdır. Zira Ahmed Yesevî dışındaki bütün şairler "+(â)sı yok" redifli şiiri aruz ölçüsü ve beyitler hâlinde yazmıştır. Ahmed Yesevî ile benzer edada şiirleri olan Yunus Emre'nin bu redifle şiir yazmamış olması (Tavukçu; Tatçı) da Ahmed Yesevî'nin, bu redifin zemin şiirinin şairi olmadığını desteklemektedir.

Şairlerin ölüm tarihlerine göre kronolojik olarak Kadı Burhaneddin (ö. 1398), Nesimî (ö. 1404), Ahmedî (ö. 1412) ve Şeyhî (ö. 1429'dan sonra) şeklinde sıralanmaktadırlar. Fakat sadece kronolojik sıralama, zemin şiirin tespitini zorlaştırmaktadır. Örneğin Kadı Burhaneddin 1398'de vefat etmiştir fakat 1398 ile 1412 arasında çok fazla bir zaman farkı yoktur. Nesimî ve Ahmedî arasındaki zaman farkı ise çok daha kısadır. Yine Şeyhî, Ahmedî'nin öğrencisidir. Fakat bir şair, kendisinden yaşça büyük veya küçük bir şairin şiirini tanzir edebilir. "+(â)sı yok" redifli şiir yazan başka bir şair de Şeyhî'den sonra vefat tarihi 1478-90 arası olduğu kabul edilen Kışverî'dir. Dolayısıyla "+(â)sı yok" redifli şiirlerin zemin şiiri; Kadı Burhaneddin, Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî'nin şiirlerinde aranmalıdır. Bunu yaparken de şairlerin yaşadığı tarihin yanı sıra, mecmualardaki yerlerine de değinilmelidir. Nazire yazan şairlerin hangi muhitte yoğunlaştığı bilgisi de yine "+(â)sı yok" redifli şiirin etki sahasını açıklayacağı için göz önünde bulundurulmalıdır.

Kronolojik sıraya göre 14. yüzyılın ilk şairi olan Kadı Burhaneddin, "yok" redifli 8 şiir yazmıştır. Fakat bunlardan sadece 1'i "+(â)sı yok" rediflidir ve içlerinde çalışmaya konu olan şiirlere benzer bir eda taşıyan tek şiir budur. Şiir şöyle başlamaktadır:

Gel gel ki senden özge bu derdüñ şifâsı yoh
Derdüm dahı yoğ ise bu 'ayşuñ safâsı yoh

Bu az 'ömürde kılma bize hecr ile cefâ
Kılıl vefâ ki işbu cihânuñ vefâsı yoh (Ergin 341)

Kadı Burhaneddin'in bu şiiri *mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün* vezniyle yazılmıştır. Bu vezin Nesimî'nin "+(â)sı yok" redifli şiiri ile aynıdır. Ayrıca Nesimî'nin şu beyti ile Kadı Burhaneddin'in ilk beyti arasında söylem ve mana bakımından da bir benzerlik göze çarpmaktadır:

Gel gel berü ki savm ü salâtüñ kazâsı var
Sensüz geçen zamân-ı hayâtüñ kazâsı yoh (Ayan 223)

Aynı vezin ve redifle yazılan bu iki şiirde redifteki “+sı” iyelik ekinin ait olduğu “+un” ilgi ekinin de aynı düzen ile kullanılması, doğrudan bir benzerlik hissi vermektedir. Buna “gel gel ki” şeklinde bir yapının da – üstelik beyit başında – varlığı ilave edildiğinde iki şiir arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Mana bakımından ise her iki beyitte de sevgilinin merkeze alındığı ve sevgilinin olmayışı durumunda hayatın hiçbir öneminin kalmayacağı bir hâl anlatıldığı için nazirede gereken tüm unsurların bulunduğu bir örnekle karşılaşılmaktadır. Fakat hangi şiirin zemin şiir olduğuna karar vermek, bu aşamada güçtür. Hem Ahmedî ve Şeyhî de aynı vezin, kafiye ve redifle benzer bir şiir yazmıştır hem de Kadı Burhaneddin kronolojik olarak önde olsa da bir şair olarak Anadolu’daki diğer şairleri etkilediğine dair bir bilgimiz yoktur. Ömer bin Mezid’in *Mecmû’atü’n-Nezâir*’inde de kendisine yer verilmemiştir (Canpolat; Durkaya). Nitekim şiirleri, Ahmedî ve Nesimî ile kıyaslanınca biraz zayıf kalmaktadır.

Ahmedî ve Şeyhî’nin aynı redifli şiirine bakılacak olursa Nesimî’nin şiiriyle şöyle bir benzerlik göze çarpmaktadır:

Ahmedî’den:

Gel gel ki senden ayru bu ‘ayşuñ safâsı yoh
Hoş görelüm bu ‘ömri ki dehrüñ vefâsı yoh

...

‘İşkuñ yolunda menzile nicesi iriser
Ol kim belâ vü mihnete sabr u rızâsı yoh

...

Ma’şûka vaslını dileyen cevre sabr ide
Dünyide râhat ola mı ki anuñ ‘anâsı yoh (Akdoğan 279-80)

Nesimî’den:

Gerçek hadîs imiş bu hûbuñ vefâsı yoh
Kim sevdi hûbu kim dedi hûbuñ cefâsı yoh

Aşkın belâsı yok diyüben aşka düşme var
Kim âşık oldu kim dedi aşkuñ belâsı yoh

Anun ki hacc-ı ekberi ey cân sen olmadun
Beytü'l-harâma varmamış *anun safâsı yoh*

...

Gel gel berü ki savm ü salâtün kazâsı var
Sensüz geçen zamân-ı hayâtun kazâsı *yoh* (Ayan 223)

Şeyhî'den:

Kangı dimâg içinde ki 'ışkuñ hevâsı *yok*
Biñ hacc iderse Merve hakıçün *Safâsı yok*

Dilber cemâli Ka'besini kılmayan tavâf
Yüz nûr görse gözlerinün rûşenâsı *yok*

Fi'l-cümle uş vefâ haremimde mücâvirem

Bîgâne gönlümün dahı hiç âşinâsı *yok* (Biltekin, Şeyhî (Hekim Sinan) 137-38)

Bu şiirlerin hepsi *mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün* vezniyle, "â" kafiyesi ve "+sı yok/h" redifiyle yazılmıştır. Vezin, kafiye ve redif bakımından aynı özellikte olmaları, hemen bir nazire hissi uyandırmaktadır. Nazirenin bir diğer özelliği olan eda ve söyleyiş bakıldığında da yine bazı benzer hususiyetler göze çarpmaktadır. Örneğin Ahmedî'nin şiirindeki "Gel gel ki" ifadesiyle Nesimî'nin şiirindeki "Gel gel berü ki" ifadesi, aynı vezin ve redifle yazılmış iki şiirin üslup itibariyle de benzer olduğunu göstermektedir. Yine Ahmedî'nin ilk beytindeki "safâ" ve "vefâ" kelimelerinin kullanımıyla Nesimî'nin ilk beytindeki "vefâ" ve "cefâ" kelimelerinin kullanımı benzerlik arz etmektedir. Öyle ki bu iki beytin asıl farkı, beytin manasındadır. Ahmedî, beytin merkezine sevgiliye hasretle geçen dünya hayatını, yani sevgiliden ayrı geçen zamanı koyarken Nesimî vefâ ve cefânın sevgili üzerinden nasıl tanımlandığını tezatlı bir şekilde işler. Ona göre sevgili, vefasız ve cefakardır. Yine Ahmedî de Nesimî de aşkın bela ile olan ilişkisinde hemfikirdir. İkisi de ikinci beyitte aşkın belasını ele alır. Ahmedî, aşkın belasına razı olmayanın hedefine ulaşamayacağından bahsederken Nesimî yine tezat yaparak aşkın belasının olmadığını sananlara, aşkın belası vardır fakat âşıklara o hâl bela gibi gelmez diye bir açıklama yapar.

Ahmedî'nin şiiri, Nesimî'ninkine nazaran mana bakımından daha sadedir. Yani Ahmedî, bütün gazeli aşkın kişiye nasıl hissettirdiği üzerine kurgulamış

ve bu yolda okuyucuya/taliplere tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat Nesimî, gazelinde çok daha geniş bir perspektif sunmaktadır:

Anuñ ki hacc-ı ekberi ey cân sen olmaduñ
Beytü'l-harâma varmamış anuñ safâsı yoh

Bu beyitte hac kavramı etrafında sevgilinin anlamı ve değerinden bahsedilmekteyken, şu beytinde sevgilinin “âdem” oluşu hasebiyle yaratılmışların en üstünü olduğuna ve ona secde etmeyenlerin bu bağlamda şeytan mesabesinde olduğuna değinir:

Şeytândur ol ki sûretüñe kılmadı sücûd
Düştü bu renc ü derde kim anuñ devâsı yoh

Şeyhî'nin şiiri ise Ahmedî'den ziyade Nesimî'nin şiirine yakındır. Özellikle “Merve”, “Safa” ve “Kâbe” gibi kelimelerle hac kavramı etrafında kurulan beyitler Nesimî'nin şiirini andırmaktadır. Nitekim Şeyhî'nin şiiri, Nesimî'nin “Hansı gönül içinde ki aşkuñ hevâsı yoh” mısrasıyla başlayan şiiri ile aynı şiir olduklarını düşündürülecek kadar benzerlik göstermektedir. Makalesinde delilleriyle ortaya koyduğu bu durum, Fettah Kuzu'yu; Nesimî ve Şeyhî arasında bir nazire meselesi değil bir şiir karışıklığı olduğu düşüncesine götürmüştür. Şeyhî ve Ahmed-i Dâî'nin divanlarında 17 ortak şiirin bulunması (Kuzu 1066) gerçeğini dile getiren Kuzu, bu iki şairden hangisinin diğerine nazire yazmış olacağına dair bir hüküm vermemiş fakat “yok” redifli şiirin, nazire değil müstensihlerden kaynaklı bir hata olarak iki farklı şaire ait gösterilen tek bir şiir olduğuna kanaat getirmiştir (Kuzu 1070). Kuzu'nun bu kanaati, “Hansı gönül içinde ki aşkuñ hevâsı yoh” mısrasıyla başlayan şiir için kabul edilebilir. Fakat Nesimî'nin aynı redifle yazdığı “Gerçek hadîs imiş bu ki hûbuñ vefâsı yoh” mısrasıyla başlayan diğer gazeline yer verilmemiş, tek bir gazelin durumu anlatılmıştır. Dolayısıyla Nesimî ile Şeyhî arasındaki bağı açıklamak için Ahmedî'yi de değerlendirmek gerekmektedir.

Nesimî, Şeyhî ve Ahmedî arasındaki nazire ilişkisini değerlendirebilmek için başka kanıtlara ihtiyaç vardır. Bu bağlamda akla Ömer bin Mezid'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'i gelmektedir. Kendi döneminin öne çıkan şairlerini göstermesi bakımından önemli bir kaynak niteliği taşıyan *Mecmû'atü'n-Nezâir*'e Nesimî, Şeyhî ve Ahmedî arasındaki ilişkiyi anlamak için başvurulabilir. Bunun yanı sıra şairlerin o günkü sosyal durumu, toplumdaki

yeri ve saygınlığı gibi durumlar da hangi şairin hangisinden etkilenmiş olabileceği hakkında fikir sunacaktır.

Kaynak Olarak *Mecmû'atü'n-Nezâir*

Ömer bin Mezdî'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'i 1437 tarihinde derlendiği için çalışmaya konu olan problemin çözümü hususunda önemli bir kaynaktır. Nitekim Mehmet Fatih Köksal bu eserin "Nesimî, Ahmedî, Şeyhî gibi klâsik şiirimizin ilk ustaları olarak bilinen şairlerin nasıl bir şiir ikliminde yetiştikleri, etkilendikleri ve etkiledikleri şairler bakımından önemli izler taşıdığı" (Köksal, *Sana Benzer* 67) görüşündedir.

Mecmû'atü'n-Nezâir'de Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî zemin şiir şairi olarak yer almaktadır. Bu üç şair içerisinde en fazla Ahmedî'nin zemin şiiri vardır. Ahmedî'nin 15 şiirinin zemin şiir olarak yer aldığı eserde (Canpolat 53, 67, 81, 90, 98, 109, 115, 131, 135, 142, 157, 158, 160, 201, 246), kendisine en fazla nazire yazılan şair olarak Ahmedî öne çıkmaktadır. Ahmedî'yi 5 zemin şiirle Nesimî takip eder (Canpolat 171, 194, 207, 220, 244). Şeyhî de eserde 5 zemin şiirle yer almaktadır (Canpolat 78, 137, 211, 236, 248) fakat şiirlerine yazılan nazire sayısı Nesimî kadar çok değildir. Nesimî'nin her şiirine en az 5 nazire yazıldığı hâlde Şeyhî'nin zemin şiirlerine bazen 1 bazen 2 nazire yazıldığı görülmektedir. Bu durumun, Nesimî'nin Şeyhî'den daha çok beğenildiğini göstermeyeceği kanaatindeyiz. Kanımızca bunun sebebi, Şeyhî'nin Ömer bin Mezdî'e tarih olarak daha yakın olmasıdır.

Mecmû'atü'n-Nezâir üzerinden Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî arasında hangisinin "+(â)sı yok" redifli zemin şiirin şairi olduğunu anlamak için bir de bu şairlerin birbirlerine nazire yazıp yazmadıklarına bakmak gerekmektedir. *Mecmû'atü'n-Nezâir*'de bu üç şairden şiiri en fazla tanzir edilen Ahmedî'dir. Nesimî ve Şeyhî Ahmedî'nin 4 şiirine nazire yazmıştır (Canpolat 53, 68-69, 87-88, 94, 109, 115, 143, 160). Fakat Ahmedî bu iki şaire de nazire yazmamıştır. *Mecmû'atü'n-Nezâir*'de Ahmedî'nin sadece Ahmed-i Dâî'ye ve Mevlana Ahmedî'ye nazire yazdığı görülmektedir (Canpolat 31, 40). Buradan anlaşıldığı kadarıyla *Mecmû'atü'n-Nezâir*'e göre 15. yüzyılın ilk yarısında Ahmedî; Nesimî ve Şeyhî'den üstün ve öndedir. Şu hâlde "+(â)sı yok" redifli zemin şiirin şairi Ahmedî olmalıdır.

Ömer bin Mezdî'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'inden yaklaşık bir yüzyıl sonra tamamlanan Edirneli Nazmî'nin *Mecmû'atü'n-Nezâir*'i; Ahmedî, Nesimî ve

Şeyhî'nin edebî etkisinin nazire mecmuaları üzerinden nasıl görüldüğünü anlamaya yardımcı olacak bir diğer eserdir. 1524'te tamamlanan eser, çalışmanın kapsamı dışındaki bir yüzyılda yazılmışsa da içeriği 15. yüzyılın tamamını kapsadığı için Ahmedî, Nesimî ve Şeyhî arasındaki ilişkiyi daha da netleştirecektir.¹ Buna göre Edirneli Nazmî'nin *Mecma'û'n-Nezâir*'inde en çok zemin şiiri olan şairler sırasıyla 51 şiirle Ahmed Paşa, 42 şiirle Necatî ve 27 şiirle Şeyhî'dir. En çok tanzir edilen zemin şiirler ise sırasıyla 1035 şiirle Ahmed Paşa, 437 şiirle Necatî, 359 şiirle Şeyhî, 310 şiirle Ulvî, 299 nazireyle Nizamî, 249 şiirle Ahmedî, 226 şiirle Nesimî ve diğer şairler şeklinde devam etmektedir (Köksal, *Edirneli Nazmi* 27). Bu sıralamaya göre Ahmedî, 15. yüzyıldaki popüleritesini 16. yüzyılda devam ettirememiş ve yerini Ahmed Paşa'ya bırakmış gibidir. Ömer bin Mezid'in mecmuasında Ahmedî'nin ve Nesimî'nin gerisinde kalmış gibi görünen Şeyhî'nin, yaklaşık bir yüzyıl sonra Edirneli Nazmî'nin eserinde şiiri en çok tanzir edilen üç şairden biri olması ve Ahmedî ile Nesimî'nin önüne geçmesi, Ömer bin Mezid'in mecmuasındaki yerine dair yukarıda belirtilen kanaati desteklemektedir. Bununla birlikte Ahmedî'nin hem 14. yüzyılda hem de 15. yüzyılda şiiri en çok tanzir edilenler arasında yer alması ve Anadolu coğrafyasında yazılan mecmualarda Nesimî'den daha çok tanzir edilmesi, "yok" redifli şiirlerin zemin şiirinin Ahmedî'ye ait olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Şairlerin Toplumdaki Yeri ve Birbirleriyle Etkileşimleri

"+(â)sı yok" redifli zemin şiirin şairini tespit edebilmek için şairlerin birbirleriyle bir münasebetleri olup olmadığına da bakmak gerekmektedir. Birbirini tanıyan, yakın veya uzak iletişimde bulunmuş, görüşmüş şairlerin birbirlerini etkileyebilecekleri gözden uzak tutulmamalıdır. Bu bağlamda akla ilk gelen bilgi; Ahmedî'nin, Şeyhî'nin hocası olduğudur (Biltekin, "Şeyhî" 81). Ahmedî'nin kendi zamanında çok itibar görmesi, hem Germiyanogulları hem Osmanlılar tarafından kendisine değer verilmesi (Kut 165) gibi hususlar düşünüldüğünde Şeyhî'nin onun ardında olması anlaşılır ve gayet makuldür.² Fakat Ahmedî ve Nesimî'den hangisinin diğerine nazire yazdığını anlamak, kronolojik olarak çok zordur. Çünkü vefat tarihleri arasında çok kısa bir süre vardır. Doğum tarihlerine dair de net bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Nesimî'nin 1370 yılında doğduğu rivayeti (Usluer IV) ve Ahmedî'nin doğum tarihinin 1335 olma ihtimali (Kut 165) söz konusudur. Bu ihtimaller ışığında Ahmedî'nin Nesimî'den yaşça büyük

olduğu anlaşılmaktadır. Yaş itibariyle Ahmedî daha olgun bir şair olarak Nesimî'yi etkilemiş olabilir. Bir şair kendisinden yaşça küçük birinin şiirini tanzir edebilirse de Ahmedî'nin Nesimî'ye nazire yazma ihtimali prestij ve itibar bakımından oldukça düşüktür. Nitekim Ahmedî, kendi zamanında hem Germiyanogulları içerisinde hem Osmanogulları içerisinde itibar görmüştür. Fakat Nesimî, Timurulara isyan eden ve isyanı kanlı bir şekilde bastırılan Hurufiliğin bir müridi ve daha sonra şeyhi olarak Timurulardan ayrılıp Anadolu'ya gelmiş, Anadolu'da kabul görmediği için Bağdat'a gitmiş ve orada yaydığı düşüncelerden dolayı idam edilmiştir (Usluer VI-IX). Ahmedî'nin böyle bir kimseyi tanzir ederek kendi itibarını zedeleyebilecek bir harekette bulunmayacağı akla daha uygundur. Nitekim mecmualardaki durum da şairler hakkındaki bu tahmini desteklemektedir.

Ahmedî ve Şeyhî arasındaki hoca-talebe ilişkisi, Şeyhî'nin Ahmedî'yi tanzir ettiğini düşündürmekteyse de Şeyhî'nin şiiri, mana itibariyle Ahmedî'den ziyade Nesimî'ye yakındır. Kuzu'nun makalesinde de belirttiği gibi neredeyse aynı şiirin her iki divanda da yer alması, "yok" redifli şiirler bağlamında Şeyhî ve Nesimî arasındaki nazire ilişkisini kuvvetlendirmektedir. Fakat Şeyhî ve Nesimî'nin şiirleri iki ayrı şiir olarak kabul edilecek olursa akla şöyle bir soru gelmektedir: Şeyhî, hocası Ahmedî'nin değil de Nesimî'nin şiirini mi tanzir etmiştir? Öyleyse Nesimî'nin şiiri bir zemin şiir olarak düşünülebilir mi? Bu soruların cevabı M. Fatih Köksal'ın zemin şiir ve vasıta/model şiir açıklamalarıyla verilebilir. Köksal'a göre vasıta veya model şiir; bir şairin, zemin şiiri değil de zemin şiire nazire yazan bir başka şairin şiirini tanzir etmesidir (Köksal, *Sana Benzer* 76-77; Köksal, "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde" 50). Tanıma göre Ahmedî'nin şiiri zemin şiir kabul edilirse Nesimî'nin şiiri, vasıta/model şiir olmaktadır. Bu da bir nazirenin, zemin şiirini geçtiği ve kendisinden sonrakileri etkileyen bir özellik kazandığını göstermiş olacaktır.

Muhit Olarak Bursa ve Bayramilik

"+(â) sı yok" redifli şiir yazan şairlerin hayatlarına bakıldığında Bursa şehri göze çarpmaktadır. Şairlerden Ahmedî, Şeyhî ve Ahmed Paşa Bursa'da bulunmuştur. Ahmedî'nin Osmanlı'nın fetret dönemi şehzadesi Emir Süleyman Çelebi (ö. 1411) ile çok yakın olduğu, birçok eğlence meclisinde bir arada oldukları bilinmektedir. Nitekim Ahmedî *Cemşîd u Hurşîd* ile *İskendernâme*'sini ona sunmuştur (Kayapınar 84). Şeyhî'nin de Osmanlı

ile ilk teması, Emir Süleyman Çelebi zamanındadır (Biltekin, “Şeyhî” 81). Yine 15. yüzyılın önemli şairlerinden Ahmed Paşa, II. Bayezid döneminde, ömrünün son 15 yılını Bursa’da geçirmiştir.

Aynı dönemde Bursa muhitinde adı geçen diğer isim Yusuf Hakikî’dir. Somuncu Baba’nın oğlu olan Hakikî de “+(â)sı yok” redifli şiir yazmıştır. Babası ile birlikte bir müddet Bursa’da kaldığı söylenir (Boz 11). Yine kaynaklarda Nesimî’nin Bursa’da Şeyhî ile görüştüğü nakledilir (Biltekin, “Şeyhî” 81). Buna göre “+(â)sı yok” redifli şiir yazarın 8 şairin 5’i Bursa ile irtibatlıdır. Fakat bu durum sadece Bursa’da bulunmuş olmakla alakalı değildir. Bu 5 şairden Şeyhî, Hakikî ve Nesimî arasında; Bayramilik tarikatı etrafında oluşan bir bağ daha vardır. Kanaatimize göre Nesimî ve Şeyhî arasındaki ilişkiyi açıklayacak önemli ortaklıklardan biri Bayrami tarikatıdır.

Nesimî’nin Anadolu’ya geldiğinde Hacı Bayram-ı Velî’yi ziyaret ettiği, ona intisap etmek istediği fakat Hurufilikle ilgili fikirleri yüzünden kabul edilmediği ileri sürülmüştür (Bilgin 3). Ayrıca Şeyhî ile Bursa’da görüştüğü rivayet edilmektedir. Şeyhî’nin, Hacı Bayram-ı Velî’nin müridi olduğu, hatta Şeyhî mahlasını Hacı Bayram-ı Velî’ye olan manevi aidiyetini ifade etmek için aldığı bilinmektedir (Olgun 6). Yusuf Hakikî ise babasının dervişi ve halifesi olan Hacı Bayram-ı Velî’nin mürididir. Seyr ü sülukunu Ankara’da tamamladığı, halife olduktan sonra Aksaray’a döndüğü nakledilir (Boz 11). Bu durumda “+(â)sı yok” redifli şiir yazarın Nesimî, Şeyhî ve Hakikî ile Bayramilik etrafında başka bir muhit oluşmaktadır.

Şairlerin Bursa ve Bayramilik etrafında oluşturdukları muhitlere bakıldığında da yine Ömer bin Mezid’in *Mecmû’atü’n-Nezâir*’inde olduğu gibi Ahmedî’nin daha temelde bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Hem mecmualara hem de hayatlarına bakıldığında Ahmedî’nin Nesimî’den önde olması “yok” redifli şiirlerin zemin şiirinin Ahmedî’ye ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Eldeki veriler, bizi bu sonuca götürmektedir. “Hansı gönül içinde ki aşkuñ hevâsı yoh” mısrasıyla başlayan şiirin, Şeyhî’ye mi yoksa Nesimî’ye mi ait olduğu ya da bu iki şiirin aslında tek bir şiir mi olduğu hususu kesinlik kazanmamış olsa da Şeyhî ve Nesimî arasındaki ilişki; Bursa’da görüşmüş olmaları ve Hacı Bayram-ı Velî’ye intisap etmeleri (veya intisap etme isteği), aralarında bir nazire ilişkisinden daha fazlası olduğu izlenimi vermektedir. Fakat şiirin aynı şiir değil de nazire olduğu kabul edilecek olursa Şeyhî’nin Nesimî’ye nazire yazdığını düşünmek daha isabetli olacaktır. Çünkü hem

Ömer bin Mezid'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'inde Şeyhî'nin Nesimî'nin bir gazeline naziresi yer almaktadır (Canpolat 183) hem de Edirneli Nazmî *Mecmâ'u'n-Nezâir*'inde Ahmedî ve Nesimî'nin şiirlerinin ikisini de zemin şiir olarak değerlendirdiği hâlde Şeyhî'nin şiirini onlardan birine nazire olarak ele almıştır (Köksal, *Edirneli Nazmi* 182-83). Bu da "yok" redifli şiirlerin zemin ve nazire zincirini oluştururken Ahmedî'yi zemin şiirin şairi; Nesimî'yi de ilk nazire şairi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatında nazire, klasik dönemdeki edebî zevkin ve şairler arasında nasıl bir şiir dolaşımı olduğunun takip edilebilmesine olanak tanıyan önemli bir gelenektir. Beğenilen bir redif veya kafiyenin pek çok şairin elinde yeniden üretilerek zenginleşmesi, şiiri ilk defa ortaya koyan şair için bir prestij unsurudur. Bu çalışmada da Klasik Türk edebiyatının ilk yüzyıllarında birçok şairin elinde yeniden üretildiği görülen "yok" redifli şiirler incelenerek bunların zemin şiirinin hangi şaire ait olduğu hususuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Şimdiye kadar literatürde "yok" redifli şiirler, Nesimî ve Şeyhî ekseninde ele alınmıştır. Bu çalışma ile ilgili bağlamda Nesimî ve Şeyhî'nin yanı sıra Ahmedî üzerinde durulmuştur. Varılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Ömer bin Mezid'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'inde şiiri en çok tanzir edilen şair Ahmedî'dir. Üstelik hem Nesimî hem de Şeyhî, Ahmedî'nin birçok şiirini tanzir etmiştir. Fakat Ahmedî'nin, Şeyhî'nin bir şiirini tanzir ettiği bilinmekle beraber Nesimî'nin herhangi bir şiirini tanzir etmediği görülmüştür. Bu da "yok" redifli şiirin zemin şiirinin Ahmedî'ye ait olduğunu güçlendiren diğer hususlardandır. Ayrıca Ahmedî, hem kronolojik olarak Nesimî ve Şeyhî'den daha öndedir hem de Şeyhî'nin hocasıdır. Üstelik kendi döneminde hem Germiyanogulları hem de Osmanogulları tarafından oldukça ilgi gösterilmiş itibarlı bir şairdir. Nesimî ise Hurufiliği nedeniyle Timurlulara isyan etmiş, devletini terk etmiş, geldiği Anadolu'da kabul görmemiş, bu yüzden Bağdat'a gitmiş ve orada idam edilmiştir. Mecmuadaki verilerden ve şairlerin toplumdaki konumlarından hareketle "yok" redifli zemin şiirin şairinin Ahmedî olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada ortaya çıkan sonuçlardan bir diğeri de 15. yüzyılda yazılan "yok" redifli şiirlerin Bursa'da ve Bayramilik tarikatı etrafında yoğunlaşmasıdır.

“+(â)sı yok” redifli şiir yazan 8 şairin 5’i Bursa’da bulunmuştur. Bunlardan Nesimî ve Şeyhî’nin Bursa’da görüştüğüne dair rivayetler de vardır. “+(â)sı yok” redifli şiir yazan şairlerin bir başka ortak noktası Bayramilik tarikatıyla olan temaslarıdır. Şeyhî, Hacı Bayram-ı Velî’nin halifesidir. Nesimî’nin de Anadolu’ya geldiğinde Hacı Bayram-ı Velî’ye intisap etmek istediği fakat kabul edilmediği bilinmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru aynı kafiye ve redifle şiir yazan Yusuf Hakikî de Bayramî mürididir. Özellikle Nesimî ve Şeyhî arasındaki ilişkinin, bu hususla birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Ahmedî ve Nesimî’nin benzer şiirleri arasında hangisinin hangisine nazire yazdığına karar vermek, klasik dönem yazarlarını da zor durumda bırakmıştır. Bu durumu “Bazı zemin şiirler iki şaire birden ait olarak gösterilmiştir ki, bu durum muhtemelen derleyicinin ilk defa o zemindeki şiiri hangi şairin yazdığından emin olamayışından kaynaklanmıştır. Bu belirsizliğin özellikle Ahmedî ile Nesimî arasında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.” (Köksal, *Edirneli Nazmi* 27) diyerek ifade eden Köksal, Ahmedî ve Nesimî’nin zemin şiirlerine karar vermenin Edirneli Nazmî’yi de zorlamış olabileceğini aktarmaktadır. Hem Ahmedî hem Nesimî’nin zemin şiir olarak gösterildiği örnek için bk. (Köksal, *Edirneli Nazmi* 182-83).
- 2 Aslında Ahmedî’nin, öğrencisi olmasına rağmen Şeyhî’ye nazireler yazdığı bilinmektedir (Köksal, *Sana Benzer* 80). Fakat Şeyhî’nin şiiriyle Nesimî’nin şiiri arasındaki aşırı benzerlik, Şeyhî’nin “yok” redifli şiirine karşı şüphe uyandırdığı için burada bu ihtimal üzerinden bir değerlendirme yapılmamıştır.

Kaynaklar

- Akdoğan, Yaşar. *Ahmedî, Divân*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html>. Erişim Tarihi: 10 Ekim 2024.
- Ayan, Hüseyin. *Nesimî*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Bilgin, A. Azmi. “Nesimî.” *İslam Ansiklopedisi*, 33. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 3-5.
- Biltekin, Halit. “Şeyhî.” *İslam Ansiklopedisi*, 39. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, ss. 80-82.

- Biltekin, Halit. *Şeyhî (Hekim Sinan), Şeyhî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, 2018, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215511/seyhi-divani.html>.
- Boz, Erdoğan. "Yûsuf Hakîkî." *İslam Ansiklopedisi*, 44. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, ss. 10-11.
- Canpolat, Mustafa. *Ömer bin Mezdî, Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Durkaya, Hayriye. *Mecmuatü'n-Nezair'in Yeni Bir Nüshası*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980.
- Gümüş, Kudret Safa. "Nesîmî ve Şeyhî'nin 'Yok' Redifli Gazellerine Mukayeseli Bir Bakış." *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, no. 23, 2020, ss. 236-52.
- Kayapınar, Levent. "Süleyman Çelebi, Emîr." *İslam Ansiklopedisi*, 38. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, ss. 82-85.
- Köksal, M. Fatih. "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde XVI. Yüzyılda Derlenmiş Kıymetli Bir Mecmua: 'Mecmû'a-i Nezâ'ir'." *KÜLTÜRİK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, no. 1, 2020, ss. 49-71.
- Köksal, M. Fatih. *Edirneli Nazmi, Mecma'ü'n-Nezâ'ir*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, 2017, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195954/mecmaun-nezair-edirneli-nazmi.html>.
- Köksal, M. Fatih. *Sana Benzer Güzel Olmaz, Divan Şiirinde Nazire*. Akçağ Yayınları, 2006.
- Kut, Günay. "Ahmedi." *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, ss. 165-67.
- Kuzu, Fettah. "İki Şair, Bir Şiir: Nesîmî ve Şeyhî Dîvânlarında Yer Alan '-Sı Yoh/-Sı Yok' Redifli Gazel(Ler) Üzerine Bir Değerlendirme." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 33, 2023, ss. 1063-71.
- Olgun, Tahir. *Germiyanlı Şeyhî ve Harnâmehî*. Yeşilgiresun Matbaası, 1949.
- Rıdvanoglu, Ahmet Eğilmez. *Ahmed Yesevi, Divân-ı Hikmet*. Sağlam Yayınevi, 2016.
- Tatçı, Mustafa. *Yünus Emre, Dîvân-ı İlâhiyât*. H Yayınları, 2014.
- Tavukçu, Orhan Kemal. *Yünus Emre ve Dîvân'ı*. Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Usluer, Fatih. *Seyyid Nesimi, Hakikatlere Giriş [Mukaddimetül-Hakâyık]*. Revak Kitabevi, 2017.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini ve problemlerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'de makale başvurusu bilig.yesevi.edu.tr web adresinden "Makale Yönetim Sistemi"ne kaydolarak yapılır. E-posta ile gönderilen makaleler değerlendirmeye alınmaz.

bilig'e gönderilen yazılar, önce dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için gönderilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Yayın ilkelerine uygun yazılar Yayın Kurulu tarafından incelenir. Dergi kapsamına giren ve değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda uzman hakemlere gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar Makale Yönetim Sisteminde saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, sistemden silinmez. Yazıların yayımlanmasında nihai karar Yayın Kuruluna aittir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Etik İlkeler

bilig, Yayın Etiği Komitesinin (COPE) “Dergi Editörleri için Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama Rehber İlkeleri” ve “Dergi Yayıncıları için Davranış Kuralları” belgelerini takip etmektedir. COPE'nin “Öz Uygulamalar” belgesi ile ilgili olarak bk. <https://publicationethics.org>

bilig'e çalışmalarını sunan yazarların aşağıda belirtilen etik ilkeleri karşılamaları zorunludur.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmalarını destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları Teşekkür kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden arınıklık: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Yazar makalesini intihal önleme yazılımı olan Turnit-in ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirilmez alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *bilig*'e sunmaları beklenir. Çalışmanın *bilig*'e sunumuyla birlikte başka dergiye de gönderilmiş olması kabul edilemez.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda

yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *bilig*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Politikası

bilig'de yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak bilig.yesevi.edu.tr web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

bilig'de makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazardan hiçbir şekilde ücret alınmaz. Yazara da telif ücreti ödenmez.

Yazım Dili

bilig'de Türkçe ve İngilizce makaleler yayımlanır. Makalelerin Türkçe ve İngilizce özlerine (abstracts) yer verilir.

Yazım Kuralları

bilig'de 97. Sayıdan itibaren MLA atıf sisteminin yazım kuralları uygulanmaktadır. Alıntılar, göndermeler ve kaynakça ile ilgili temel hususlar aşağıda örneklerle gösterilmiş olup örneği bulunmayan kaynaklar için MLA atıf sisteminin 8. versiyonu (<https://style.mla.org/>) esas alınmalıdır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Makale dosyasında yazar ad(lar)ı ve adres(ler) i bulunmamalıdır. Yazar(lar)la ilgili bilgiler başvuru sırasında Makale Yönetim Sisteminde ilgili alanlara yazılmalıdır.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 200 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Öz ve kaynakca dahil Türkçe makaleler 8.000 (sekiz bin), İngilizce makaleler ise 10.000 (on bin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu ve ilk harfleri büyük; ara başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük; alt başlıklar ise ilk harfleri büyük ve italik yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, bir alt satırda her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin soluna hizalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalı ve kaynağı verilmelidir. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1

Türk Üniversitelerinde Uluslararası Öğrenciler (2017-2018)

	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam Uluslararası Öğrenci Sayısı	81706	43324	125030
TÜRKSOY Tam ve Gözlemci Üye Ülkeler	24309	11686	35995
Azerbaycan	12911	4177	17088
Kazakistan	1051	1014	2065
Kırgızistan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Özbekistan	435	405	840
Rusya	808	621	1429
Türkmenistan	7824	4423	12247
Türkiye'deki Üniversitelerdeki Toplam Lisansüstü ve Lisansüstü Öğrenci Sayısı	2622936	2168678	4791614
Uluslararası Öğrenci Oranı	3,12%	2,00%	2,61%

Kaynak: "Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu." YÖK, 17 Ağustos 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sadece solundan 2 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, bu kullanıma yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köprülü 15).

İki yazarlı yayınlarda yazarların soyadları aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Taner ve Bezirci 22).

Üç ve daha fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır:

(Gökay ve diğerleri 18).

(Gökay vd. 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece sayfa numarası yazılmalıdır:

Tanpınar (131), bu konuda ...

Aynı yazara ait iki veya daha fazla esere gönderme yapılırsa yazar soyadından sonra yayının ilk birkaç kelimesi yazılarak ayırt edilmelidir:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

Aynı soyadı taşıyan yazarlara ait yayınlarda soyadından önce yazar adı kısaltılarak yazılmalıdır:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

Sayfa numarası bulunmayan elektronik yayınlarda sadece soyadı ya da başlık yazılmalıdır.

Yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. yayınlarda ise eser ismi yazılmalıdır, eser ismi uzun ise ilk 2-3 kelimesi yazılmalıdır.

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da tarihle birlikte belirtilmelidir.

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır, künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika, ve Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

Kaynağın üç ve daha fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı, sonra “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır.

Örnek:

Altaev, Zhakypbek ve diğerleri. “Essence and Typology of Intellect in al-Farabi’s Epistemology.” *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa numara bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. “Türkçede Evidensiyel.” *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydınğün, İsmail, ve Ayşegül Aydınğün. “Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33, no. 1, 2007, ss. 113-128.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. “Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri.” *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

Yazar ismi yoksa editör, hazırlayan ya da derleyen ismi başta verilmelidir:

Tarlan, Ali Nihat, haz. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla turnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt numarası, yayınevi, yazılış tarihi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk. “Azmi-zâde Mustafa Hâletî.” *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

Tezler kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, *eğik harflerle* tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin adı, tezin yazıldığı tarih yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu. *Garibi'nin Yûsuf u Züleyhâsı: İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Yazmalar “Yazar. Eser Adı. Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı.” şeklinde kaynak gösterilmelidir.

Örnek:

Âsım. *Zeyli Zübdetül-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emiri Efendi, No. 1326, vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için yazarın soyadı, adı, yazının başlığı, yayıncı (web site adı), yayın tarihi, bağlantı adresi bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Gökçek, Fazıl. “Mehmet Akif Ersoy.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

Kişisel görüşmelerde, kaynak kişinin soyadı, adı, görüşme türü ve tarihi şu şekilde yazılmalıdır:

Demir, Adem. Telefon görüşmesi. 22 Mayıs 2018.

Henüz yayımlanmamış ama yayımlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19

Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr

bilig
Journal of Social Sciences of the Turkic World
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities and problems of the Turkic world within a scientific framework.

Submissions to *bilig* should be original articles that will fill a gap in the field or to be a review that evaluates previously published studies and produces new and worthwhile ideas. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Article applications at *bilig* are made by registering to the “Manuscript Handling System” at bilig.yesevi.edu.tr web address. Articles sent via e-mail will not be evaluated.

Articles submitted to *bilig* are first reviewed in terms of the journal’s editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance in the evaluation of articles submitted for publication. Articles in accordance with editorial principles are reviewed by the Editorial Board. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are stored in Manuscript Handling System.

If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports. The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not deleted from the system. The final decision regarding the publication of the articles belongs to the Editorial Board.

The royalty rights of the articles accepted to be published in *bilig* are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Ethical Principles

bilig follows the documents "Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" and "Code of Conduct for Journal Publishers" of the Publication Ethics Committee (COPE). Regarding the "Core Practices" document of COPE, see. <https://publicationethics.org>

Authors submitting their work to *bilig* are obliged to meet the ethical principles stated below:

Authorship of the paper: Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the study. Authorship has been agreed prior to submission and that no one has been ‘gifted’ authorship or denied credit as an author (“ghost authorship”).

Acknowledgements: Those (institutions and financial resources) who have provided support but have not contributed to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The submitted work should be entirely owned by the authors. If the work of other researchers is included in the manuscript, it should be cited appropriately and listed in the references. The author is obliged to check the manuscript with one of the plagiarism prevention software, Turnitin or iThenticate, and submit the similarity report to the journal for application. Manuscripts with a similarity rate of 15% or more will not be considered.

Ethics committee permission and approval: Authors are required to describe in their manuscripts ethical approval from an appropriate committee and how consent was obtained from participants when research involves human participants.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *bilig*. It is unacceptable to submit the work for a review to another journal at the same time.

Salami publication or salami slicing: Authors should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disaggregating and disseminating the results of the research in an inappropriate manner and disrupting the integrity of the research.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees, and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published article, it is the author's obligation to promptly notify the journal editor and cooperate with the editor to retract or correct the paper.

Publication Policy

All the articles published in *bilig* are also available as full text on bilig.yesevi.edu.tr web address as open access.

No fee is charged to the author during article evaluation and publication in *bilig*. No royalties are paid to the author, either.

Language of Publication

bilig publishes articles in Turkish and English. Abstracts of the articles will be in Turkish and English.

Style Guidelines

In *bilig*, the style of the MLA citation system are applied as of the 97th issue. The main points regarding citations, references and bibliography are shown below with examples, and the 8th version of the MLA citation system (<https://style.mla.org/>) should be taken as a basis for sources without examples.

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

1. Title of the article: The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.

2. Name(s) and address(es) of the author(s): The article file should not contain the name(s) and address(es) of the author. Information regarding the author(s) should be written in the relevant fields in the Manuscript Handling System during the application.

3. Abstract: At the beginning of each article, a concise abstract of no more than 200 words must be provided in both Turkish and English, and the article should be clearly summarized. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article.

4. Body Text: The body of the article should be typed on A4 (29.7x21cm) paper on MS Word in size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Turkish articles, including the abstract and references, must not exceed 8,000 (eight thousand) words, while English articles should be fewer than 10,000 (ten thousand) words. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appendices) should be bold and their first letters be capitalized; subtitles, only the first letters should be capitalized; sub-headings should be written in italics with their first letters capitalized.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left; the table caption should be in the lower line and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be written aligned to the left of the figure. The figure number should be written in italics, ending with a period. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written vertically, with only the first letter capital, and the references should be stated. Below is a sample table.

Table 1

International Students at Turkish Universities (2017-2018)

	Male	Female	Total
Total Number of International Students	81706	43324	125030
TÜRKSOY Member and Observer Member States	24309	11686	35995
Azerbaijan	12911	4177	17088
Kazakhstan	1051	1014	2065
Kyrgyzstan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Uzbekistan	435	405	840
Russia	808	621	1429
Turkmenistan	7824	4423	12247
Total Undergraduate and Graduate Students Number at Universities in Türkiye	2622936	2168678	4791614
International Student Ratio	3,12%	2,00%	2,61%

Reference: “The Report of the Number of the Students regarding” *YÖK*, 17 August 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer than 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a 1.5 cm indentation only from the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:

(Köprülü 15).

When sources with two authors are cited, the surnames of the authors should be given as follows:

(Taner and Bezirci 22).

When sources with three or more authors are cited, the surname of the first author is given and ‘et. al’ is added.

(Gökay et. al 18).

If the text already includes the name of the cited author, only the page number should be given:

In this respect, Tanpınar (131) says ...

When two or more works belonging to the same author are cited, the first few words of the publication should be distinguished after the author’s surname:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî’nin Şiiri* 110).

In manuscripts belonging to authors with the same surname, the name of the author should be shortened before the surname:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

In electronic manuscripts with no page number, only the surname or title should be written.

In encyclopaedias and other sources without authors, only the name of the source should be written. If the title is long, the first 2-3 words should be given.

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates should also be cited in the bibliography.

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika, and Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Altaev, Zhakypbek et. al. "Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology." *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. "Türkçede Evidensiyel." *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydınğün, İsmail, and Ayşegül Aydınğün. "Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33, no. 1, 2007, ss. 113-128.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. "Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri." *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

If there is no author name, the name of the editor, preparer or compiler should be given first:

Tarlan, Ali Nihat, pre. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk. "Azmi-zâde Mustafa Hâletî." *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

For **theses and dissertations**, the surname and name of the thesis author should be followed by the full title of the thesis in italics, the thesis type, the name of the university where the thesis was prepared, the date the thesis was written:

Example:

Karakaya, Burcu. *Garibi'nin Yûsuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of the Work. Library. Collection. Catalogue number sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emirî Efendi, No. 1326, vr. 45a.

To cite **a study found on the Internet**, it is sufficient to provide the author's surname, name, title of the article, publisher (website name), date of publication, and link address.

Example:

Gökçek, Fazıl. "Mehmet Akif Ersoy." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

In personal interviews, the surname, name, interview type and date of the source person should be given as follows:

Demir, Adem. Phone Call. 22 May 2018.

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Bayram, Bülent. "G. T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20. Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri." *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19

Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr